

MÜƏLLİM ÜÇÜN METODİK VƏSAİT

COĞRAFIYA

8

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Zakir Eminov, Qabil Səmədov, Aygün Əliyeva

COĞRAFIYA

8

Müəllim üçün metodik vəsait

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
08.06.2015-ci il tarixli
645 nömrəli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

**Xəzər Etiket
Bakı – 2015**

Dil redaktoru: **Fəridə Ələsgərli**

Z.N.Eminov, Q.M.Səmədov, A.R.Əliyeva
Coğrafiya - 8. Müəllim üçün metodik vəsait, Bakı, Xəzər Etiket, 2015,
176 səh.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-466-82-9

© - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2015

DƏRSLİK KOMPLEKTİ HAQQINDA

Hörmətli müəllimlər! Siz artıq bilərsiniz ki, coğrafiya fənninin tədrisi ümumi orta təhsil və tam orta təhsil səviyyələrində nəzərdə tutulur. VIII sinif üçün nəzərdə tutulmuş dərslik komplekti dərslik və müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarətdir.

Coğrafiya fənni üzrə 3 məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən olunmuş məzmun xətlərinin köməyi ilə şagirdlərin şüurunda əhatə olunduqları təbiətin vahid, bütöv və bölünməz obrazı yaradılır. Şagird əvvəlcə yaşadığı Yer kürəsini bir planet kimi öyrənir, onun Günəş və öz oxu ətrafında hərəkətinin coğrafi nəticələrini araşdırır. Sonra Yer kürəsinin quruluşu, relyefi, coğrafi təbəqəsi, təbiəti, iqtisadiyyatı, əhalisi, sərhədləri haqqında müəyyən biliklər alır və bu bilikləri kontur xəritə, atlas, qlobus və digər məzmunlu xəritələr üzərində tətbiq edir, diaqramlar qurur, statistik göstəricilərdən istifadə edir, cədvəllər çəkir. Şagirdə tolerantlıq, ekoloji mədəniyyət, iqtisadi göstəricilərdən istifadə edə bilmək, nəticə çıxarmaq, layihələr irəli sürə bilmək bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaranır.

VIII sinif üçün nəzərdə tutulmuş coğrafiya dərsliyində yeni coğrafiya fənni proqramı (kurikulumu) məzmununa daxil olan bütün məzmun standartları reallaşdırılmışdır. Dərslikdə çoxsaylı sxemlərdən, diaqramlardan, şəkillərdən, praktik tapşırıqlardan istifadə olunmuş, maraqlı məlumatlara yer ayrılmışdır. Təlim materiallarının düzülməsində sadədən mürəkkəbə prinsipi, eyni zamanda məntiqi və xronoloji ardıcılıq nəzərə alınmışdır. Hər bir mövzuda verilmiş sual və tapşırıqlar şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına yönəlmişdir.

Müəllim üçün metodik vəsait sizə gündəlik dərsi planlaşdırmağa, qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasına yardımçı olacaqdır. Metodik vəsaitdə hər bir mövzunun tədrisi ilə bağlı tövsiyələr öz əksini tapır.

Müəllim üçün metodik vəsaitdə aşağıdakı materiallar öz əksini tapmışdır:

- Dərslik komplektinin mövzular üzrə strukturu;
- VIII sinifin Coğrafiya fənni üzrə məzmun standartları;
- Fənn üzrə məzmun standartlarının reallaşma cədvəli;
- Fənlərarası inteqrasiya cədvəli;
- İllik planlaşdırmaya dair nümunələr;
- Gündəlik planlaşdırmaya dair nümunələr;
- Coğrafiya fənninin tədrisində istifadə olunan təlim formaları və üsulları;
- Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr;
- Hər mövzu üzrə dərslik səhifələrinin kiçildilmiş surətlərinin sxematik izahı;
- Kiçik summativ qiymətləndirmə nümunələri;
- İstifadə edilmiş və müəllimin istifadə edə biləcəyi mənbələr.

Dərslik komplektinin strukturu

Dərslikdə təlim materialları 10 tədris vahidi üzrə qruplaşdırılmışdır:

1. Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru
2. Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları
3. Yerin hərəkəti və onun coğrafi nəticələri
4. Yerin fəal tektonik təbəqəsi
5. Atmosfer
6. Yerin su təbəqəsi
7. Biosfer
8. Dünya ölkələrinin təsnifatı
9. Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili
10. Ekoloji mühit və onun mühafizəsi

Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru. Bu tədris vahidi coğrafi kəşflərin yeni mərhələsində materiklərin daxili ərazilərinin, okeanlarda suyun temperaturunun, duzluluğunun və su axınlarının öyrənilməsi, okeanların dib relyefinin və qütbətrafi ərazilərin tədqiqinin izahı ilə başlanır. Tədris vahidində coğrafiya elminin inkişaf yolları öyrənilmiş, tədqiqatlar haqqında məlumatlar verilmişdir. Burada coğrafiya elminin sahələri və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilir, onların məqsəd və vəzifələri, əhəmiyyəti qeyd olunur. Bu fəsildə coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yolları müəyyən edilir, istifadə olunan üsullar və vasitələrdən, müasir texnologiyaların tətbiqinin əhəmiyyətindən danışılır. Azərbaycanda coğrafiya elminin yaranmasında və inkişaf etdirilməsində xidmətləri olmuş səyyahlar, tədqiqatçılar və alimlərin fəaliyyəti haqqında məlumatlar burada öz əksini tapmışdır.

Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları. Tədris vahidində xəritələrin əhəmiyyəti, onlarda təsvir edilən coğrafi məlumatlar, obyektlərin təsviredilmə üsulları göstərilir və onlar müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təsnifatlaşdırılır. Burada plan və xəritə üzərində məsafələrin hesablanması şərh edilir, 1°-lik meridian və paralel qövsələrinin uzunluqlarının müəyyən edilməsi qaydaları göstərilir, onlara əsasən xəritə və qlobus üzərində məsafələrin tapılması izah edilir.

Yerin hərəkəti və onun coğrafi nəticələri. Bu tədris vahidi Yerin müxtəlif coğrafi uzunluqlarında fərqli saat qurşaqlarının yaranması səbəbləri və onların hesablanması qaydalarının izahı ilə başlanır.

Yerin illik hərəkəti və bunun nəticəsində əmələ gələn ritmik hadisələrin təhlili tədris vahidində əsas yer tutur. Burada qütb gecə və gündüzlərinin, Yerdə işıqlanma qurşaqlarının yaranması, günəş şüalarının düşmə bucağına və saat qurşaqlarının hesablanması aid tapşırıqlar verilir.

Yerin fəal tektonik təbəqəsi. Yerin daxilində baş verən proseslərin təsiri ilə yaranan müasir üfüqi və şaquli hərəkətlər nəticəsində Yer qabığında süxurların yatım

formalarının dəyişməsinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Litosfer təvəllərinin hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formaları izah edilir, qədim quru və su sahələrinin geoloji dövrlər ərzində dəyişməsi və müasir vəziyyəti müxtəlif illüstrasiya materialları əsasında göstərilir.

Atmosfer. Bu tədris vahidi hava kütlələrinin xüsusiyyətləri, onların sərhədləri, daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəblərinin izah edilməsi ilə başlanır. Siklon və antisiklonlar arasındakı fərqli xüsusiyyətlərin ərazinin hava şəraitinin formalaşmasına təsirinin müəyyən edilməsi, yağıntılardan paylanması, iqlim və onun yaranmasında rolunu olan elementlərin şərh edilməsi bu tədris vahidində qarşıya qoyulan əsas məqsəddir.

Yerin su təbəqəsi. Dünya okeanının yaranması, okeanların öyrənilməsi, onlarda suyun fiziki, kimyəvi xüsusiyyətlərinin fərqli olması səbəblərinin müəyyən-ləşdirməsi bu tədris vahidində aktual məsələ kimi qarşıya qoyulur. Bu məsələləri həll etmək üçün şagirdlərə müxtəlif illüstrasiya materialları, hesablama xarakterli tapşırıqlar təqdim edilir.

Biosfer. Yerin təbəqələr sistemində canlıların əhəmiyyəti, bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir, onların yaşayış mühitinin fərqli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ərazidə qeyri-bərabər yayılması qanunauyğunluqları şərh edilir. Mövzularda coğrafi təbəqənin mahiyyəti şagirdlərə izah edilir, Yer səthində fərqli təbii zonaların yaranmasının səbəbləri göstərilir və onların sərhədlərini göstərən xəritə təqdim edilir.

Dünya ölkələrinin təsnifatı. Bu tədris vahidi dünya ölkələrinin inkişaf səviy-yəsinə görə təsnifatı ilə başlanır. Burada inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr haqqında məlumatlar verilir, onları fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər, İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəriciləri izah edilir.

Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili. Burada əhalinin sayı, artımı və ona təsir edən təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi amillər təhlil edilir, onlara dair müxtəlif hesablama tapşırıqları verilir. Təbii ehtiyatlar, onların istifadəsi, yayılma coğrafiyası və təsərrüfat əhəmiyyəti haqqında da bu tədris vahidində geniş danışılır, istehsalın təşkili formaları şərh edilir.

Ekoloji mühit və onun mühafizəsi. Tədris vahidində ətraf mühitin çirklənməsi mənbələri, təsərrüfat sahələri və ekoloji mühitin müasir vəziyyəti təsvir edilir, ətraf mühitin mühafizəsi yolları göstərilir və onların insanların sağlamlığının qorunmasında əhəmiyyəti şərh edilir. Burada Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və turizm-rekreasiya ehtiyatları haqqında şagirdlərə geniş məlumat verilir.

VIII SİNİF ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARI

VIII sinfin sonunda şagird:

- coğrafiya elminin inkişafının müasir istiqamətlərini təhlil edir;
- kartoqrafik təsvirləri müqayisə edərək müəyyən ərazilərin təsvirini verir;
- Yerin sutkalıq və illik hərəkəti ilə Yerdə həyatın mövcudluğunu əlaqələndirir;
- coğrafi təbəqənin tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir;
- əhalinin təbii artımını, miqrasiyaların səbəblərini izah edir;
- təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir, ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlar

1. Coğrafi məkan

Şagird:

1.1. Coğrafi kəşflər nəticəsində cəmiyyətdə və xəritədə baş verən dəyişikliklərə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

1.2. Yerin Günəş sistemində mövqeyi və hərəkətlərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini hesablayır.

1.2.2. Yerin hərəkətinin coğrafi nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

1.3. Kartoqrafik təsvirlər üzərində bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

2. Təbiət

Şagird:

2.1. Coğrafi təbəqədə baş verən hadisə və proseslərin ekocoğrafi nəticələrini mənimsədiyini nümayiş etdirir.

2.1.1. Litosfer tavalarının hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.

2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələrini oxuyur.

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

2.1.4. Atmosfer hadisələrinə dair sxem və diaqramlar tərtib edir.

2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.

2.1.6. Okean sularının xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablamalar aparır.

2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.

2.1.8. Təbii zonalar xəritəsini oxuyur.

3. Cəmiyyət

Şagird:

3.1. Dünya əhalisinin müxtəlifliyinin səbəblərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

- 3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.
 3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.
 3.2. *Cəmiyyətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.*
 3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.
 3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.
 3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.
 3.2.4. Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.
 3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

FƏNN ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARININ VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYANIN REALLAŞMASI CƏDVƏLİ

Hörmətli müəllimlər, gündəlik dərs hazırlayarkən ilk olaraq standartı, məqsədi, mövzunu, iş forması və iş üsulunu, integrasiya imkanlarını, istifadə olunan resursları müəyyənləşdirmək lazımdır. Alt standartlar təlim nəticələrinin düzgün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə, alt standart seçilir, ona uyğun mövzu, sonra isə təlim məqsədləri müəyyənləşdirilir.

Aşağıdakı cədvəl təqdim etməkdə məqsədimiz sizə həm mövzular üzrə hansı standartların reallaşdırılacağı, həm də reallaşdırılacaq standartların integrasiya imkanları barədə məlumat verməkdir. Lakin bildiyiniz kimi, hər bir müəllim planlaşdırma aparmaqda sərbəstdir, yəni siz mövzunu reallaşdıran standartlar qrupuna standart əlavə edə bilərsiniz.

Nö	Mövzular	Standart	İntegrasiya
I tədris vahidi. Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru			
§1	Coğrafi kəşflərin yeni mərhələsi	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.
§2	Coğrafiya elmlərinin inkişafı	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.
§3	Müasir coğrafiya elminin yeni sahələri	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.
§4	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yolları	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.
§5	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.
§6.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Coğrafiyanın yeni sahələri və tədqiqat üsulları	1.1.1.	B.-1.1.1. Ü.t.- 1.1.1.

ÜMUMİ HİSSƏ

№	Mövzular	Standart	İnteqrasiya
II tədris vahidi. Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları			
§7	Kartoqrafik təsvirlərin əhəmiyyəti	1.3.1.	
§8	Kartoqrafik təsvirlər məlumat mənbəyidir	1.3.1.	R.- 2.2.1.
§9	Xəritələrdə təsvir üsulları	1.3.1.	R.- 2.2.1.
§10	Xəritələrin təsnifatı	1.3.1. 1.3.2.	R.- 2.2.1.
§11	Xəritələrdə məsafələrin və sahələrin hesablanması	1.3.2.	R.- 2.2.1.
§12	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Xəritə üzərində iş və hesablama aparılması	1.3.1. 1.3.2. 3.2.5.	R.- 2.2.1.
III tədris vahidi. Yer in hərəkəti və onun coğrafi nəticələri			
§13	Qurşaq vaxtı	1.2.2.	H.b.- 1.1.1. R.- 2.2.1.
§14	Yer in illik hərəkəti	1.2.1. 1.2.2.	H.b.- 1.1.1.
§15	Qütb gecə və gündüzləri	1.2.2.	H.b.- 1.1.1.
§16	İşıqlanma qurşaqları	1.2.2.	H.b.- 1.1.1.
§17	Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması	1.2.1.	H.b.- 1.1.1.
§18	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Qurşaq vaxtı və günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması	1.2.1. 1.2.2.	R.- 2.2.1.
IV tədris vahidi. Yer in fəal tektonik təbəqəsi			
§19	Yer in müasir üfüqi və şaquli hərəkət sahələri	2.1.1.	
§20	Litosfer tavaları	2.1.1. 2.1.2.	
§21	Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri	2.1.1. 2.1.2.	
§22	Qədim quru və su sahələri	2.1.1. 2.1.2.	
§23	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri	2.1.1. 2.1.2.	

№	Mövzular	Standart	İnteqrasiya
V tədris vahidi. Atmosfer			
§24	Hava kütlələri və atmosfer cəbhələri	2.1.3.	B.- 4.1.1.
§25	Daimi və mövsümi küləklər	2.1.3.	B.- 4.1.1.
§26	Siklon və antisiklonlar	2.1.3.	B.- 4.1.1.
§27	Yağıntıların paylanması	2.1.3.	
§28	İqlim və onun yaranması	2.1.3.	B.- 4.1.1.
§29	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Temperatur və yağıntıların illik gedişi	2.1.3. 2.1.4.	B.- 4.1.1.

VI tədris vahidi. Yerin su təbəqəsi			
§30	Dünya okeanının yaranması	2.1.5.	
§31	Okeanların öyrənilməsi	2.1.5. 2.1.6.	
§32	Okean suyunun temperaturu	2.1.5.	
§33	Okean suyunun duzluluğu və şəffaflığı	2.1.5. 2.1.6.	
§34	Okeanlarda suyun hərəkəti	2.1.5.	
§35	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Okean suyunun temperaturu və duzluluğunun təyin olunması	2.1.6.	

VII tədris vahidi. Biosfer			
§36	Biosfer Yerin təbəqələri sistemində	2.1.7.	
§37	Coğrafi təbəqə	2.1.7.	
§38	Bitki və heyvanların yaşayış mühiti	2.1.8.	
§39	Təbii zonalar	2.1.7. 2.1.8.	
§40	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. “Təbii zonalar” xəritəsi üzərində iş.	2.1.7. 2.1.8.	

ÜMUMİ HİSSƏ

№	Mövzular	Standart	İnteqrasiya
VIII tədris vahidi. Dünya ölkələrinin təsnifatı			
§41	Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı	3.2.1. 3.2.2.	Az.t.- 3.1.1.
§42	İnkişaf etmiş ölkələr (İEO)	3.2.1. 3.2.2.	Az.t.- 3.1.1.
§43	İnkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ)	3.2.1. 3.2.2.	Az.t.- 3.1.1.
§44	İnsanın İnkişaf Əmsalı	3.2.1.	Az.t.- 3.1.1.
§45	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Ölkələrin inkişaf səviyyəsinin müqayisə edilməsi	3.2.1. 3.2.2.	Az.t.- 3.1.1.
IX tədris vahidi. Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili			
§46	Əhalinin sayı	3.1.1. 3.1.2.	Ü.t.-2.1.2
§47	Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası	3.1.1. 3.1.2.	Ü.t.-2.1.2
§48	Təbii ehtiyatlar	3.2.3. 3.2.4.	Az.t.- 2.1.1.
§49	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyəti	3.2.3.	Az.t.- 2.1.1.
§50	İstehsalın təşkili formaları	3.2.3.	Az.t.- 2.1.1.
§51	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Təbii ehtiyatların təsnifatı və təsərrüfat əhəmiyyəti	3.1.2.	R.- 2.2.1.

№	Mövzular	Standart	İnteqrasiya
X tədris vahidi. Ekoloji mühit və onun mühafizəsi			
§52	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr	3.2.5.	
§53	Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit	3.2.5.	
§54	Ətraf mühitin mühafizəsi yolları	3.2.5.	
§55	Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunması	3.2.5.	
§56	Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və turizm-rekreasiya ehtiyatları	3.2.5.	
§57	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Ekoloji problemlər və onların aradan qaldırılması yolları	3.2.5.	

Az.t.-Azərbaycan tarixi, Ü.t.-ümumi tarix, B.-Biologiya, H.b.-Həyat bilgisi, K.-Kimya, R.-Riyaziyyat.

MÖVZULARIN İLLİK PLANLAŞDIRILMASINA DAİR NÜMUNƏ

Planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün hər bir müəllimin fəaliyyət istiqamətidir. Ona görə də metodik vəsaitdə yalnız “Atmosfer” tədris vahidi üzrə perspektiv (illik) planlaşdırma nümunəsi öz əksini tapmışdır. Metodik vəsaitdə verilmiş nümunəyə əsasən sinifinizdəki şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olaraq illik planlaşdırma tərtib edə bilərsiniz.

İllik plan tərtib edərkən müəllimdə bir sıra bacarıqların olması vacibdir. Bu bacarıqlar aşağıdakılardır:

- Məzmun standartlarına əsasən tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələr aparmaq
- Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcılığını müəyyənləşdirmək
- İnteqrasiya imkanlarını müəyyən etmək
- Əlavə resurslar seçmək
- Mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsü aparmaq
- Mövzulara görə nailiyyətlərin qiymətləndirilməsinin növlərini müəyyənləşdirmək

ÜMUMİ HİSSƏ

Standart	Tədris vahidi	Mövzular	İnteqrasiya	Resurslar	Qiymətləndirmə	Saat	Tarix
2.1.3.	Atmosfer	Hava kütləsi və atmosfer cəbhəsi	B – 4.1.1.	Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası, Dünyanın iqlim xəritəsi	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası) Şifahi sual-cavab (şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi), test (test tapşırıqları)	1	
2.1.3.		Daimi və mövsümi küləklər	B – 4.1.1.	Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası, Dünyanın fiziki xəritəsi və Dünyanın siyasi xəritəsi	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası) Şifahi və yazılı təqdimat (meyar cədvəli). Layihələrin hazırlanması	1	
2.1.3.		Siklon və antisiklonlar	B – 4.1.1.	Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası) Şifahi sual-cavab (şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi) Tapşırıqların verilməsi (çalışmalar)	1	
2.1.4.		Yağıntıların paylanması		Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası, Dünyanın iqlim xəritəsi	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası) Şifahi və yazılı təqdimat (meyar cədvəli), test (test tapşırıqları)	1	
2.1.3.		İqlim və onun yaranması	B – 4.1.1.	Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası) Şifahi sual-cavab (şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi) Tapşırıqların verilməsi (çalışmalar)	1	
2.1.3. 2.1.4.		Ümumiləşdirici tapşırıqlar Temperatur və yağıntının illik gedişatı	B – 4.1.1.	Dərslik, Coğrafiya Ensiklopediyası, iqlim diaqramları, Dünyanın iqlim xəritəsi	Rubrik (nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası), test (test tapşırıqları). Şifahi və yazılı təqdimat (meyar cədvəli)	1	
Kiçik summativ qiymətləndirmə (test tapşırıqları), tapşırıq, çalışma və xəritə üzərində iş						1	

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN FƏAL TƏLİM FORMALARI VƏ ÜSULLARI

Təlim formaları (kollektivlə iş, qruplarla iş, cütlərlə iş və fərdi iş) dərsin məqsədinə uyğun olaraq seçilir və şagirdlərin fəaliyyəti bu forma üzərində qurulur. Bir dərstdə bir neçə təlim formasından istifadə etmək mümkündür.

Kollektivlə iş zamanı kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsi qoyulur.

Qruplarla iş. Şagirdlər müəyyən problemi həll etmək üçün qrupda birləşirlər. Bu zaman şagirdlərin müzakirə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək və əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf etdirilir.

Cütərlə iş. Bu təlim forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa, məsuliyyəti bölüşməyə imkan yaradır.

Fərdi iş şagirdin fəaliyyətini izləmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu təlim forması zamanı şagirdin sərbəst düşünmə imkanını yaranır və müəllim şagirdin fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirə bilər.

Təlim formaları ilə yanaşı təlim üsulları da vardır. Coğrafiya fənninin tədrisində klaster, beyin həmləsi, BİBÖ, Anlayışın çıxarılması, Venn diaqramı, cədvəllərlə iş və s. kimi təlim üsullarından geniş istifadə etmək olar.

Beyin həmləsi

Bu üsul “əqli hücum” da adlandırılır. Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların nəyi yaxşı və ya pis bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Hazırlanmış sual lövhədə yazılır və ya şifahi şəkildə şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər suallara əsasən fikirlərini bildirirlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəsiz qeydə alınır. Yalnız bundan sonra qeydə alınmış ideyaların müzakirəsi və şərhə başlayır. Aparıcı ideyalar yekunlaşdırılır, şagirdlər söylənmiş fikirləri təhlil edir, qiymətləndirir. Bu üsuldən böyük və kiçik qruplarla iş zamanı və fəal dərsin motivasiya və ümumiləşdirmə mərhələlərində istifadə oluna bilər.

BİBÖ-Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır.

1. Problem müəllim tərəfindən elan edilir;
2. Şagirdləri cüt-cüt (fərdi, kiçik qruplar) bölərək mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair siyahı tərtib edilir;
3. Şagirdlər siyahı üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir;

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

4. Şagirdlərin yazdığı məlumatlar sadalanır, müəllim onları cədvəlin sol qrafasında yazır;
5. Şagirdlər bu mövzu ilə yarana biləcək sualları müəyyənləşdirirlər. Müəllim onların suallarını ikinci sütunda qeyd edir. Bu suallar şagirdlərin mövzu ilə bağlı nə bilmək istədiklərini göstərir;
6. Şagirdlər mövzuya aid mətni hissə-hissə oxuyurlar. Mətni oxuduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır, sualları cavablandıraraq üçüncü sütuna qeyd edir;
7. Şagirdlər mövzuya dair əvvəlki bilikləri ilə yeni öyrəndiklərini müqayisə edir və ümumiləşdirirlər;
8. Şagirdlərin ikinci qrafada verdikləri sualların bəzilərinin cavabları mətndə olmaya bilər, belə halda onların şəxsi tədqiqat aparması üçün stimula yarana bilər.

Bu üsuldən böyük və kiçik qruplarla və cütlərlə iş zamanı və fəal dərslərin motivasiya və ümumiləşdirmə mərhələlərində istifadə oluna bilər.

ZİQZAQ və ya MOZAIKA

Ziqzaq və ya mozaika üsulu qısa vaxt ərzində interaktiv şəkildə mövzunu əhatəli keçməyə imkan verir. Hər bir şagird bütün məsələlərin həllində iştirak edir.

Sınıf dörd nəfərdən ibarət müxtəlif qruplara bölünür. Şagirdlərə 1-dən 4-dək saymaları təklif olunur. Hər bir qrup üzvünə öyrəniləcək mətnin bir hissəsi (məsələn, mətnədən bir fraqment) göstərilən kartlar verilir. Öyrəniləcək mətn qrupların sayına uyğun gələn hissələrə bölünür və hər bir qrup mətnin bir hissəsini alır.

Müəllim qısaca olaraq mətnin adını və məzmununu müzakirə edir və bildirir ki, şagirdlərin vəzifəsi onu başa düşməkdən ibarətdir. Dərsin sonunda hər bir şagird mətni başa düşməlidir. Dərsin gedişi zamanı qruplar verilmiş hissəni necə başa düşdüklerini göstərməlidirlər.

Müəllim şagirdlərin diqqətinə çatdırır ki, mətn dörd hissəyə bölünüb. Hər bir qrupdakı 1 nömrəli şagirdlər birinci hissəni; 2 nömrəli şagirdlər ikinci hissəni və s. alacaqlar. Müəllim izah edir ki, 1, 2, 3, 4 nömrəli qrupdakı şagirdlər (yəni qrupdakı bütün 1 nömrəli şagirdlər, qrupdakı bütün 2 nömrəli şagirdlər və s.) bir yerə toplaşsınlar. Bu qruplar “Ekspert qruplar” adlanır. Onların vəzifəsi verilmiş mətnin məzmununu öyrənməkdən ibarətdir. Məzmunu daha yaxşı başa düşmək üçün onlar eyni nömrəli şagirdlərlə tapşırığı oxumalı və müzakirə etməlidirlər. Daha sonra onlar öz əvvəlki qruplarına qayıdırlar və qrup üzvlərinə materialın məzmununu izah edirlər. Şagirdlər mətnin istənilən hissəsi ilə əlaqədar yarana biləcək sualları yazır və sonra həmin sualla bu hissəyə cavabdeh olan ekspertə müraciət edir. Əgər hələ də sualı olan şagirdlər varsa, onlar suallarla bütün ekspertlər qrupuna müraciət edə bilərlər. Sonda müəllim şagirdlərə mövzunun hissələrini xatırladır və onlara təklif edir ki, şagirdlər ekspertlərin təqdimatından necə başa düşüblərsə mətnin hər bir hissəsini şifahi şəkildə artan qayda ilə danışsınlar.

İ.N.S.E.R.T.

İ.N.S.E.R.T.- mətnlə iş vaxtı şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün istifadə olunan üsullardan biridir.

Bu üsul dərslikdəki mətnin şagirdlər tərəfindən araşdırılaraq öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu üsulun tətbiqi şagirdlərdə mətnlə effektiv iş bacarığını, aktiv və düşünülmüş oxunu, əvvəlki mənimsənilmiş biliklə yeni bilik arasında sistemli əlaqəni yaratmaq məqsədi daşıyır.

Şagirdlər öyrəniləcək mövzunu araşdıran zaman aşağıdakı işarələrə uyğun qeydlər apara bilirlər:

“✓”-bu informasiya mənə tanışdır.

“–” – bu informasiya mənim bildiklərimə ziddir.

“+”-bu informasiya mənim üçün yenidir.

“?”-bu informasiya haqqında əlavə məlumat almaq istərdim (yaxud məndə verilənlər anlaşılmayan olduqda).

✓	“–”	“+”	“?”

Dərsə başlamazdan əvvəl “Beyin həmləsi” keçirilir. Mövzunu fərdi və ya qrup formasında İ.N.S.E.R.T. işarələri ilə oxuması təklif edilir. Oxudan sonra “Beyin həmləsi” ilə işarələrlə oxumanın nəticələrinin əlaqəli müzakirəsi təşkil edilir. İ.N.S.E.R.T. cədvəli əsasında alınmış informasiyanın sistemləşdirilməsi aparılır.

İ.N.S.E.R.T. işarələrinin köməyi ilə mətni oxuma vaxtı hər sətiri nişanlamaq o qədər də vacib deyil. Burada əsas şərt şagirdlərin bütövlükdə informasiyanı anladıqları tərzdə qeydiyyat aparmalarıdır.

Dərsliyi korlamamaq üçün şagirdlər sadə karandaşdan istifadə edə bilirlər. Əgər sadə karandaş yoxdursa, bu zaman dəftəri müəyyən hissələrə ayıraraq, İ.N.S.E.R.T. işarələrinə əsasən müəyyən qeydlər apara bilirlər.

Klaster(şaxələndirmə)

Bu üsul şagirdləri mövzu haqqında sərbəst düşünməyə, dünyagörüşünü üzə çıxarmağa, mövzular arasında əlaqə yaratmağa və s. kimi fəaliyyətlərə imkan verir.

Şaxələndirmə prosesi aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir.

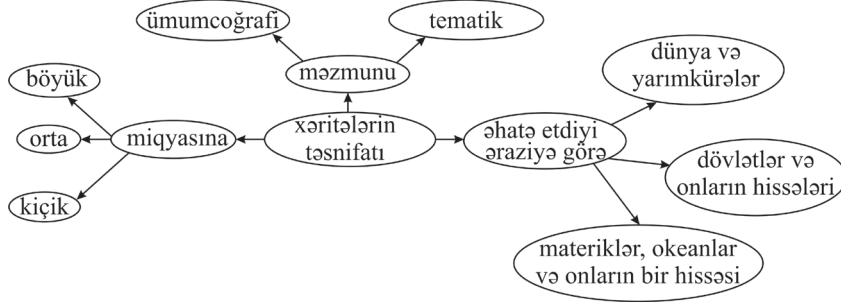
1. Şaxələndirmə üçün uyğun gələn münasib mövzu seçilir;
2. Mövzunun adı lövhənin ortasına yazılır;
3. Mövzu ilə bağlı bütün sözlər mərkəzdəki sözün ətrafına yazılır;
4. Bir-birilə əlaqəli olan fikirlər arasında xətt çəkilərək birləşdirilir;

5. Bütün fikirlərin yazıya köçürülməsi, ideyalar axını üçün vaxt qoyulur. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər daha çox fikir və əlaqəli ifadələr yazmağa həvəsləndirilir.

ÜMUMİ HİSSƏ

Bu üsuldən bütün təlim formalarında və fəal dərslərin motivasiyası (daha çox), tədqiqatın aparılması və ümumiləşdirmə mərhələlərində istifadə oluna bilər.

“Xəritələrin təsnifatı” mövzusu nümunəsində şəxələndirmə aşağıdakı kimi ola bilər:

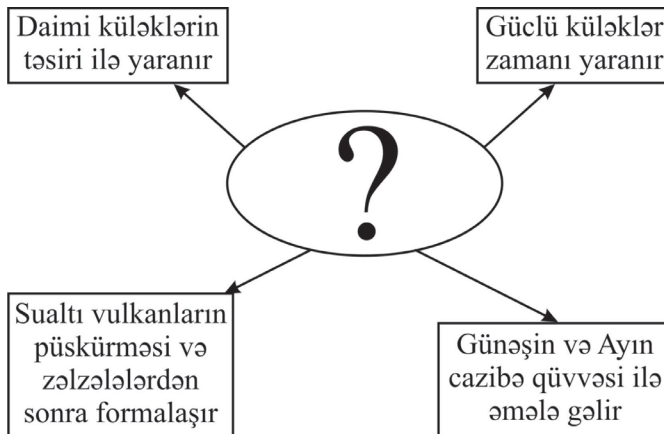

Anlayışın çıxarılması

Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək idrak fəallığı yaradır. Müəllim lövhədə dairəvi kartlar asır, onların arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışın xüsusiyyətlərinə aid 2-3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışları tapırlar. Əgər şagirdlər gizlədilmiş anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır.

Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapılıb-tapılmamasını hamıya çatdırır və kartlarda yazılan sözləri açıqlayır.

“Okeanlarda suyun hərəkəti” mövzusunda Anlayışın çıxarılması üsulunu aşağıdakı kimi tətbiq etmək olar:

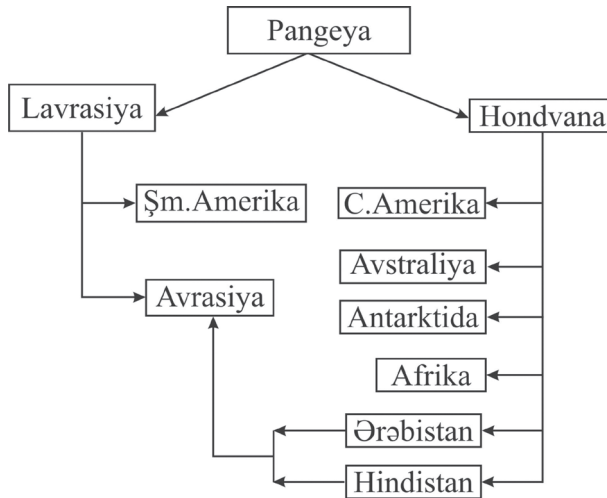
FİKİRLƏR/ANLAYIŞLAR XƏRİTƏSİ

Fikirlər/anlayışlar xəritəsi şagirdlərə dərslərin ayrı-ayrı hissələrinin məzmununun və ya anlayışlarının xəritələr formasında fərdi şəkildə və ya qruplarla təsvirini nəzər-

də tutur. İdeyalar və ya anlayışlar xəritəsi kifayət qədər sadə, məsələn, blok-sxemlər formasında, ya da mürəkkəb qollara bölünmə şəklində qurula bilər.

Əsas fikirlərin qeydə alınması və onların sübutunun göstərilməsi ilə yanaşı, şagirdlər təklif edilən materiallar arasında olan daxili məntiqi əlaqələri müəyyən edə bilər və qrafik formada modellər tərtib edə bilər.

Məsələn: “Qədim quru və su sahələri” mövzusunda nümunə göstərmək olar:

OXUNAN MÖVZU ÜZRƏ TESTLƏR

Bu iş forması zamanı şagirdlər cütlüklərə bölünür. Sonra öyrənilən mövzunun məzmununa əsasən və burada olan anlayışlardan istifadə etməklə bir-biri üçün testlər tərtib edirlər.

Testlərin yerinə yetirilməsindən sonra cütlüklər cavabları müqayisə edir, onların mövzu ilə əlaqəli olmasını, cavabların doğruluğunu müzakirə edirlər. Əgər müzakirə zamanı qruplar arasında ciddi fikir ayrılığı olursa, müəllim mübahisəyə aydınlıq gətirir.

İKİQAT GÜNDƏLİK

Bu üsul mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlər üçün vacib olan məsələlər və problemlərin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Gündəlik aşağıdakı qaydada təşkil olunur:

Şagirdlərə vərəqi iki sütuna bölmək təklif olunur. Sol tərəfdə olan sütunda iştirakçıların diqqətini xüsusi cəlb edən mətnin əsas ideyalarını yazmaq təklif olunur. Sağ sütunda sol tərəfdə verilən mətnə izahat (şərh) yazmaq lazım gəlir. Müəllim aşağıdakı sualları nəzərə almaqla mətnin əsas ideyalarının seçilməsini və izahının yazılmasını tapşırır.

- Məhz bu ideya nə üçün yazılmışdır?
- Bu mətn nə haqqında fikirləşməyə vadar edir?

Beləliklə, mətni fasilələrlə oxumaq və ikiqat gündəlikdə qeydlər aparmaq lazımdır. Mətnin əsas hissəsinin seçilməsi üçün müəllim əvvəlcədən göstərişlər verə bilər.

ÜMUMİ HİSSƏ

Mətnin əsas ideyaları	İzahat (şərh)

“ÖZ-ÖZÜ İLƏ MÜZAKİRƏLƏR”

Öyrənilən mövzu üzrə problem xarakterli suallar qoyulur. Şagird təklif edilən mətnlərdə izah edilən fikirlərə mövqeyini bildirir və verilmiş cədvəl doldurulur. Bu fikirlərdən hansı ilə siz razılaşırırsınız? Fikirlərinizi əsaslandırın:

Lehinə	Əleyhinə

ŞAGİRD LƏRİN NƏİLİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİL-MƏSİNƏ AİD TÖVSIYƏLƏR

Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilən və onu idarə edən vacib amildir.

Şagirdin qiymətləndirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə yönəlməlidir:

- **İlkin səviyyənin müəyyənləşdirilməsinə** (Hansı səviyyəyə malikdir?)
- **İnkişafının davamlılığına** (Necə öyrənir?)
- **Əldə etdiyi nailiyyətlərin müəyyən olunmasına** (Nəyi öyrəndi?)

Məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), formativ (fəaliyyətin qiymətləndirilməsi), summativ (kiçik, böyük və yekun) qiymətləndirmədən ibarətdir.

Diaqnostik qiymətləndirmə sizin öz təlim strategiyanızı müəyyənləşdirmənizə xidmət edir. Bir qayda olaraq, təhsil səviyyəsinin, dərslərin, tədris vahidlərinin əvvəlində sinifdəki şagirdlərin bilik və bacarıqları, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə gəldikdə, sinfi dəyişdikdə və s. hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır. Bu qiymətləndirmə rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, müəllimin şəxsi dəftərində öz əksini tapır və təhsil alan haqqında müvafiq yazılı qeydlər şagirdin portfoliosunda saxlanılır. Nəticələr barədə valideynlər, sinif rəhbəri və digər fənn müəllimləri məlumatlandırılır.

Diaqnostik qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud siniflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq)
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Söhbət	Şifahi söhbət
Müşahidə	Gündəlik müşahidə

Formativ qiymətləndirmə şagirdin təlim fəaliyyətinin daim izlənilməsi və prosesin hər hansı bir mərhələsi üçün müəyyən olunmuş nəticələr əsasında şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir.

Formativ qiymətləndirmənin məqsədi təhsil alanların təlim prosesində məzmun standartlarından irəli gələn və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətini izləməkdən, bu zaman qarşıya çıxan problemləri müəyyən etməkdən və onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Formativ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmə deyil. Formativ qiymətləndirmə fənnin məzmun standartları üzrə təlim məqsədləri əsasında müəyyənləşdirilmiş qiymətləndirmə meyarlarına görə aparılır. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarına uyğun 4 səviyyəli rubriklər (I-IV səviyyə) hazırlayır. Zəruri hallarda rubriklər 3 və ya 5 səviyyədə tərtib oluna bilər. Müəllim şagirdlərin fəaliyyətinin nəticəsini **“Müəllimin formativ qiymətləndirmə dəftəri”**ndə rubrikə uyğun olaraq rum rəqəmləri (I, II, III, IV) ilə, şagirdin **“məktəbli kitabçası”**nda isə sözlərlə və ya rəqəmlə yazır. **“Müəllimin formativ qiymətləndirmə dəftəri”**ndə rubriklərin məzmunu və şagirdin formativ qiymətləndirməsinə dair məlumatlar sərbəst formada aparılır. Müəllim yarımilin sonunda **“Müəllimin formativ qiymətləndirmə dəftəri”** əsasında şagirdin yarım il ərzində nailiyyətinin qısa təsvirini hazırlayır və portfolioda saxlayır.

Üsullar	Vasitələr
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Müşahidə	Müşahidə vərəqləri
Validəynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Şifahi sual-cavab	Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi
Oxu	Dinləmə üzrə qeydiyyat vərəqi Oxu üzrə qeydiyyat vərəqi
Yazı	Yazı bacarıqlarının inkişafı üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli
Rubrik	Nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərəqləri

Formativ qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi və nəticələrinin qeydiyyatının aparılması üçün müəllim aşağıdakı bacarıqları inkişaf etdirməlidir:

1. Fənn üzrə mövzu keçirilərkən hansı standartı həyata keçirəcəyini müəyyənləşdirmək.

ÜMUMİ HİSSƏ

2. Məzmun standartları əsasında qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirmək.

3. Hər bir qiymətləndirmə meyarına uyğun 4 nailiyyət səviyyəsi üzrə (məsələn: səviyyə-I, səviyyə-II, səviyyə-III, səviyyə-IV) rubriklər hazırlamaq. 1-ci səviyyə ən aşağı, 4-cü səviyyə ən yüksək səviyyəni əks etdirir. 1-ci və 2-ci səviyyə əksər şagirdlər, 3-cü və xüsusilə 4-cü səviyyə daha istedadlı şagirdlər üçün nəzərdə tutulur.

Rubriklərdən, əsasən formativ qiymətləndirmə zamanı daha çox istifadə olunur. Rubriklər nailiyyət səviyyələrini sözlə təsvir edir və iki əsas suala cavab verir:

1. Nə qiymətləndirilir?

2. Nailiyyət səviyyələri necə ifadə olunur?

Rubriklər qiymətləndirmə zamanı şagirdlərdə hansı bacarıqların inkişaf etdirilməsinin tələb edildiyini göstərir. Rubrik-meyar əsasında şagirdin nailiyyət səviyyəsinin qiymətləndirmə şkalasıdır. Rubrik qiymətləndirmənin həm üsulu, həm də vasitəsidir.

Rubriklərin üstün cəhətləri:

1. Rubriklər qiymətləndirmənin daha ədalətli, obyektiv, etibarlı və ardıcıl olmasına imkan verir.

2. Rubrikləri hazırlamaq üçün müəllimlər müvafiq şərtlər üzrə öz meyarlarını müəyyənləşdirir, bununla təlim məqsədlərini daha yaxşı təsəvvür edir.

3. Rubriklər müəllimlərin şagirdin işini qiymətləndirməyə sərf etdiyi vaxtı azaldır.

4. Rubriklər tədrisin səmərəliliyi ilə bağlı müəllimləri faydalı məlumatlarla təmin edir.

5. Rubriklər keyfiyyət səviyyələri intervalı vasitəsilə müxtəlif qabiliyyətə malik şagirdlərin olduğu siniflərdə qiymətləndirmə aparmağa kömək edir.

Dərs zamanı qrup işinin qiymətləndirməsi, şagirdlərin özünü qiymətləndirmə və bir-birini qiymətləndirməsi vasitələrindən istifadə oluna bilər.

Özünüqiymətləndirmə

Bu qiymətləndirmə fərdi və qrup daxilində aparıla bilər. Dərsin sonunda hər bir şagird öz fəaliyyətini bu cədvələ əsasən qiymətləndirə bilər.

Dərsdə fəal idim	Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim	Suallara cavab verirdim	Öz qrupumda düzgün qərar çıxarmağa kömək edirdim	Yeni ideyalar verirdim	Mövzu ilə bağlı yeni məlumat axtarırdım	Qrupda əməkdaşlıq edirdim	Bal-ların cəmi

Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi

Qrupların işini qiymətləndirmək üçün meyar cədvəli hazırlanır. Qrupların fəaliyyəti bu meyar cədvəlinə əsasən qiymətləndirilir:

Meyarlar Qruplar	Təqdimat	Tapşırığın vaxtında yerinə yetirilməsi	Tapşırığın tam və düz- gün yerinə yetirilməsi	Əməkdaşlıq	Yekun
I qrup					
II qrup					
III qrup					
IV qrup					

Summativ qiymətləndirmə təhsilin hər hansı mərhələsində (tədris vahidinə, yarım ilin və ilin sonunda) şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlərin qiymətləndirilməsidir. Summativ qiymətləndirmə məzmun standartlarının mənimsəmə səviyyəsinin etibarlı göstəricisidir.

Summativ qiymətləndirmədə istifadə olunan üsul və vasitələr aşağıdakılardır:

Üsullar	Vasitələr
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi
Test	Test tapşırıqları
Tapşırıqvermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri
Yaradıcılıq və əl işləri	Fənlərə müvafiq olaraq rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri

Summativ qiymətləndirmə kiçik və böyük olmaqla iki formada aparılır. Summativ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmədir və nəticələri keçirildiyi gün sinif jurnalında qeyd olunur. Kiçik summativ qiymətləndirmə vasitələri fənni tədris edən müəllim, böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri isə ümumi təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin təşkil etdiyi komissiya tərəfindən hazırlanır. Kiçik summativ qiymətləndirmə (KSQ) bəhs və ya bölmələrin sonunda, altı həftədən gec olmayaraq müəllim tərəfindən aparılır.

Kiçik və böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri qiymətləndirmə standartlarının dörd mürəkkəblik səviyyəsinə uyğun olaraq aşağıdakı kimi hazırlanır:

I səviyyə üzrə suallar-20%;

III səviyyə üzrə suallar-30%;

II səviyyə üzrə suallar-30%;

IV səviyyə üzrə suallar-20%.

Kiçik summativ qiymətləndirmə keçirildiyi gün dərsdə iştirak etməyən şagirdin sinif jurnalında adının qarşısındakı xana diaqonalla 2 yerə ayrılır və onun surətinə “q”(qəib) yazılır, məxrəci boş saxlanılır. Müəllim həmin şagirdi iki həftə gözləyir və kiçik summativ qiymətləndirmə aparır və onun nəticəsi məxrəcdə yazılır. Əgər şagird iki həftə ərzində dərsə gəlmirsə, onun həmin kiçik summativ qiymətləndirilməsi “0” kimi qəbul olunur. I yarım ildə böyük summativ qiymət-

ÜMUMİ HİSSƏ

ləndirmədə üzlü səbəbdən iştirak etməyən şagird dərəcə qayıtdıqdan sonrakı bir ay ərzində böyük summativ qiymətləndirmədə iştirakı təmin olunur. I yarım ildə böyük summativ qiymətləndirmədə üzrsüz səbəbdən iştirak etməyən və II yarım ildə üzlü səbəbdən böyük summativ qiymətləndirmədə iştirak etməyən şagirdin II yarım ildə iştirak etdiyi kiçik summativ qiymətləndirmənin nəticələrinin ədədi ortası kimi qəbul olunur. Üzrsüz səbəbdən II böyük summativ qiymətləndirmədə iştirak etməyən şagirdin böyük summativ qiymətləndirmədə qiyməti “0” kimi hesab olunur.

Şagirdin yarım illik qiyməti yarım il ərzində keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmələrin yekun nəticələrinin 40 %-i ilə, yarım illik sonunda keçirilən böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsinin 60 %-nin cəmi əsasında aşağıdakı düsturla çıxarılır:

$$Y = \frac{KSQ_1 + KSQ_2 + \dots + KSQ_n}{n} \times 0,4 + BSQ \times 0,6$$

Burada, Y-şagirdin I və II yarım il üzrə qiymətini, $KSQ_1, KSQ_2, \dots, KSQ_n$

-şagirdin müvafiq yarım il ərzində kiçik summativ qiymətləndirmələrinin nəticələrini, n-müvafiq yarımildə keçirilən kiçik summativlərin sayını, BSQ isə, I və ya II yarım ildə keçirilən böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsini bildirir. Şagirdin yarım illik qiyməti çıxarılarkən yuvarlaqlaşdırma qaydası tətbiq edilir.

Şagirdin qiyməti düzgün cavabların maksimum bala nisbəti ilə faiz göstəricisinə uyğun müəyyənləşdirilir:

Nö	Şagirdin yerinə yetirdiyi tapşırıqların faizlə miqdarı	Şagirdin qiyməti
1	(0 – 40%]	2 (qeyri-kafi)
2	(41 – 60%]	3 (kafi)
3	(61 – 80%]	4 (yaxşı)
4	(81 – 100%]	5 (əla)

Yarımillik qiymətlərə görə illik qiymət çıxarılır. Aşağıdakı cədvəldə şagirdin yarımilliklərdə aldığı qiymətlərə görə illik qiymətin müəyyənləşdirilməsi qaydası göstərilmişdir.

Y1	Y2	İllik
2	2	2
2	3	3
2	4	3
2	5	4

Y1	Y2	İllik
3	2	2
3	3	3
3	4	4
3	5	4

Y1	Y2	İllik
4	2	2
4	3	4
4	4	4
4	5	5

Y1	Y2	İllik
5	2	2
5	3	4
5	4	5
5	5	5

I TƏDRİS VAHİDİ

Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	1.1.1.	Coğrafi kəşflərin yeni mərhələsi	1
2.	1.1.1.	Coğrafiya elmlərinin inkişafı	1
3.	1.1.1.	Müasir coğrafiya elminin yeni sahələri	1
4.	1.1.1.	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yolları	1
5.	1.1.1.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı	1
6.	1.1.1.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Coğrafiyanın yeni sahələri və tədqiqat üsulları	1
7.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

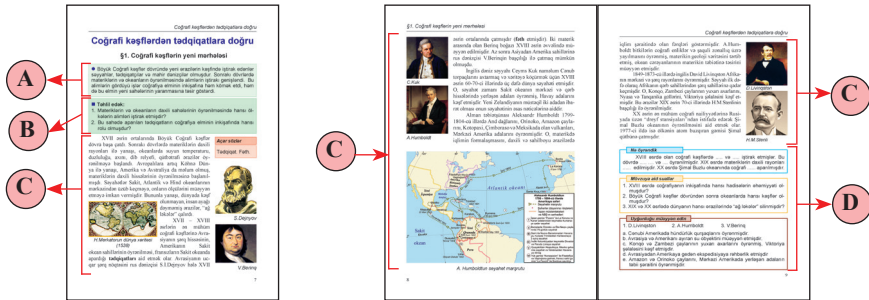
Mövzu 1. Coğrafi kəşflərin yeni mərhələsi

Alt standart

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

Dərsin məqsədi

- Səyyahların yeni əraziləri öyrənməsini təhlil edir.

A - müəllim mövzunun əvvəlində verilmiş məlumatlardan istifadə edə bilər. Bunun üçün mətnə verilmiş başlanğıc hissə ilə şagirdlər tanış olduqdan sonra müəllim yönəldici suallarla sinifə müraciət edə bilər.

-Böyük Coğrafi kəşflər dövrünün hansı səyyahlarını tanıyırsınız?

B - Tədqiqat sualı.

1. Materiklərin və okeanların daxili sahələrinin öyrənilməsində hansı ölkələrin alimləri iştirak etmişdir?
2. Bu sahədə aparılan tədqiqatların coğrafiya elminin inkişafında hansı rolu olmuşdur?

C - Şagirdlərin VII sinif biliklərinə əsaslanaraq, dərslikdəki mətnin INSERT üsulu ilə oxunması məqsəduşğundur. Bunun üçün şagirdlər mətni oxuduqca əvvəlcədən müəllim tərəfindən verilmiş cədvəldə qeydlər aparırlar.

D -Nə öyrəndik

XVIII əsrdə olan coğrafi kəşflərdə **V.Bering** və **C.Kuk** iştirak etmişlər. Bu dövrdə **Şimali Amerika** və **Avrasiya** öyrənilmişdir. XIX əsrdə materiklərin daxili rayonları **fəth** edilmişdir. XX əsrdə Şimal Buzlu okeanında coğrafi **tədqiqatlar** aparılmışdır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. XVIII əsrin ən mühüm coğrafi kəşflərinə Avrasiyanın şərq hissəsinin, Amerikanın Sakit okean sahillərinin öyrənilməsi, fransızların Sakit okeanda apardığı tədqiqatları aid etmək olar. Avrasiyanın ucqar şərq nöqtəsinə ruslar hələ 1648-ci ildə

çatmışdılar (S.İ.Dejnyov). İki materik arasında olan Bering boğazı 1728-ci ildə rus dənizçisi V.Bering tərəfindən kəşf edilmişdir. Asiyadan Amerika sahillərinə 1741-ci ildə rus dənizçisi V.Beringin başçılığı ilə çatmaq mümkün olmuşdur.

2. İngilis dəniz səyyahı Ceyms Kuk naməlum Cənub torpaqlarını axtarmaq və xəritəyə köçürmək üçün XVIII əsrin 60-70-ci illərində üç dəfə dünya səyahəti etmişdir. O, səyahət zamanı Sakit okeanın mərkəzi və qərb hissələrində yerləşən adaları öyrənmiş, Havay adalarını kəşf etmişdir. Yeni Zelandiyanın müstəqil iki adadan ibarət olması onun səyahətinin əsas nəticələrinə aiddir

3. XIX əsr materiklərin daxili rayonlarının təbii-coğrafi şəraitinin öyrənilməsi ilə yadda qalır. Alman təbiətşünası Aleksandr Humboldtun Cənubi Amerikada gördüyü işlər elmi əhəmiyyətinə görə seçilir. O, 1799-1804-cü illərdə And dağlarını, Orinoko, Amazon çaylarını, Kotopaxi, Çimboraso və Meksikada olan vulkanları, Mərkəzi Amerika adalarını öyrənmişdir. A.Humboldt materikdə iqlimin formalaşmasını, daxili və sahilboyu ərazilərdə iqlim şəraitində olan fərqləri göstərmişdir. O, bitki örtüyünün enliklər və şaquli zonallıq üzrə yayılmasını öyrənmiş, materikin geoloji xəritəsini tərtib etmiş, okean cərəyanlarının materikə təsirini müəyyən etmişdir.

1849-1873-cü illərdə ingilis David Livingston Afrikanın mərkəzi və şərq rayonlarını öyrənmişdir. O, Konqo, Zambezi çaylarını, Nil çayının yuxarı axarlarını, Nyasa və Tanqanika göllərini, Viktoriya şəlaləsini kəşf etmişdir. Bu ərazilər 1874-1877-ci illərdə ingilis H.M.Stenlinin başçılığı ilə öyrənilmişdir.

XX əsrin ən mühüm coğrafi nailiyyətlərinə Rusiyanın üzən “dreyf stansiyalarından” istifadə edərək Şimal Buzlu okeanını öyrənməsini, 1977-ci ildə atom buzqıran gəmisinin Şimal qütbünə çatmasını aid etmək olar.

Uyğunluğu müəyyən edin:

1. D.Livingston ⇒ c. Konqo və Zambezi çaylarının yuxarı axarlarını öyrənmiş, Viktoriya şəlaləsini kəşf etmişdir.
2. A.Humboldt ⇒ a. Cənubi Amerikada hündürlük qurşaqlarını öyrənmişdir.
e. Amazon və Orinoko çaylarını, Mərkəzi Amerikada yerləşən adaların təbii şəraitini öyrənmişdir.
3. V.Bering ⇒ b. Avrasiya və Amerikanı ayıran su hövzəsini müəyyən etmişdir
d. Avrasiyadan Amerikaya çatan ekspedisiyaya rəhbərlik etmişdir

Coğrafiya elmlərinin inkişaf yolları

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Təhlil etmə	Səyyahların yeni əraziləri öyrənməsinin təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Səyyahların yeni əraziləri öyrənməsinin təhlil edərkən köməkdən istifadə edir.	Səyyahların yeni əraziləri öyrənməsinin əsasən təhlil edir.	Səyyahların yeni əraziləri öyrənməsinin düzgün təhlil edir.

Mövzu 2. Coğrafiya elmlərinin inkişafı

Alt standart

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

Dərsin məqsədi

- Coğrafiya elminin inkişaf mərhələlərini izah edir.
- Yeni elm sahələrinin yaranması zəruriliyini şərh edir.

The diagram illustrates the evolution of geography as a science through four stages (A, B, C, D) across three pages of a textbook. Stage A (left page) shows the transition from simple geographical knowledge to a systematic science. Stage B (middle page) shows the emergence of new geographical sciences like climatology and oceanography. Stage C (right page) shows the further development and specialization of these sciences.

A - müəllim dərslikdə verilmiş məlumatlardan istifadə edə bilər. Bunun üçün mətnə verilmiş giriş hissə ilə şagirdlər tanış olduqdan sonra müəllim yönəldici suallarla sinifə müraciət edə bilər.

- Coğrafiya elminin hansı sahələrini tanıyırsınız?

B - **Tədqiqat sualı**

1. Coğrafiya elmində yeni sahələrin yaranması onun inkişafına necə təsir etmişdir?

2. Coğrafiyanın inkişafında hansı mərhələləri ayırmaq olar?

C -yeni mövzunun izahı zamanı müəllim sinifi cütlərə bölür. “Oxunan mövzu üzrə testlər” üsulundan istifadə edir. Şagirdlər öyrənilən mövzunun məzmununa əsasən və burada olan anlayışlardan istifadə etməklə bir-biri üçün testlər və ya suallar tərtib edirlər. Testlərin yerinə yetirilməsindən sonra cütlüklər cavabları müqayisə edir, onların mövzu ilə əlaqəli olmasını yoxlayır, cavabların doğruluğunu müzakirə edirlər. Əgər mü-

zakirə zamanı qruplar arasında ciddi fikir ayrılığı olarsa, müəllim mübahisəyə aydınlıq gətirir.

D - Nə öyrəndik

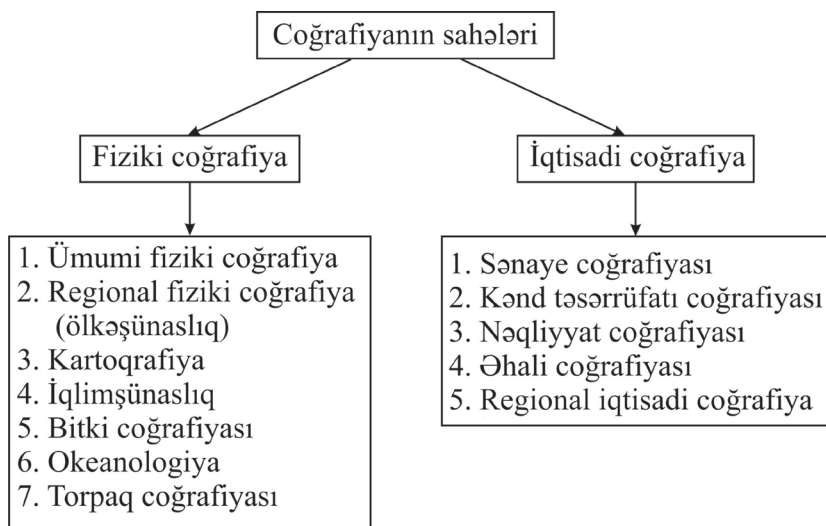
Təsviretmə əənələri coğrafiyanın **ümumi fiziki, regional coğrafiya** və **ölkəşünaslıq** bölmələrinin əsasını təşkil etmişdir. Yeni ərazilərin kəşf edilməsi və xəritəyə köçürülməsi **kartoqrafiya** elminin inkişafına gətirib çıxardı. Rusiyanın Avropa hissəsində aparılan tədqiqatlardan sonra **torpaqşünaslıq** elmi yaranmışdır. İlk dəfə **iqtisadi coğrafiya** terminini elmə M.V.Lomonosov gətirmişdir.

Mövzuya aid suallar və tapşırıqların cavabları:

1. Coğrafiya ilkin dövrlərdə təsviri xarakter daşımışdır. İlk coğrafi biliklər məlum olan ərazilərin təbiətini, dağlarını, iqlim şəraitini, su hövzələrini təsvir etməklə kifayətlənirdi.

Bunlara hələ Qədim Yunanıstanda b.e.ə. IV əsrdə yaşamış **Aristotelin** Yerin kürə şəklində olması haqqındakı sübutları aid etmək olar. Hələ bu vaxtlarda Yer in öz oxu və Günəş ətrafında fırlanması, onun ölçüləri hesablanmış (**K.Eratosfen**), iqlimin Günəşin üfəqdə hündürlüyündən asılı olaraq dəyişməsi söylənmişdir. 1453-cü ildə polyak alimi **N.Kopernik** Yer in və digər planetlərin Günəş ətrafında fırlanmasına əsaslanan heliosentrik sistem nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

2. Fiziki və iqtisadi coğrafiya elmlərinin sahələrini əks etdirən sxem qurun:

3. 1760-cı ildə rus alimi M.V.Lomonosov **iqtisadi coğrafiya** terminini elmə gətirmişdir. V.V.Dokuçayev Şərqi Avropa düzənliyində torpaqları öyrənməklə torpaqşünaslıq elminin əsasını qoymuşdur.

1. M.V.Lomonosov → a. Kartoqrafiya
2. H.Merkator → b. Bitki coğrafiyası
3. V.V.Dokuçayev → c. İqtisadi coğrafiya
4. A.Humboldt → d. Torpaq coğrafiyası

1.1.1. Yeni elm sahələrini yaranmasını izah edir.

- Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələrinin əhəmiyyətini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edir.

A - Müəllim dərslikdə verilmiş məlumatlardan istifadə edə bilər.

B - **Tədqiqat sualı.**

1. Hazırda yeni elm sahələrinin yaranması hansı amillərin təsiri ilə baş verir?
2. Yeni yaranan sahələr coğrafiyanın inkişafına necə təsir edir?

C - Yeni mövzunun izahı zamanı müəllim mətni fasilələrlə oxutdura bilər. Şagirdlərin diqqətini coğrafiya elminin yeni sahələrinə yönəltmək olar. Müəllim bu sahələrin insan həyatında çox böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulaya bilər. Məsələn, yaşayış məntəqələrinin salınması zamanı şəhərlər coğrafiyasının və ya demoqrafik göstəriciləri müqayisə etmək üçün əhali coğrafiyasının əhəmiyyətindən danışa bilər.

D - **Nə öyrəndik**

Ətraf mühitin mühafizəsi üçün həyata keçirilən tədbirlər **ekoloji coğrafiya** elminin köməyi ilə işlənib hazırlanır. Əhalinin sağlamlığının qorunmasında **tibbi coğrafiya** və **rekreasiya coğrafiyası** elmləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda **əhali coğrafiyası** elmi inkişaf etməyə başladı. Müstəqillik illərində coğrafiyanın inkişaf edən sahələrindən biri **siyasi coğrafiya** elmidir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Elm və texnikanın sürətli inkişafı, insanların maddi və mənəvi tələbatlarının artması, onların sağlamlığının, istirahətinin, demoqrafik proseslərin və məskunlaşmasının xarakterik xüsusiyyətləri coğrafiya elmində yeni sahələrin yaranmasını zəruri edir.

2. Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələri fiziki və iqtisadi coğrafiya arasında bağlılığı təmin etməklə vahid sistemin tərkibində olmalarını təsdiq edir.

3. Müasir dövrdə coğrafiya elmi bir çox elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Bunların içərisində ekologiya, tibb elmləri, informatika, riyaziyyat, sosiologiya, politologiya və s. daha çox fərqlənir.

Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yolları

Özünüzü yoxlayın:

Elm sahələri	Öyrəndiyi obyekt
1. Sosial coğrafiya ⇒	d. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, xidmət obyektlərinin ərazi təşkilini öyrənir.
2. Siyasi coğrafiya ⇒	c. Siyasi xəritələrin dəyişməsi, inzibati-ərazi bölgüsü və siyasi prosesləri öyrənir.
3. Rekreasiya coğrafiyası ⇒	a. Əhalinin istirahətinin təşkilini öyrənir.
4. Coğrafi informasiya ⇒	b. Məlumatların toplanması, təhlili və xəritəyə köçürülməsi ilə məşğul olur.

Ev tapşırığı bölümündə şagirdlərə dərslikdə verilən sxemdən istifadə edərək coğrafiyada ənənəvi və yeni yaranmış elm sahələrini müqayisə edərək fikirlərini yazmaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələrinin əhəmiyyətini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələrinin əhəmiyyətini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəllimin köməyi ilə izah edir.	Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələrinin əhəmiyyətini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini kiçik qüsurlarla izah edir.	Coğrafiya elminin yeni yaranan sahələrinin əhəmiyyətini və özünəməxsus xüsusiyyətlərini düzgün izah edir.

Mövzu 4. Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yolları

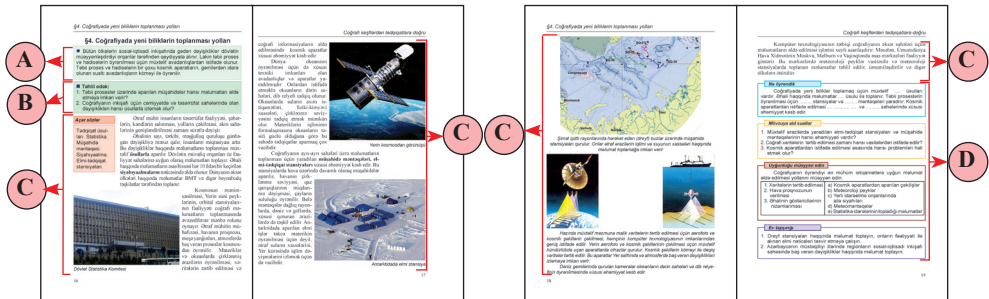
Alt standart

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

Dərsin məqsədi

- Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yollarını və əhəmiyyətini izah edir.

COĞRAFI KƏŞFLƏRDƏN TƏDQIQATLARA DOĞRU

A - giriş hissəsindəki mətni müəllim şagirdlərə oxutdurur. Şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edir:

- Müasir dövrdə Dünya okeanını və Antarktidanı öyrənmək üçün hansı mənbələrdən istifadə olunur?

B - Tədqiqat sualı.

1. Təbii proseslər üzərində aparılan müşahidələr hansı məlumatları əldə etməyə imkan verir?

2. Coğrafiyanın inkişafı üçün cəmiyyətdə və təsərrüfat sahələrində olan dəyişiklikləri hansı üsullarla izləmək olur?

C - yeni mövzunun izahı zamanı mətni “Fasiləli oxu” üsulundan istifadə etməklə şagirdlərlə müzakirə edə bilərsiniz.

D - Nə öyrəndik

Coğrafiyada yeni biliklər toplamaq üçün müxtəlif **tədqiqat** üsulları vardır. Əhali haqqında məlumatlar **siyahıyaalma** üsulu ilə toplanır. Təbii proseslərin öyrənilməsi üçün **meteoroloji** stansiyalar və **müşahidə** məntəqələri yaradılır. Kosmik aparatlardan istifadə edilməsi **təbii mühafizə**, **hava proqnozu** və **xəritə çəkilməsi** sahələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Coğrafiyanın ayrı-ayrı sahələri üzrə məlumatların toplanması üçün yaradılan müşahidə məntəqələri, elmi-tədqiqat stansiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu stansiyalarda hava üzərində davamlı olaraq müşahidələr aparılır, havanın çirklənmə səviyyəsi, qarışıqların miqdarının dəyişməsi, çayların su sərfi, sululuğu, asılı gətirmələri öyrənilir. Belə məntəqələr dağlıq rayonlarda, dəniz və göllərdə, xüsusi qorunan ərazilərdə də təşkil edilir. Antarktidada aparılan elmi işlər təkcə materikin öyrənilməsi üçün deyil, ətraf suların xassələrini, iqlim dəyişmələrini izləmək üçün də vacibdir.

2. Dünya okeanının öyrənilməsi üçün də xüsusi texniki imkanları olan avadanlıqlar və aparatlar yaradılmışdır. Onlardan istifadə etməklə okeanların dərin sahələri, dib relyefi ilə yanaşı, suların axım istiqamətləri, fiziki-kimyəvi xassələri, çirklənmə səviyyəsini də tədqiq etmək mümkün olur. Materiklərin iqliminin formalaşmasına okeanların təsiri güclü olduğuna görə bu sahədə tədqiqatlar aparmaq çox vacibdir. Kompüter texnologiyasının təbii coğrafiyanın əksər sahələri üçün məlumatların

Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı

əldə edilməsi işlərini xeyli asanlaşdırır. Məsələn, Ümumdünya Hava Xidmətinin Moskva, Melburn və Vaşinqtonda əsas mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdə toplanan məlumatlar təhlil edilir, ümumiləşdirilir və digər ölkələrə ötürülür.

3. Kosmosun mənimsənilməsi, Yerin süni peyklərinin, orbital stansiyalarının fəaliyyəti coğrafi məlumatların toplanmasında əvəzedilməz mənbə rolunu oynayır. Ətraf mühitin mühafizəsi, havanın proqnozu, meşə yanğınları, atmosferdə baş verən proseslərin, materiklər və okeanlarda çirklənmiş ərazilərin öyrənilməsi, xəritələr tərtib edilməsi, coğrafi informasiyaların əldə edilməsində kosmik aparatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tapşırıq: Coğrafiyanın öyrəndiyi ən mühüm istiqamətlərə uyğun məlumat əldə edilməsi yollarını müəyyən edin:

1. Xəritələrin tərtib edilməsi ↔ a) Kosmik aparatlardan aparılan çəkilişlər
2. Hava proqnozu verilməsi ↔ b) Meteoroloji peyklər
3. Əhalinin göstəricilərinin nizamlanması ↔ c) Yerli idarəetmə orqanlarında ailə siyahıları
↔ d) Meteoməntəqələr
↔ e) Statistika idarələrinin topladığı məlumatlar

Ev tapşırığı bölümündə şagirdlərə dərslikdə verilmiş tapşırıqları yerinə yetirmək tövsiyə edilir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yollarını və əhəmiyyətini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yollarını və əhəmiyyətini müəllimin köməyi ilə izah edir.	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yollarını və əhəmiyyətini əsasən izah edir.	Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması yollarını və əhəmiyyətini düzgün izah edir.

Mövzu 5. Azərbaycanca coğrafiya elminin inkişafı

Alt standart

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

Dərsin məqsədi

- Azərbaycanca coğrafiya elminin inkişaf etməsinin zəruriliyini izah edir.
- Azərbaycanca coğrafiya elminin inkişafında rolu olan alimlərin xidmətlərini təhlil edir.
- Azərbaycanca coğrafiyanın yeni yaranmış sahələrinin əhəmiyyətini şərh edir.

COĞRAFI KƏŞFLƏRDƏN TƏDQIQATLARA DOĞRU

A

B

C

C

D

A - giriş hissəsindəki mətni müəllim şagirdlərə oxutdurur. Şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edir:

-Azərbaycanlı coğrafiyaşünas alimlərdən kimləri tanıyırsınız?

B - **Tədqiqat sualı.**

1. Azərbaycanda coğrafiyanın hansı sahələri inkişaf etmişdir?
2. Azərbaycanda coğrafiyanın inkişafında xüsusi xidmətləri olan hansı alimləri tanıyırsınız?

3. Müstəqillik illərində Azərbaycanda coğrafiyanın inkişafında hansı dəyişikliklər baş verir?

C - yeni mövzunun izahı zamanı mətni “Fasiləli oxu” üsulundan istifadə etməklə şagirdlərlə müzakirə edə bilərsiniz.

D - **Nə öyrəndik**

XIX əsrdə **H.Z.Şirvani**, **A.Bakıxanov** və **H.Zərdəbinin** əsərlərində coğrafiya haqqında məlumatlar vardır. XX əsrdə M.Baharlının “**Azərbaycan**” adlı kitabında Azərbaycanın coğrafiyası haqqında ətraflı məlumat verilir. Son dövrlərdə Azərbaycanda **turizm coğrafiyası**, **siyasi coğrafiya** və **əhali coğrafiyası** sahələrinə diqqət artır.

Mövzuya aid suallar. 1. Müasir coğrafiya elminin formalaşması XX əsrin 30-cu illərində başlansa da, 50-60-cı illərdən sonra sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə respublikanın fiziki və iqtisadi coğrafiyası geniş şəkildə öyrənilmiş, kitablar yazılmış, çoxsaylı xəritələr hazırlanmışdır.

2. XIX əsrdə A.Bakıxanov (1794-1837) Azərbaycanın tarixi, ictimai-iqtisadi inkişafı haqqında “Gülüstani-İrəm”, X.Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi haqqında “Qərribə kəşflər”, Kainatın Heliosentrik sistemi haqqında “Kainatın sirləri” əsərlərini yazmışdır. Azərbaycanın təbiəti haqqında H.Zərdəbinin (1842-1907) əsərlərində zəngin məlumatlar vardır. Q.R.Mirzəzadə (1884-1943) XX əsrin əvvəlində coğrafiya sahəsində ana dilində yazılmış bir neçə kitabın müəllifidir (“Qafqaz coğrafiyası”, “Ümumi coğrafiya”). 1921-ci ildə M.Baharlının məşhur “Azərbaycan” kitabı nəşr edilsə də uzun illər istifadə edilməsi yasaq olunmuşdur.

Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı

Özünüzü yoxlayın: Mətndən istifadə edərək cədvəli doldurun:

Elm sahələri	Onun inkişafında xidməti olan alimlər
Geomorfologiya	B.Budaqov, M.Müseibov
İqlimşünaslıq	Ə.Şıxlinski, Ə.Mədətzadə
Hidrologiya	S.Rüstəmov
Torpaq coğrafiyası	H.Əliyev, M.Salayev
İqtisadi coğrafiya	H.Əliyev, Ə.Hacızadə, A.Nadirov

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
1	2	3	4	5
İzahetmə	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişaf etməsinin zəruriliyini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişaf etməsinin zəruriliyini qismən izah edir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişaf etməsinin zəruriliyini əsasən izah edir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişaf etməsinin zəruriliyini bir çox faktlar göstərməklə düzgün izah edir.
Təhliletmə	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında rolu olan alimlərin xidmətlərini təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında rolu olan alimlərin xidmətlərini müəllimin köməyi ilə təhlil edir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında rolu olan alimlərin xidmətlərini əsasən təhlil edir.	Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafında rolu olan alimlərin xidmətlərini düzgün təhlil edir.
Şərhetmə	Azərbaycanda coğrafiyanın yeni yaranmış sahələrinin əhəmiyyətini çətinliklə şərh edir.	Azərbaycanda coğrafiyanın yeni yaranmış sahələrinin əhəmiyyətini müəllimin köməyi ilə şərh edir.	Azərbaycanda coğrafiyanın yeni yaranmış sahələrinin əhəmiyyətini əsasən şərh edir.	Azərbaycanda coğrafiyanın yeni yaranmış sahələrinin əhəmiyyətini nümunələr göstərməklə düzgün şərh edir.

Mövzu 6. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Coğrafiyanın yeni sahələri və tədqiqat üsulları

Alt standart

1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir.

Dərsin məqsədi

- Coğrafiya elminin öyrənilməsinin zəruriliyini izah edir.
- Coğrafiya elminin ənənəvi və yeni sahələrini fərqləndirir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
1	2	3	4	5
İzahetmə	Coğrafiya elminin öyrənilməsinin zəruriliyini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafiya elminin öyrənilməsinin zəruriliyini köməkdən istifadə etməklə izah edir.	Coğrafiya elminin öyrənilməsinin zəruriliyini əsasən izah edir.	Coğrafiya elminin öyrənilməsinin zəruriliyini düzgün izah edir.
Fərqləndirmə	Coğrafiya elminin ənənəvi və yeni sahələrini fərqləndirməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafiya elminin ənənəvi və yeni sahələrini müəlimin köməyi ilə fərqləndirir.	Coğrafiya elminin ənənəvi və yeni sahələrini əsasən fərqləndirir.	Coğrafiya elminin ənənəvi və yeni sahələrini düzgün fərqləndirir.

I TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Fiziki coğrafiyanın sahələrini ayırın:

1) Yerşünaslıq	3) İqlimşünaslıq	5) Hidrologiya
2) Əhali coğrafiyası	4) Kənd təsərrüfatı coğrafiyası	6) Torpaq coğrafiyası

2. Coğrafiyada yeni biliklərin toplanması mənbələrinə hansılar aiddir:

1. Şimal Buzlu okeanında “dreyf stansiyaları”
2. Antarktidada elmi stansiyaların yaradılması
3. Ərazilərin ekoloji mühitinin qorunması
4. Torpaqlar üzərində təcrübə-sınaq stansiyaları qurulması
5. Əkin sahələrinin genişləndirilməsi, meşələrin salınması

3. İqtisadi və sosial coğrafiyanın sahələrini ayırın:

1) Sənaye coğrafiyası	3) İqlimşünaslıq	5) Okeanologiya
2) Əhali coğrafiyası	4) Kənd təsərrüfatı	6) Torpaq coğrafiyası
- coğrafiyası

4. A.Humboldtın Cənubi Amerikanın öyrənilməsində əldə etdiyi əsas nəticələrə aiddir:

- A) Amazon çayının rejimi və nəqliyyat əhəmiyyəti
- B) Əhalinin miqrasiyası və ərazi üzrə yerləşməsi
- C) Bitki örtüyünün şaquli zonallıq üzrə yayılması, okean cərəyanlarının təsiri
- D) Materikin təbii zonalarının yerləşməsi və ovalıqların faydalı qazıntıları
- E) Materikdə yağıntıların paylanması

5. Antarktidanın öyrənilməsinin hansı əhəmiyyəti ola bilər

- A) Sahil boyu dəniz nəqliyyatının inkişafı
- B) Ətraf suların xassələri, Yerin iqlimində baş verən dəyişiklikləri izləmək
- C) Heyvanat aləminin artımını müəyyən etmək
- D) Yerin iqlim və torpaq xəritəsini tərtib etmək
- E) Ölkələr arasında rabitə əlaqələrini genişləndirmək

6. Azərbaycanca fiziki coğrafiyanın inkişafı sahəsində əməyi olan alimlər:

1) H.Əliyev	3) B.Budaqov	5) Ə.Mədətzadə
2) M.Müseibov	4) Ə.Hacızadə	6) A.Nadirov
- A) 1, 3, 5; B) 2, 3, 5; C) 1, 4, 6; D) 2, 4, 5; E) 1, 5, 6

COĞRAFI KƏŞFLƏRDƏN TƏDQIQATLARA DOĞRU

7. Azərbaycanca coğrafiyanın inkişafı sahəsində çalışan alimlərin gördüyü əsas işlər:

Alimlər	Gördüyü işlər

8. Afrikanın öyrənilməsi sahəsində rolu olan alimlərin adlarını seçin:

- 1) D.Livingston 4) A.Humboldt
- 2) S.Dejnyov 5) V.Bering
- 3) H.M.Stenli

A) 1, 5; B) 1, 2; C) 1, 3; D) 2, 4; E) 3, 5

9. Şəkillər coğrafiyanın hansı sahələri üzrə məlumat toplanmasına aiddir?

1

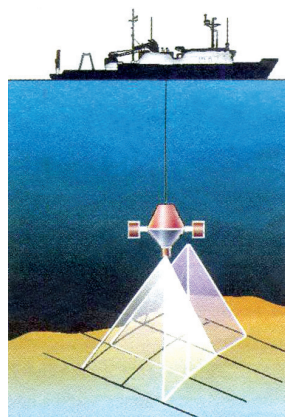

2

3

4

10. Böyük Britaniyanın “Çellencer” tədqiqat gəmisi dünya səyahətinin nəticələrinə aiddir:

1. Atlantik okeanını qərbə üzüb keçməyin mümkün olması
2. Dünya okeanının ilk dəfə elmi cəhətdən öyrənilməsi
3. Okean cərəyanlarının hərəkət istiqamətinin müəyyən edilməsi
4. Sakit və Atlantik okeanlararası su keçidinin müəyyən edilməsi
5. Okeanologiya elminin əsasının qoyulması

II TƏDRİS VAHİDİ

Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	1.3.1	Kartoqrafik təsvirlərin əhəmiyyəti	1
2.	1.3.1	Kartoqrafik təsvirlər məlumat mənbəyidir	1
3.	1.3.1	Xəritələrdə təsvir üsulları	1
4.	1.3.1. 1.3.2.	Xəritələrin təsnifatı	1
5.	1.3.2.	Xəritələrdə məsafələrin və sahələrin hesablanması	1
6.	1.3.1. 1.3.2. 3.2.5.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Xəritə üzərində iş və hesablama aparılması	1
7.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

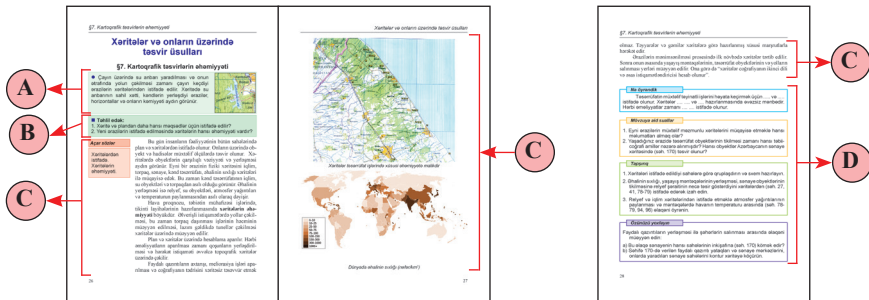
Mövzu 7. Kartoqrafik təsvirlərin əhəmiyyəti

Alt standart

1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Coğrafiyanın inkişafında xəritələrin rolunu izah edir.
- İnsanların həyatında və təsərrüfat fəaliyyətində xəritələrin əhəmiyyətini şərh edir.

A - Giriş hissəsindəki mətni şagirdlərə oxutduran zaman onların diqqətini xəritəyə yönəltmək lazımdır.

Müəllim aşağıdakı suallarla sinifə müraciət edə bilər.

-Şəkildə nə görürsünüz?

-Nə üçün çayın üzərində tikinti işləri aparmaq üçün xəritədən istifadə olunur?

-Xəritələrin insanların təsərrüfat işlərində nə kimi əhəmiyyəti vardır?

B - **Tədqiqat sualı.**

1. Xəritə və plandan daha hansı məqsədlər üçün istifadə edilir?

2. Yeni ərazilərin istifadə edilməsində xəritələrin hansı əhəmiyyəti vardır?

C - yeni mövzunun izahı zamanı müəllim dərslikdəki mövzunu şagirdlərə növbə ilə oxutdurur, dərslikdə olan “Fiziki xəritə” (səh. 78-79) və “Əhalinin sıxlığı” xəritələrini (səh. 27) müzakirə edirlər. Sonra isə Venn diaqramından və ya cədvəldən istifadə etməklə bu xəritələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etdirir.

D - **Nə öyrəndik**

Təsərrüfatın müxtəlif təyinatlı işlərini həyata keçirmək üçün **plan** və **xəritələr-dən** istifadə olunur. Xəritələr **hava proqnozu** və **layihələr** hazırlanmasında əvəzsiz mənbədir. Hərbi əməliyyatlar zamanı **topoqrafik xəritələrdən** istifadə olunur.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Eyni bir ərazinin fiziki xəritələrini iqlim, torpaq, sənaye, kənd təsərrüfatı, əhalinin sıxlığı xəritələri ilə müqayisə edək. Bu zaman kənd təsərrüfatının iqlim, su

obyektləri və torpaqdan, əhalinin yerləşməsinin də relyef, su obyektləri, yağıntılar və temperaturun paylanmasıdan asılı olaraq dəyişdiyini görürük.

2. Ərazilərin mənimsənilməsi prosesində ilk növbədə xəritələr tərtib edilir. Sonra onun əsasında yaşayış məntəqələrinin, təsərrüfat obyektlərinin və yolların salınması yerləri müəyyən edilir.

Azərbaycanın sənaye xəritəsində faydalı qazıntı yataqları, emaledici və hasilat sənaye müəssisələri, nəqliyyat yolları təsvir olunur.

Tapşırıq 1:

Xəritələr	İstifadə edildiyi sahələr
Geoloji xəritələr	Faydalı qazıntıların axtarışında
İqlim xəritəsi	Təsərrüfatın səmərəli təşkilində
Landşaft xəritəsi	Əhalinin və təsərrüfatın ərazi təşkilində
Əhali xəritəsi	Əhalinin demoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində

2. Relyef şəraiti əhalinin sıxlığına, yaşayış məntəqələrinin yerləşməsinə, sənaye obyektlərinin tikilməsinə ciddi təsir edir. Bir qayda olaraq dağlıq ərazilərdə və relyefi kəskin parçalanmış ərazilərdə əhali seyrək yaşayır, sənaye obyektləri də az yerləşir.

3. Orta və yüksək dağlıqda doğru havanın temperaturunun azalması, yağıntıların artması müşahidə edilir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Talış dağlarında yüksəkliyə doğru yağıntıların miqdarı azalır.

Özünü yoxlayın: Faydalı qazıntıların yerləşməsi ilə şəhərlərin salınması arasındakı əlaqəni müəyyən edin:

Faydalı qazıntıların yerləşməsi ilə şəhərlərin salınması arasında əlaqəni öyrənmək olar. Bu əlaqə hasilat sənayesi və onunla əlaqəli olan digər sənaye (elektroenergetika, kimya, metallurgiya və s.) sahələrinin inkişafına kömək edir.

Şagirdlərə faydalı qazıntı yataqları və sənaye mərkəzlərini, onlarda yaradılan sənaye sahələrini kontur xəritəyə köçürmək tapşırığı verilir.

XƏRİTƏLƏR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ TƏSVİR ÜSULLARI

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzahetmə	Coğrafiyanın inkişafında xəritələrin rolunu izah edərəkən səhvlərə yol verir.	Coğrafiyanın inkişafında xəritələrin rolunu izah etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafiyanın inkişafında xəritələrin rolunu əsasən izah edir.	Coğrafiyanın inkişafında xəritələrin rolunu düzgün izah edir.
Şərhetmə	İnsanların həyatında və təsərrüfat fəaliyyətində xəritələrin əhəmiyyətini zəif şərh edir.	İnsanların həyatında və təsərrüfat fəaliyyətində xəritələrin əhəmiyyətini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	İnsanların həyatında və təsərrüfat fəaliyyətində xəritələrin əhəmiyyətini əsasən şərh edir.	İnsanların həyatında və təsərrüfat fəaliyyətində xəritələrin əhəmiyyətini düzgün şərh edir.

Mövzu 8. Kartografik təsvirlər məlumat mənbəyidir

Alt standart

1.3.1. Kartografik təsvirlərin müxtəlifliyini və əhəmiyyətini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı ərazi üçün məlumat toplanmasını izah edir.
- Topoqrafik xəritələrin təsərrüfat əhəmiyyətini şərh edir.

The image shows three pages from a geography textbook. Red circles with letters A, B, C, and D are placed over specific parts of the text and maps to indicate areas of interest for analysis.

- Circle A:** Points to the introductory text on the first page, which discusses the role of maps in geography.
- Circle B:** Points to a section titled "Tədqiqat sualı" (Research question) on the first page, which asks about the importance of maps in human life and economic activity.
- Circle C:** Points to a map on the second page, which shows the world's major rivers and their basins.
- Circle D:** Points to a map on the third page, which shows the world's major cities and their populations.

A - Giriş hissəsindəki mətni şagirdlərə oxutduran zaman onların diqqətini dərslikdəki şəkllə yönəltmək lazımdır.

B - Tədqiqat sualı.

- Xəritələr üzərində verilən məlumatlar hansı yollarla toplanır?
- Xəritələr üzərində bu məlumatların əhəmiyyəti nədir və hansı məqsədlər

üçün istifadə olunur?

C - yeni mövzunun izahı zamanı mətni fasiləli oxu üsulundan istifadə etməklə şagirdlərlə müzakirə edə bilərsiniz.

D - Nə öyrəndik

Xəritələr üzərində olan məlumatların oxunması üçün **legendanın** istifadə edilməsi lazım gəlir. Faydalı qazıntıların işlənməsi zamanı **topoqrafik plandan** istifadə edilir. Hava proqnozunun hazırlanması zamanı tərtib edilən **sinoptik xəritə** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fiziki xəritələrdə ərazilərin **mütləq hündürlüyü, faydalı qazıntılar, hidroqrafik şəbəkə** təsvir olunur.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Gündəlik həyatda və təsərrüfat işlərində xüsusi əhəmiyyəti olan xəritələrə sinoptik, torpaq ehtiyatları, ekoloji və s. xəritələri aid etmək olar. Bir sutka üçün tərtib edilən sinoptik xəritələrdə yağıntıların növü, buludluluq, atmosfer cəbhələri, alçaq və yüksək təzyiq sahələrinin paylanması verilir.

2. Xəritələrdə daha geniş ərazilər təsvir olunur. Təsərrüfat əhəmiyyətinə görə topoqrafik plan xüsusilə seçilir. Topoqrafik plan – 1: 2000 və daha böyük miqyaslarda tərtib edilir. Onlardan mühəndis qurğularının, texniki layihələrin hazırlanması və tikintisində, faydalı qazıntıların işlənməsi zamanı, şəhər təsərrüfatı işlərinin görülməsində istifadə edilir.

3. Tədris və praktik işlərdə geniş istifadə edilən fiziki-coğrafi xəritələrdə ərazilərin mütləq hündürlüyü ilə yanaşı, faydalı qazıntıların yerləşməsi, dövlət sərhədləri, hidroqrafik şəbəkə, nəqliyyat xətləri, şəhər yaşayış məntəqələri haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Belə xəritələr kompleks xəritələr də adlandırılır.

Xəritə üzərində iş: Birinci tapşırıqda şagirdlər “Sinoptik xəritə”lərdən istifadə edərək havanın necə olacağı haqqında öz fikirlərini qeyd edə bilirlər.

İkinci tapşırığı yerinə yetirmək üçün dərslikdə verilmiş “Beynəlxalq ticarət maliyyə əlaqələri xəritəsi”ndən istifadə etmək olar. Şagirdlər xəritədə verilən məlumatlardan istifadə edərək cədvəl tərtib edir və onu tamamlayırlar:

Ölkələr	İxrac etdiyi əsas məhsullar		İdxal etdiyi əsas məhsullar	
ABŞ	100 mlrd. dollardan çox	Hazır sənaye məhsulları, maşın və avadanlıqlar, ərzaq	100 mlrd. dollardan çox	Maşın və avadanlıqlar. Yanacaq və sənaye xammalı
ÇXR	100 mlrd. dollardan çox	Maşın və avadanlıqlar, yüngül sənaye məhsulları, ərzaq	100 mlrd. dollardan çox	Ərzaq, filiz və metal, kimya məhsulları, maşın
RF	50-100 mlrd. dollar	Yanacaq, metal, maşın və avadanlıq	25-50 mlrd. dollar	Hazır sənaye məhsulları, ərzaq, metal

XƏRİTƏLƏR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ TƏSVİR ÜSULLARI

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı ərazi üçün məlumat toplanmasını izah etməkdə çətinlik çəkir.	Xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı ərazi üçün məlumat toplanmasını müəllimin köməyi ilə izah edir.	Xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı ərazi üçün bir neçə məlumat toplanmasını bəzi qüsurlarla izah edir.	Xəritələrdən istifadə etməklə hər hansı ərazi üçün məlumat toplanmasını düzgün izah edir.
Şərh- etmə	Topoqrafik xəritələrin təsərrüfat əhəmiyyətini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Topoqrafik xəritələrin təsərrüfat əhəmiyyətini qismən şərh edir.	Topoqrafik xəritələrin təsərrüfat əhəmiyyətini əsasən şərh edir.	Topoqrafik xəritələrin təsərrüfat əhəmiyyətini tam və nümunələr göstər-məklə şərh edir.

Mövzu 9. Xəritələrdə təsvir üsulları

Alt standart

1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Tematik xəritələrdə istifadə olunan təsvir üsullarını izah edir.
- Xəritədə istifadə olunan təsvir üsullarını fərqləndirir.

The image shows three sample maps used for teaching cartographic representation methods. The first map on the left is a topographic map of a region, showing elevation contours and various geographical features. The middle map is a thematic map showing population density, with different colors representing different levels of density. The third map on the right is a map with various symbols and colors representing different features, including a legend and a title. Red arrows labeled A, B, C, and D point to specific elements on the maps, indicating the focus of the teaching objectives.

A - Giriş hissəsindəki mətni müəllim şagirdlərə oxutdurur. Daha sonra şagirdləri atlaslarındakı müxtəlif xəritələrlə tanış edir və aşağıdakı yönəldici suallarla sinfə müraciət edir:

- Xəritələr bir-birindən hansı xüsusiyyətlərinə görə seçilir?
- Xəritələrdə hansı şərti işarələrə rast gəlirsiniz?

B - Tədqiqat sualı.

1. Xəritənin tərtib edilməsi üçün hansı üsullardan istifadə edilir?

2. Tətbiq edilən üsullar xəritənin məzmunundan necə asılıdır?

C - yeni mövzunun izahı zamanı müəllim Fikirlər/anlayışlar xəritəsi üsulundan istifadə edə bilər. Bunun üçün sinifi kiçik qruplara bölüb, mətni hissə-hissə oxutdurmaq olar. Sonra isə şagirdlərə mətnin əsas məzmununu blok-sxem şəklində qruplaşdırmaq tapşırılır.

D - Nə öyrəndik

Xəritələrin tərtib edilməsi zamanı **keyfiyyət fonu, izoxətlər, hərəkət xətləri, areal, nöqtələr** və s. üsullardan istifadə olunur. Hadisələrin eyni kəmiyyətə malik olan məntəqələrini göstərmək üçün **izoxətlər** üsulundan istifadə olunur. Hərəkətdə olan obyektlərin istiqaməti **hərəkət xətləri** üsulu ilə göstərilir. Coğrafi obyektlər və hadisələrin yayılması, onların kəmiyyət göstəriciləri **areallar** və **nöqtələr** üsulları ilə verilir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. **Hərəkət xətləri üsulu** yer səthində hərəkətdə olan obyektlərin istiqamətini göstərir. Okean cərəyanları, dənizdə gəmilərin hərəkəti, təyyarələrin, avtomobillərin, qatarların hərəkət istiqamətləri hərəkət xətləri üsulu ilə ifadə edilir. **İzoxətlər üsulu** xəritədə hər hansı hadisə və prosesləri xarakterizə edir. İqlim xəritəsindəki izotermilər, izobarlar, izogiyetlər, eləcə də relyefi ifadə edən horizontallar (izohipslər) izoxətlər üsulu tətbiq edilməklə göstərilir.

2. Neft-qaz və dəmir filizi xammallarının yerləşdiyi rayonlar **Areal üsulu**, daşınma istiqamətləri **Hərəkət xətləri üsulu** tətbiq edilməklə göstərilir.

3. Azərbaycanda yağıntıların paylanması və temperatur gedişi izoxətlər üsulu tətbiq edilməklə göstərilir.

Tapşırıq bölməsində şagirdlər xəritələrin adına uyğun təsvir üsullarını aşağıdakı cədvələ əsasən təyin edə bilərlər.

XƏRİTƏLƏR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ TƏSVİR ÜSULLARI

Xəritələrin məzmunu	Üsullar
1. Yağıntılarnın paylanması	a. Keyfiyyət fonu
2. Temperaturun paylanması	c. İzoxətlər
3. Kənd təsərrüfatı sahələri	b. Areal
4. Kənd əhalisinin sayı	d. Nöqtələr

Xəritə üzərində iş bölməsində şagirdlər əvvəlcə Naxçıvanda yağıntılarnın paylanması xəritəsinə əsasən hündürlüyə doğru yağntılarnın artmasını rənglərin dəyişməsinə əsasən müəyyən edirlər. Daha sonra Azərbaycanın sənaye xəritəsinə əsasən neft və təbii qaz kəmərlərinin keçdiyi əraziləri müəyyənləşdirirlər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzahetmə	Tematik xəritələrdə istifadə olunan təsvir üsullarını izah etməkdə çətinlik çəkir.	Tematik xəritələrdə istifadə olunan təsvir üsullarını müəllimin köməyi ilə izah edir.	Tematik xəritələrdə istifadə olunan təsvir üsullarını əsasən izah edir.	Tematik xəritələrdə istifadə olunan təsvir üsullarını düzgün izah edir.
Fərqləndirmə	Xəritədə istifadə olunan təsvir üsullarını fərqləndirməkdə çətinlik çəkir.	Xəritədə istifadə olunan təsvir üsullarını müəllimin köməyi ilə fərqləndirir.	Xəritədə istifadə olunan təsvir üsullarını əsasən fərqləndirir.	Xəritədə istifadə olunan təsvir üsullarını düzgün fərqləndirir.

Mövzu 10. Xəritələrin təsnifatı

Alt standart

- 1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.
- 1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Xəritələri müxtəlif əlamətlərinə görə qruplaşdırır.
- Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

A

B

C

D

Xəritələrin təsnifatı

A - Giriş hissəsindəki mətni müəllim şagirdlərə oxutdurur. Daha sonra şagirdləri atlaslarındakı müxtəlif məzmunlu Azərbaycan və materiklər xəritələri ilə tanış edir və aşağıdakı yönləndirici suallarla sinfə müraciət edir:

-Bu xəritələr bir-birindən hansı əlamətlərinə görə fərqlənirlər?

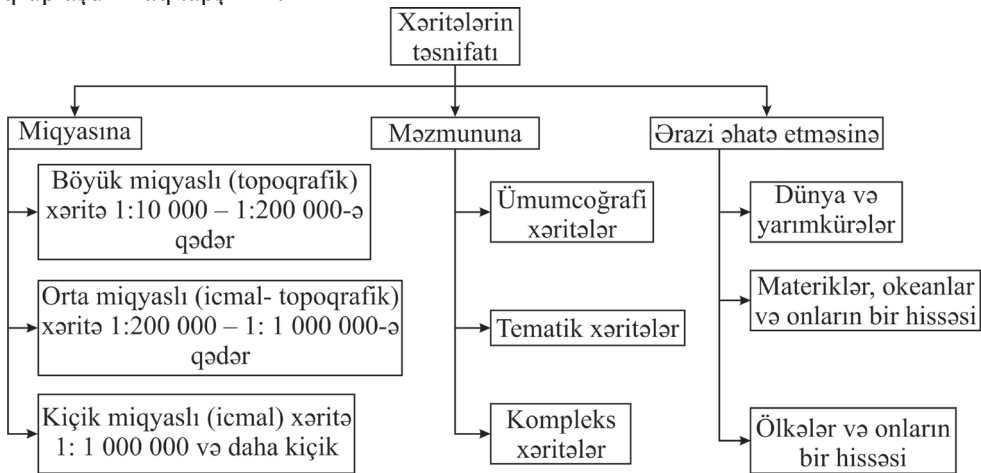
-Hər hansı bir ərazi haqqında dəqiq məlumat almaq üçün hansı ölçüdə olan xəritələrdən istifadə etmək olar?

B - Tədqiqat sualı.

1. Xəritələrin qruplaşdırılması zamanı hansı göstəricilər əsas götürülür?

2. Xəritələrin təsnifatında onların üzərində verilən təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi proseslər necə nəzərə alınır?

C - yeni mövzunun izahı zamanı müəllim Fikirlər/anlayışlar xəritəsi üsulundan istifadə edə bilər. Bunun üçün sinfi kiçik qruplara bölüb, mətni hissə-hissə oxutdurmaq olar. Sonra isə şagirdlərə mətnin əsas məzmununu blok-sxem şəklində qruplaşdırmaq tapşırılır.

D - Nə öyrəndik

Coğrafiya xəritələri **miqyasına**, **məzmununa** və **əhatə etdiyi ərazilərə** görə qruplara ayrılır. Müxtəlif əraziləri əhatə edən **böyük**, **orta** və **kiçik** miqyaslı xəritələr vardır. Böyük miqyaslı xəritələr **topoqrafik**, orta miqyaslı xəritələr **icmal-topoqrafik**, kiçik miqyaslı xəritələr **icmal xəritələri** hesab olunur. Məzmununa görə **ümumcoğrafi**, **kompleks** və **tematik** xəritələr tərtib edilir. **Fiziki**, və **iqtisadi** xəritələr ümumcoğrafi qrupa daxildir. Xəritələrin miqyası **kiçildikcə** təsvir olunan ərazilər **genişlənir**.

Mövzuaya aid sualların cavabları:

1. 1:600000 miqyaslı "Azərbaycanın iqlim xəritəsi" ərazi əhatə etməsinə görə ölkələr və onların hissələrinə, məzmununa görə tematik, miqyasına görə orta miqyaslı xəritələr qrupuna aiddir.

XƏRİTƏLƏR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ TƏSVİR ÜSULLARI

2. Böyük miqyaslı xəritələrdə ölçmə işləri daha dəqiq olur. Belə xəritələrdə kiçik ərazilər dəqiqliklə verilir və səhvlər minimuma endirilir.

Hesablayın bölməsinin 1-ci bəndində şagirdlər verilən xəritələri əhatə etdiyi ərazilərin artma sırasına görə qruplaşdırırlar:

a) 1:4 000 000, b) 1:500 000, c) 1:150 000 000, d) 1:80 000, e) 1:350 000

Cavab: d) 1:80 000 e) 1:350 000 b) 1:500 000 a) 1:4000 000

c) 1:150 000 000

Hesablayın bölməsinin 2-ci bəndində şagirdlər xəritələri verilən miqyasların kiçilməsi sırası ilə düzürlər:

a) 1:650 000, b) 1:400 000, c) 1:130 000 000, d) 1:30 000, e) 1:5 000 000

Cavab: d) 1:30 000 b) 1:400 000 a) 1:650 000 e) 1:5 000 000

c) 1:130 000 000

3-cü bənddəki məsələni şagirdlər keçmiş biliklərinə əsaslanaraq yerinə yetirə bilirlər.

1. Yer üzərində iki məntəqə arasındakı məsafə 500 km olarsa:

1:150 000 miqyaslı xəritələrdə 333,3 sm; 1:700 000 miqyaslı xəritələrdə 71,4 sm; 1:1500 000 miqyaslı xəritələrdə 33,3 sm olar.

b. Şagirdlər 1:150 000, 1:700 000 və 1:1500 000 miqyaslı xəritələri müqayisə edərkən belə nəticə çıxarırlar ki, sahəsi kiçik olan əraziləri, miqyası böyük xəritələrdə göstərdikdə təsvir daha dəqiq, müfəssəl olur. Əksinə, ərazi böyük, miqyas kiçik olduqda isə coğrafi obyektlərin təsvirində dəqiqlik azalır, onların ixtisar olunması, seçilməsi və ümumiləşdirilməsi baş verir.

2. **Xəritə üzərində iş** bölməsində qoyulan sual ev tapşırığı kimi də verilə bilər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Qruplaşdırma	Xəritələri müxtəlif əlamətlərinə görə qruplaşdırmaqda çətinlik çəkir	Xəritələri müxtəlif əlamətlərinə görə müəllimin köməyi ilə qruplaşdırır	Xəritələri müxtəlif əlamətlərinə görə əsasən qruplaşdırır	Xəritələri müxtəlif əlamətlərinə görə düzgün qruplaşdırır
Hesablama	Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparmaqda çətinlik çəkir	Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamaları müəllimin köməyi ilə aparır	Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamaları əsasən aparır	Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamaları düzgün aparır

Mövzu 11. Xəritələrdə məsafələrin və sahələrin hesablanması

Alt standart

1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Plan və xəritə üzərində ərazinin sahəsini və məntəqələr arasındakı məsafəni hesablayır.

The diagram illustrates the layout of the lesson material. It features two pages from a textbook. The left page, titled '511. Xəritələrdə məsafələrin və sahələrin hesablanması', contains text, a map, and a table. The right page, titled '512. Xəritələrdə məsafələrin və sahələrin hesablanması', contains text, a map, and a table. Arrows labeled A, B, and C point to specific parts of the left page, and an arrow labeled D points to a specific part of the right page.

A - Giriş şagirdlər tərəfindən oxunur.

B - Tədqiqat sualı.

1. Xəritə üzərində verilən miqyas hansı hesablamaların aparılmasına imkan verir?
2. Xəritə üzərində təsvir edilən sahələrin və miqyasın dəyişməsi ölçmə işlərinin dəqiqliyinə necə təsir edir?

C - yeni mövzunu mənimsəmək üçün müəllim mövzunu fasilələrlə şagirdlərə oxutdurur. Bu zaman müəllim mətnin sonunda verilmiş hesablama işlərindən bu mərhələdə istifadə edə bilər.

D - Nə öyrəndik:

İki məntəqə arasındakı həqiqi məsafəni onlar arasındakı **dərəcə fərqi** əsasən hesablamaq olar. 40° paralel üzərində yerləşən iki məntəqə arasındakı məsafəni hesablamaq üçün 1° paralel qövsünün uzunluğu **85,4 km** götürülür. Çaylar və yolların uzunluğunu ölçərkən xəritə üzərindəki məsafə **kurvimetr** adlanan alətdən istifadə edilməklə hesablanır. Xəritə üzərində olan obyektlərin sahəsi əsasən **paletka** ilə müəyyən edilir.

Hesablama bölməsindəki tapşırıqları yerinə yetirmək üçün şagirdlər dərslikdəki mətnədən istifadə edə bilərlər. 1-ci tapşırıqdakı B və C məntəqələri arasındakı həqiqi məsafəni tapmaq üçün onların coğrafi uzunluq dərəcəsinə baxmaq lazımdır. Sxemdən məlum olur ki, B və C məntəqələri eyni paralel üzərində, lakin müxtəlif meridianlarda yerləşir. Ona görə də bu meridianlar toplanılır və 1° -lik qövsün uzunluğuna vurulur.

XƏRİTƏLƏR VƏ ONLARIN ÜZƏRİNDƏ TƏSVİR ÜSULLARI

$$BC = (30^\circ + 90^\circ) \cdot 111,3 = 13356 \text{ km}$$

2-ci tapşırığı hesablamaq üçün

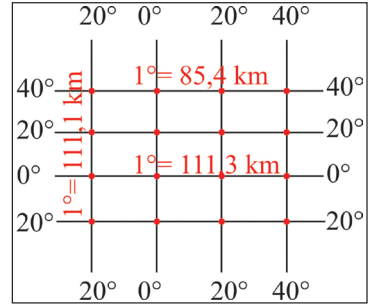
$$AB = 40^\circ \cdot 111,1 = 4444 \text{ km}$$

$$BC = 120^\circ \cdot 111,3 = 13356 \text{ km}$$

$$CD = 20^\circ \cdot 111,1 = 2222 \text{ km}$$

ABCD trayektoriyası üzrə Yer səthindəki həqiqi məsafə sonda toplanaraq tapılır:

$$4444 \text{ km} + 13356 \text{ km} + 2222 \text{ km} = 17800 \text{ km}$$

3-cü tapşırığı hesablamaq üçün Bakının, ekvatorun, Şimal qütbünün coğrafi enliyini bilmək lazımdır. Bunun üçün:

Bakıdan ekvatora olan məsafəni tapmaq üçün:

$$(40^\circ - 0^\circ) \cdot 111,1 \text{ km} = 40^\circ \cdot 111,1 \text{ km} = 4444 \text{ km}$$

Bakıdan Şimal qütbündə olan məsafəni tapmaq üçün:

$$(90^\circ - 40^\circ) \cdot 111,1 \text{ km} = 50^\circ \cdot 111,1 \text{ km} = 5555 \text{ km}$$

4-cü tapşırıqdakı cədvəli tamamlamaq üçün verilən şəhərlər arasında ayrı-ayrılıqda coğrafi uzunluq fərqi tapılır və alınan cavab 40° paraleldəki 1° -lik qövsün uzunluğuna (85,4 km-ə) vurulur.

Şəhərlər	Pekin	Ankara	Nyu-York	Madrid
Coğrafi enlik	40° ş.m.e.	40° ş.m.e.	40° ş.m.e.	40° ş.m.e.
Coğrafi uzunluq	117° ş.u.	33° ş.u.	74° q.u.	4° q.u.
Bakıya qədər məsafə, km	$(117-50) \cdot 85,4 = 5721,8$	$(50-33) \cdot 85,4 = 1451,8$	$(50+74) \cdot 85,4 = 10589,6$	$(50+4) \cdot 85,4 = 4611,6$

Ev tapşırığını yerinə yetirmək üçün şagirdlər evdə dərslikdəki mətndən istifadə edə bilər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Hesablama	Plan və xəritə üzərində ərazinin sahəsini və məntəqələr arasındakı məsafəni hesablamaqda çətinlik çəkir.	Plan və xəritə üzərində ərazinin sahəsini və məntəqələr arasındakı məsafəni müəllimin köməyi ilə hesablayır.	Plan və xəritə üzərində ərazinin sahəsini və məntəqələr arasındakı məsafəni səhvələrə yol verməklə hesablayır.	Plan və xəritə üzərində ərazinin sahəsini və məntəqələr arasındakı məsafəni düzgün hesablayır.

Mövzu 12. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Xəritə üzərində iş və hesablama aparılması

Alt standart

- 1.3.1. Kartoqrafik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.
- 1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır.
- 3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Xəritə üzərində sahəni və təsvir üsullarını müəyyənləşdirir.
- Məntəqələr arasındakı məsafəni və sahəni hesablayır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Müəyyən etmə	Xəritə üzərində sahəni və təsvir üsullarını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Xəritə üzərində sahəni və təsvir üsullarını müəyyən edərkən müəllimin köməyindən istifadə edir	Xəritə üzərində sahəni və təsvir üsullarını əsasən müəyyən edir	Xəritə üzərində sahəni və təsvir üsullarını düzgün müəyyən edir
Hesablama	Məntəqələr arasındakı məsafəni və sahəni hesablamaqda çətinlik çəkir	Məntəqələr arasındakı məsafəyə və sahəyə dair hesablama apararkən müəllimin köməyindən istifadə edir	Məntəqələr arasındakı məsafəyə və sahəyə dair hesablamaları əsasən aparır	Məntəqələr arasındakı məsafəyə və sahəyə dair hesablamaları düzgün aparır

II TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QIYMƏTLƏNDİRMƏ

1. İzoxətlər üsulu ilə təsvir edilən göstəricilər müvafiq olaraq adlanır:

Göstəricilər	Eyni kəmiyyətə malik xətlər
1. Temperatur	
2. Yağıntılarda paylanması	
3. Atmosfer təzyiqinin paylanması	
4. Mütləq hündürlük	

2. Bakı şəhəri ilə eyni coğrafi enlikdə yerləşən şəhərlər:

1) Vaşinqton	4) Astana
2) Moskva	5) Pekin
3) Ankara	6) Tokio

3. Bakıdan başlanğıc meridian qədər olan məsafəni tapın (nəzərə alın ki, 40° şm.e.-nin 1° qösünün uzunluğu 85,4 km-dir).

4. Tematik xəritələrə aiddir:

1) fiziki	4) iqtisadi
2) siyasi	5) əhali
3) torpaq	6) kompleks

5. Verilmiş xəritələrin miqyaslarına, ərazi əhatə etməsinə görə hansı qrupa daxil olduqlarını müəyyən edin:

- Azərbaycanın 1: 600 000 miqyaslı "Kənd təsərrüfatı xəritəsi"
- Dünyanın 1: 220 000 000 miqyaslı "Siyasi xəritəsi"
- Naxçıvan MR-in 1: 100 000 miqyaslı "Torpaq xəritəsi"

6. Düzgün olan ifadələri tapın:

- Tematik xəritələr bir mövzu üzrə tərtib olunur.
- Kompleks xəritələrdə yalnız təbii zonalar göstərilir.
- Tematik xəritələrdə kənd və qəsəbələrin adı göstərilir.
- Ümumcoğrafi xəritələrdə bütün komponentlər təsvir olunur.
- Torpaq, iqlim və relyef xəritələri birlikdə ümumcoğrafi xəritələr adlanır.

7. Bakı şəhəri 40° ş.m.e. və 50° ş.u-da yerləşir. Bakı şəhərindən ekvatora qədər olan məsafəni hesablayın.

- A) 5555 km; B) 4611,6 km;
C) 4440 km; D) 5613,4 km
E) 6666 km;

8. 1: 2000000 miqyaslı xəritədə eni 2 sm, uzunluğu 4 sm olan taxıl zəmisinin yer səthində tutduğu sahəni hesablayın:

- A) 900 km² B) 160 km²
C) 3200 km² D) 1600 km² E) 2500 km²

9. Yer səthində həqiqi sahəsi 1600 km² olan meşə xəritədə 16 sm² ərazidə təsvir edilmişdir. Xəritənin miqyasını hesablayın.

- A) 1 sm-də 100 km; C) 1 sm-də 10 km;
B) 1 sm-də 100 m; D) 1 sm-də 1000 m;
E) 1 sm-də 500 m

III TƏDRİS VAHİDİ

Yerin hərəkəti və onun coğrafi nəticələri

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	1.2.2.	Qurşaq vaxtı	1
2.	1.2.1. 1.2.2.	Yerin illik hərəkəti	1
3.	1.2.2.	Qütb gecə və gündüzləri	1
4.	1.2.2.	İşıqlanma qurşaqları	1
5.	1.2.1.	Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması	1
6.	1.2.1. 1.2.2.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Qurşaq vaxtı və Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması	1
7.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

Mövzu: 13. Qurşaq vaxtı

Alt standart

1.2.2. Yerin hərəkətinin nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Dərsin məqsədi

- Yer kürəsində saat qurşaqlarının yaranmasını izah edir.
- Müxtəlif coğrafi uzunluqlarda yerləşən məntəqələr arasındakı qurşaq vaxt fərqi hesablayır.

The image shows two pages from a textbook. The left page is titled "Yerin hərəkəti və onun coğrafi nəticələri" and contains a section "13.1. Qurşaq vaxtı". It includes text about the Earth's rotation and a bar chart showing the time difference between different longitudes. The right page is titled "13.2. Qurşaq vaxtı" and contains a table with data for different locations. Red circles A, B, C, and D are placed around the pages to indicate specific points of interest.

A - Müəllim dərslikdəki mövzunun giriş hissəsindən istifadə edə bilər: Şagirdlərdə idraki fəallıq yarandıqdan sonra onlar tədqiqata yönəldilir.

B - **Tədqiqat sualı.** 1. Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərində sutkanın vaxtları arasında əlaqələr necə yaradılır?

2. Müxtəlif məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərqi necə hesablamaq olar?

C - Müəllim "Oxunan mövzu üzrə testlər üsulu"ndan istifadə etməklə şagirdləri cütlüklərə bölür. Sonra öyrənilən mövzunun məzmununa əsasən burada olan anlayışlardan istifadə etməklə bir-biri üçün testlər tərtib edirlər.

Testlərin yerinə yetirilməsindən sonra cütlüklər cavabların doğruluğunu müqayisə edir, onların mövzu ilə əlaqəli olmasını, cavabların doğruluğunu müzakirə edirlər. Əgər müzakirə zamanı cütlər arasında ciddi fikir ayrılığı olarsa, müəllim mübahisəyə aydınlıq gətirir.

D - **Nə öyrəndik:** Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərində sutkanın müxtəlif vaxtlarının yaranması **Yerin kürə şəklində** olması ilə əlaqədardır. Qrinviç meridianı **0 və ya XXIV saat qurşağının** mərkəzindən keçir. Azərbaycan **III qurşağı** daxilində yerləşir. Qurşaq vaxtı kimi onun **mərkəzindən keçən** meridian üzərində olan vaxt qəbul edilir.

Mövzuya aid suallar:

1. Saat qurşaqları hansı meridiandan başlayaraq hesablanır?

YERİN HƏRƏKƏTİ VƏ ONUN COĞRAFİ NƏTİCƏLƏRİ

Saat qurşaqlarının hesablanması Qrinviç meridianından başlayaraq şərqə doğru aparılır.

2. Yer kürəsində qurşaq vaxtının tətbiq edilməsinin əhəmiyyəti nədir?

Yerdə qurşaq vaxtının tətbiq edilməsi hər hansı bir ölkədə vahid vaxtdan istifadə etmək üçün əhəmiyyətlidir.

3. Azərbaycan hansı saat qurşağında yerləşir?

Azərbaycan III saat qurşağı daxilində yerləşir.

Tapşırıq: Şəhərləri yerləşdiyi qurşaqlara uyğun olaraq qruplaşdırın:

Şəhərlər	Saat qurşaqları	Şəhərlər	Saat qurşaqları
Vaşinqton	(XIX)	Tokio	(IX)
Astana	(V)	Ər-Riyad	(III)
Moskva	(II)	Kanberra	(X)

Hesablayın:

1. Bakı şəhəri və London şəhəri arasında qurşaq vaxt fərqi müəyyən edin.

Bakı və London şəhərləri arasında 3 saat qurşaq vaxt fərqi vardır.

2. V və XXIII qurşaqların orta meridianları arasında dərəcə fərqi hesablayın.

V saat qurşağı Şərq yarımkürəsində yerləşdiyi üçün onun orta meridianını tapmaq üçün 15° -yə vurmaq lazımdır: $5 \cdot 15^\circ = 75^\circ$ ş.u

XXIII saat qurşağı Qərb yarımkürəsində yerləşdiyi üçün verilən saat qurşağını 24-dən çıxıb, 15° -yə vurmaq lazımdır: $24 - 23 = 1 \cdot 15^\circ = 15^\circ$ q.u

Müxtəlif yarımkürə olduğuna görə coğrafi uzunluqlar toplanılır. Deməli, məntəqələr arasında 90° fərq vardır.

3. London şəhərindən (başlangıç meridianından) uçuşa başlayan iki təyyarə bir-birindən 9990 km uzaqlaşarsa onların endiyi məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərqi hesablayın.

Təyyarələr 45° ş.u. və 45° q.u.-da yerə endiyinə görə onlar arasında 6 saat vaxt fərqi olacaqdır, yəni $(45^\circ : 15^\circ) \cdot 2 = 6$ (saat).

4. London şəhərindən şərqdə yerləşən və aralarındakı qurşaq vaxt fərqi 3, 5, 7 saat olan şəhərlərin adlarını müəyyən edin.

Hesablamaq olar ki, London və Bakı şəhəri arasında 3 saat, Daşkənd şəhəri arasında 5 saat, Hanoy şəhəri arasında 7 saat vaxt fərqi vardır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Yerdə saat qurşaqlarının yaranmasını izah etməkdə çətinlik çəkir.	Yerdə saat qurşaqlarının yaranmasını qismən izah edir.	Yerdə saat qurşaqlarının yaranmasını əsasən izah edir.	Yerdə saat qurşaqlarının yaranmasını düzgün izah edir.
Hesab- lama	Müxtəlif coğrafi uzunluqlarda yerləşən məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərqini hesablayarkən çoxlu səhvlərə yol verir.	Müxtəlif coğrafi uzunluqlarda yerləşən məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərfini müəlimin köməyi ilə hesablayır.	Müxtəlif coğrafi uzunluqlarda yerləşən məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərfini kiçik səhvlər etməklə hesablayır.	Müxtəlif coğrafi uzunluqlarda yerləşən məntəqələr arasında qurşaq vaxt fərfini dəqiq hesablayır.

Mövzu 14. Yerin illik hərəkəti

Alt standart

1.2.2. Yerin hərəkətinin nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Dərsin məqsədi

- Yerdə fəsilərin yaranmasının səbəblərini izah edir.
- Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı enlikləri fərqləndirir.

The image contains four educational cards labeled A, B, C, and D, each illustrating a different aspect of Earth's annual motion and its effects. Card A shows Earth's orbit around the Sun and the resulting seasons. Card B shows the Earth's axial tilt and how it affects the length of day and night. Card C shows the Earth's orbit around the Sun and the resulting seasons. Card D shows the Earth's axial tilt and how it affects the length of day and night.

A - Müəllim Yerin Günəş ətrafında hərəkətinə dair video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər. VII sinifdə şagirdlərin aldıkları bilikləri xatırladaraq yönəldici suallar vermək olar: – Yerin hansı hərəkət formaları vardır? – Yerin Günəş ətrafında hərəkətinin nəticəsi nədir?

B - **Tədqiqat sualı:** Günəşin üfüqdə hündürlüyünün dəyişməsi Yer səthində

YERİN HƏRƏKƏTİ VƏ ONUN COĞRAFİ NƏTİCƏLƏRİ

hansı dəyişikliyə səbəb olur?

2. Yer in ayrı-ayrı hissələrində fəsilələrin bir-birini əvəz etməsində fərqlərin yaranmasına səbəb nədir?

C - Şagirdlər tədqiqat aparmaq məqsədi ilə mövzunun mətnini sinifdə fəsilələrlə oxuyur, cavablarını iş vərəqlərində göstərilir. Qruplar yerinə yetirdikləri tapşırıqları təqdim edirlər. Müzakirə zamanı Yer in Günəş ətrafında hərəkəti, fəsilələrin yaranması, yerdəki ayrı-ayrı məntəqələrdə günəş işığının və istiliyinin müxtəlifliyinin səbəbləri müzakirə olunur.

Yer in Günəş ətrafında hərəkəti nəticəsində onun səthi müxtəlif dərəcədə işıq və istilik alır, fəsilələr yaranır. Yerdəki müxtəlif məntəqələr arasında sutkanın uzunluğu dəyişir. Mövzuda Yer in Günəş ətrafındakı hərəkəti haqqında yeni biliklər verilərkən şagirdlərin yaş və idrak səviyyələri nəzərə alınır, onlarda təsviretmə, izahetmə və təhlil etmə bacarıqları inkişaf etdirilir.

D - **Nə öyrəndik: Ekvatora** Günəş şüaları düz bucaq altında düşür. **23 sentyabrda** Şimal yarımkürəsində payız, Cənub yarımkürəsində yaz başlanır. **Günəş 22 iyunda** $23^{\circ}27'$ şimal enliyinə çatır. **22 dekabrda** isə $23^{\circ}27'$ cənub enliyində zenitdə durur. **Günəş il ərzində Şimal və Cənub tropikləri arasında zenitdə olur.**

Mövzuya aid suallar:

1. Günəşin üfüqdə hündürlüyünün dəyişməsinə səbəb nədir?

Günəşin üfüqdə hündürlüyünün dəyişməsinin səbəbi Yer in Günəş ətrafında il ərzində meyilli hərəkətidir.

2. Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı ərazilərin təbii şəraitində yaranan fərqləri deyin.

Günəşin zenitdə olduğu məntəqələr daha çox istilik alır, bu məntəqələrdən uzaqlaşdıqca Yer səthində Günəşin istiliyi azalır.

3. 22 iyun və 22 dekabrda Azərbaycanın təbiətində yaranan əsas fərqlər hansılardır? Onları izah edin.

22 iyunda Günəş Şimal yarımkürəsini daha çox işıqlandırdığına görə Azərbaycan daha çox istilik alır, 22 dekabrda isə bunun əksi baş verir.

Xəritə üzərində iş: Verilən şəhərləri uyğun olaraq cədvələ yazın. Onların adlarını kontur xəritəyə köçürün.

Günəşin zenitdə olduğu şəhərlər	Günəşin zenitdə olmadığı şəhərlər
Havana, Braziliya, Karakas, Xartum, Cakarta	Qahirə, Pekin, Astana, Tehran, Ulan-Bator

Qütb gecə və gündüzləri

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Yerdə fəsillərin yaranması səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Yerdə fəsillərin yaranması səbəblərini izah edərkən səhvlər edir.	Yerdə fəsillərin yaranması səbəblərini əsasən izah edir.	Yerdə fəsillərin yaranması səbəblərini düzgün izah edir.
Xəritədə göstərmə	Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı enlikləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir.	Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı enlikləri fərqləndirərkən səhvlərə yol verir.	Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı enlikləri əsasən fərqləndirir.	Günəşin zenitdə olduğu və olmadığı enlikləri dəqiq fərqləndirir.

Mövzu 15. Qütb gecə və gündüzləri

Alt standart

1.2.2. Yer in hərəkətinin nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Dərsin məqsədi

- Yerdə coğrafi enliklər üzrə gecə və gündüzün uzunluqlarının müxtəlifliyinin yaranma səbəbini izah edir.
- Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri xəritədə göstərir.

A

B

C

C

D

A - Müəllim Yer in Günəş ətrafında hərəkətinə dair video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B - **Tədqiqat sualı:** 1. Qütbətrafi enliklərdə işıqlı və qaranlıq dövr nə qədər davam edir?

2. Bu ərazilərdə işıqlı və qaranlıq dövr ilin hansı vaxtlarında yaranır?

C - Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa işçi vərəqlər təqdim edilir. İşçi

YERİN HƏRƏKƏTİ VƏ ONUN COĞRAFI NƏTİCƏLƏRİ

vərəqlərdə hər bir qrup üçün 2-3 sualdan ibarət olan tapşırıqlar verilir. Şagirdlər dərslikdəki mətni fasilələrlə oxuyur, müəyyən qeydlər aparırlar. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırır, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D - **Nə öyrəndik:** Şimal və Cənub qütb dairələri ilə coğrafi qütblər arasında **gecə-gündüzlərin** növbələşməsi pozulur. 22 iyunda **Şimal qütb dairəsində** qütb gündüzü 24 saat davam edir. Həmin gün **Cənub qütb dairəsində** qütb gecəsi əmələ gəlir. 22 dekabrda **Şimal qütb dairəsində** 24 saat qütb gecəsi, **Cənub qütb dairəsində** 24 saat qütb gündüzü müşahidə edilir. Qütblərdə gecə və gündüzlərin uzunluğu **yarım ilə qədər** davam edir.

Mövzuya aid suallar:

1. Qütb gecə və gündüzlərinin əmələ gəlməsinə səbəb nədir?

Qütb gecə və gündüzlərinin əmələ gəlməsinin səbəbi Günəşin üfüqdə vəziyyətini dəyişməsi, Yer in meyilli hərəkətidir.

2. Şimal və Cənub qütbətrafi ərazilərdə qütb gecə-gündüzlərinin yerini dəyişməsinin səbəblərini izah edin.

Yer Günəş ətrafında meyilli hərəkət etdiyinə görə onun qütbətrafi ərazilərinin Günəşə tərəf çevrilməsi vəziyyəti dəyişir. Ona görə də gah Şimal, gah da Cənub coğrafi qütbü işıqlanır.

Tapşırıq: Şimal qütb dairəsinin keçdiyi coğrafi obyektləri müəyyən edərək cədvəli doldurun:

Ölkələr	Adalar	Yarımadalar	Şəhərlər	Dağlar	Dənizlər
Kanada, Rusiya	Qrenlandiya, Baffin Torpağı	Skandinaviya, Çukot	Murmansk, Vorkuta	Skandinaviya, Verxoyansk	Ağ dəniz

Ev tapşırığı: Şimal qütb dairəsindən şimalda yaşayan xalqların həyat tərzini haqqında məlumat toplayın və esse yazın.

İşıqlanma qurşaqları

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Yerdə coğrafi en-liklər üzrə gecə-gündüzün davam-etmə müddətinin müxtəlifliyini izah etməkdə çətinlik çəkir	Yerdə coğrafi en-liklər üzrə gecə-gündüzün davam-etmə müddətinin müxtəlifliyini müəllimin köməyi ilə izah edir	Yerdə coğrafi en-liklər üzrə gecə-gündüzün davam-etmə müddətinin müxtəlifliyini əsasən izah edir	Yerdə coğrafi enliklər üzrə gecə-gündüzün davam-etmə müddətinin müxtəlifliyini düzgün izah edir
Xəritədə göstərmə	Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri xəritədə göstərərəkən çoxlu səhvlər edir	Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri müəllimin köməyi ilə xəritədə göstərir	Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri xəritədə əsasən göstərir	Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri xəritədə dəqiq göstərir

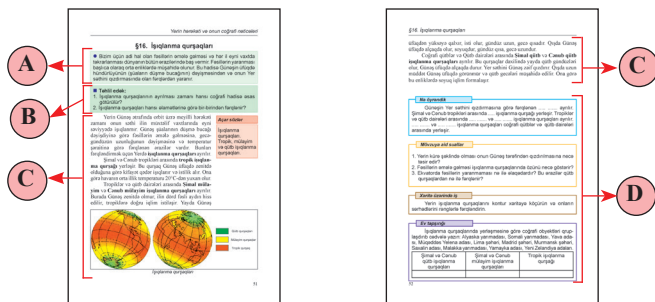
Mövzu 16. İşıqlanma qurşaqları

Alt standart

1.2.2. Yerin hərəkətinin nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Dərsin məqsədi

- Yerdə ışıqlanma qurşaqlarının yaranması səbəbini izah edir.
- Hər bir ışıqlanma qurşağına aid xarakterik xüsusiyyətləri fərqləndirir.
- İşıqlanma qurşaqlarını xəritədə göstərir.

A - Yer in öz oxu və Günəş ətrafında hərəkəti sübut olunmazdan əvvəl belə güman edilirdi ki, Günəş və digər səma cisimləri Yer in ətrafında fırlanır. Sizcə belə olsaydı təbiətdə və insan həyatında nələr baş verərdi?

B - Tədqiqat sualı: 1. İşıqlanma qurşaqlarının ayrılması zamanı hansı coğrafi hadisə əsas götürülür?

2. İşıqlanma qurşaqları hansı əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir?

C - Şagirdlər tədqiqat aparmaq məqsədi ilə mövzunun mətnini sinifdə fəsilələrlə oxuyur, cavablarını iş vərəqlərində göstərir. Qruplar yerinə yetirdikləri tapşırıqları təqdim edirlər. Müzakirə zamanı Yerin Günəş ətrafında hərəkəti, fəsillərin yaranması, yerdəki ayrı-ayrı məntəqələrdə günəş işığının və istiliyinin müxtəlifliyinin səbəbləri müzakirə olunur.

Yerin Günəş ətrafında hərəkəti nəticəsində onun səthi Günəşdən müxtəlif dərəcədə işıq və istilik alır, fəsillər yaranır. Yerdə müxtəlif məntəqələr arasındakı sutkanın uzunluğu dəyişir. Mövzuda Yerin Günəş ətrafındakı hərəkəti haqqında yeni biliklər verilərkən şagirdlərin yaş və idrak səviyyələri nəzərə alınır, onlarda təsvir etmə, izah etmə və hesablama bacarıqları inkişaf etdirilir.

D - blokunda şagirdlərin bilik və fəaliyyətini tətbiq etmələri yoxlanılır, onların müqayisə etmək, fərqləndirmək, dəyərləndirmək, modellər, sxemlər, layihələr hazırlamaq bacarıqları inkişaf etdirilir.

D - **Nə öyrəndik:** Günəşin Yer səthini qızdırmasına görə fərqlənən **ışıqlanma qurşaqları** ayrılır. Şimal və Cənub tropikləri arasında **tropik ışıqlanma qurşağı** yerləşir. Tropiklər və Qütb dairələri arasında **Şimal mülayim və Cənub mülayim ışıqlanma qurşaqları** ayrılır. **Şimal qütb və Cənub qütb ışıqlanma qurşaqları** coğrafi qütblər və qütb dairələri arasında yerləşir.

Mövzu aid suallar:

1. Yerin kürə şəklində olması onun Günəş tərəfindən qızdırılmasına necə təsir edir?

Yerin kürə şəklində olması nəticəsində o, Günəş tərəfindən qeyri-bərabər qızdırılır.

2. Fəsillərin əmələ gəlməsi ışıqlanma qurşaqlarında özünü necə göstərir?

Tropik ışıqlanma qurşağında fəsillər dəyişmir. Şimal mülayim və Cənub mülayim ışıqlanma qurşaqları il ərzində müxtəlif dərəcədə qızdığına görə fəsillər bir-birini əvəz edir.

3. Ekvatorda fəsillərin yaranmaması nə ilə əlaqədardır? Bu ərazilər qütb qurşaqlarından nə ilə fərqlənir?

Ekvatorda fəsillərin yaranmamasının səbəbi Günəşin ekvatora yaxın əraziləri il boyu çox qızdırması ilə əlaqədardır. Bu ərazilərin qütb qurşaqlarından fərqi ondan ibarətdir ki, Yer kürəsi bu enlikdə kifayət qədər istilik alır və orta illik temperatur 20°C-dən yuxarı olur.

Xəritə üzərində iş: Yerin ışıqlanma qurşaqlarını sərhədlərinə uyğun olaraq kontur xəritəyə köçürün və rənglərlə onları fərqləndirin.

Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün müəllim şagirdlərə ışıqlanma qurşaqlarının sərhədlərini kontur xəritə üzərində qeyd etdirir. Tropik ışıqlanma qurşağını qırmızı rənglə, mülayim ışıqlanma qurşaqlarını sarı, qütb ışıqlanma qurşaqlarını isə yaşıl rənglə rəngləməyi tapşıra bilər.

Ev tapşırığı: ışıqlanma qurşaqlarında yerləşməsinə görə coğrafi obyektləri qruplaşdırıb cədvəl yazın:

Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Şimal və Cənub qütb işıqlanma qurşaqları	Şimal və Cənub mülayim işıqlanma qurşaqları	Tropik işıqlanma qurşağı

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzahetmə	Yerdə işıqlanma qurşaqlarının yaranması səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.	Yerdə işıqlanma qurşaqlarının yaranması səbəbini müəllimin köməyi ilə izah edir.	Yerdə işıqlanma qurşaqlarının yaranması səbəbini əsasən izah edir.	Yerdə işıqlanma qurşaqlarının yaranması səbəbini düzgün izah edir.
Fərqləndirmə	Hər bir işıqlanma qurşağına aid xarakterik xüsusiyyətləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir.	Hər bir işıqlanma qurşağına aid xarakterik xüsusiyyətləri müəllimin köməyi ilə fərqləndirir.	Hər bir işıqlanma qurşağına aid xarakterik xüsusiyyətləri əsasən fərqləndirir.	Hər bir işıqlanma qurşağına aid xarakterik xüsusiyyətləri düzgün fərqləndirir.
Xəritədə göstərmə	İşıqlanma qurşaqlarını xəritədə göstərərək çətinlik çəkir.	İşıqlanma qurşaqlarının bəzilərini xəritədə göstərir.	İşıqlanma qurşaqlarını xəritədə əsasən göstərir.	İşıqlanma qurşaqlarını xəritədə dəqiq göstərir.

Mövzu 17. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Alt standart

1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsinə hesablayır.

Dərsin məqsədi

- Günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağını hesablayır.

517. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

518. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

519. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

520. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

521. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

522. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

523. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

524. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

525. Günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Günəş şüalarının düşmə bucağından asılı olaraq, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində işıqlanma qurşaqları yaranır. Bu qurşaqların yaranma səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir.

YERİN HƏRƏKƏTİ VƏ ONUN COĞRAFI NƏTİCƏLƏRİ

A - Müəllim Yerin Günəş ətrafında hərəkətinə dair video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

C - Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa işçi vərəqlər təqdim edilir. İşçi vərəqlərdə hər bir qrup üçün 2-3 sualdan ibarət olan tapşırıqlar verilir. Şagirdlər dərslikdəki mətni fasilələrlə oxuyur, müəyyən qeydlər aparırlar. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırırlar, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrupun işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D - blokunda şagirdlərin bilik və fəaliyyətini tətbiq etmələri yoxlanılır, onların müqayisə etmək, fərqləndirmək, dəyərləndirmək, modellər, sxemlər, layihələr hazırlamaq bacarıqları inkişaf etdirilir.

Tapşırıq: İlin müxtəlif vaxtlarında günəş şüalarının maksimum və minimum düşmə bucağına malik olan məntəqələri uyğun olaraq seçib cədvələ yazın:

Dövrələr	21 mart	23 sentyabr	22 iyun	22 dekabr
Maksimum	b	b	a	c
Minimum	d, e	d, e	d	e

Hesablayın: Verilmiş şəhərlərdə günəş şüalarının maksimum və minimum düşmə bucağını hesablayın.

Şəhərlər	Qahirə	Durban	Moskva	Kanberra
Yerləşdiyi coğrafi enlik	30° şm.e.	30° c.e.	56° şm.e.	35° c.e.
Günəş şüalarının maksimum düşmə bucağı	83,5°	83,5°	57,5°	78,5°
Günəş şüalarının minimum düşmə bucağı	36,5°	36,5°	10,5°	31,5°

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Hesablama	Günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağını hesablamaqda çətinlik çəkir	Günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağını hesabləyarkən köməkdən istifadə edir	Günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağını cüzi səhvlər etməklə hesablayır	Günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağını düzgün hesablayır

Mövzu 18. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Qurşaq vaxtı və günəş şüalarının düşmə bucağının hesablanması

Alt standart

- 1.2.1. Günəş şüalarının Yer kürəsinə düşmə bucağının dəyişməsini hesablayır.
1.2.2. Yerin hərəkətinin nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Dərsin məqsədi

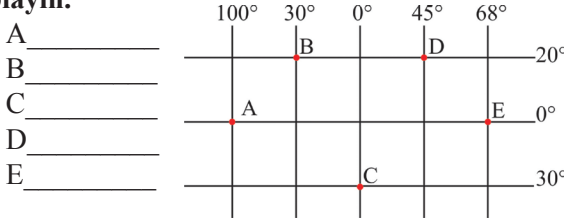
- Qütb gecə-gündüzünün yarandığı əraziləri xəritədə göstərir.
- Məntəqələr arasındakı qurşaq vaxt fərqi və günəş şüalarının düşmə bucağına dair hesablamalar aparır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Qütb gecə-gündüzünün yarandığı əraziləri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Qütb gecə-gündüzünün yarandığı əraziləri xəritədə göstərərəkən çoxlu səhvlərə yol verir	Qütb gecə-gündüzünün yarandığı əraziləri xəritədə əsasən göstərir.	Qütb gecə-gündüzünün yarandığı əraziləri xəritədə düzgün göstərir.
Hesab- lama	Məntəqələr arasındakı vaxt fərqi və günəş şüalarının düşmə bucağına dair hesablamalarda çətinlik çəkir	Məntəqələr arasındakı vaxt fərqi və günəş şüalarının düşmə bucağına dair hesablamalarda çoxlu səhvlərə yol verir	Məntəqələr arasındakı vaxt fərqi və günəş şüalarının düşmə bucağına dair hesablamaları əsasən aparır.	Məntəqələr arasındakı vaxt fərqi və günəş şüalarının düşmə bucağına dair hesablamaları düzgün aparır.

III TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QIYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Aşağıdakı sxemə əsasən məntəqələrin yerləşdiyi saat qurşaqlarını hesablayın.

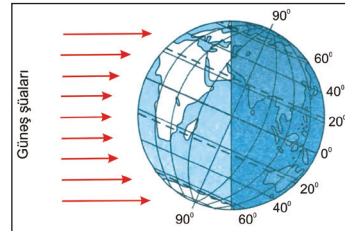
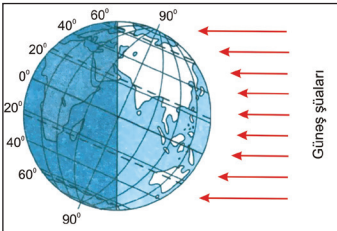

2. Xəritə-sxemə əsasən qütb gecə-gündüzünün müşahidə edildiyi əraziləri müəyyənləşdirin.

- A) 3, 5, 6
- B) 1, 2, 5
- C) 1, 3, 4
- D) 2, 4, 6
- E) 2, 5, 6

3. Şəkillərdə hansı coğrafi hadisələr təsvir olunmuşdur?

4. Aşağıdakı ölkələri uyğun olaraq qruplaşdırıb cədvələ yazın.

Kanada, Madaqaskar, Qazaxıstan, Azərbaycan, Surinam, Somali, Bruneı, İsveç, Tailand, AFR

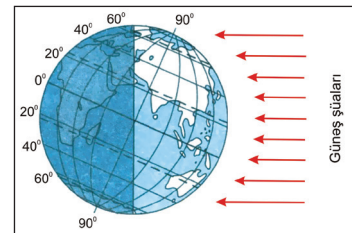
Günəşin zenitdə olduğu ölkələr	Günəşin zenitdə olmadığı ölkələr

5. Aşağıdakı cədvəli tamamlayın.

Nö	Günəşin zenitdə olduğu enlik	Paytaxt şəhərlər (coğrafi enliklər)	Günəş şüalarının düşmə bucağı
1	14° şm.en	Oslo (60° şm.e.)	
2		Riqa (56° şm.e.)	10,5°
3	23,5° şm.en	Ər-Riyad (25° şm.e.)	
4	17° c.en	Ottava (45° şm.e.)	
5		Rabat (34° şm.e.)	79,5°

6. Yer kürəsinin sxemdəki vəziyyətinə uyğun gələn əlamətlər.

1. Cənub yarımkürəsində yay fəslı başlayır.
2. Şimal yarımkürəsi Günəşə tərəf çevrilmişdir.
3. Şimal yarımkürəsində ən uzun gündüz və ən qısa gecədir.
4. Cənub yarımkürəsində ən uzun gündüz və ən qısa gecədir.
5. Şimal qütb dairəsindən şimalda qalan məntə-qələrdə qütb gecələridir.
6. Günəş 23,5° şm.e.-də zenitdədir.

- A) 1, 4, 5 B) 2, 3, 6 C) 1, 3, 4 D) 1, 5, 6 E) 2, 4, 6

7. Materikləri işıqlanma qurşaqlarında yerləşməsinə görə qruplaşdırın və cədvəli doldurun:

İşıqlanma qurşaqları	Materiklər					
	Avrasiya	Afrika	Şimali Amerika	Cənubi Amerika	Avstraliya	Antarktida
Tropik						
Şimal və Cənub mülayim						
Şimal və Cənub qütb						

8. Səhv ifadələri düzəldin:

- A) 23 sentyabr və 21 mart tarixlərində Günəş ekvator və Tropik xətləri üzərində zenitdə olur.
- B) Şimal tropiki ilə Şimal qütb dairəsi arasında Şimal qütb qurşağı yerləşir.
- C) Yer kürəsi öz oxu ətrafında 1 saata 24° dönr.
- D) 22 iyunda Cənub yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr qısalar.
- E) Tropik işıqlanma qurşağında Günəş heç vaxt zenitdə olmur.

IV TƏDRİS VAHİDİ

Yerin fəal tektonik təbəqəsi

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	2.1.1.	Yerin müasir üfüqi və şaquli hərəkət sahələri	1
2.	2.1.1. 2.1.2.	Litosfer tavaları	1
3.	2.1.1. 2.1.2.	Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri	1
4.	2.1.1. 2.1.2.	Qədim quru və su sahələri	1
5.	2.1.1. 2.1.2.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri	1
6.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

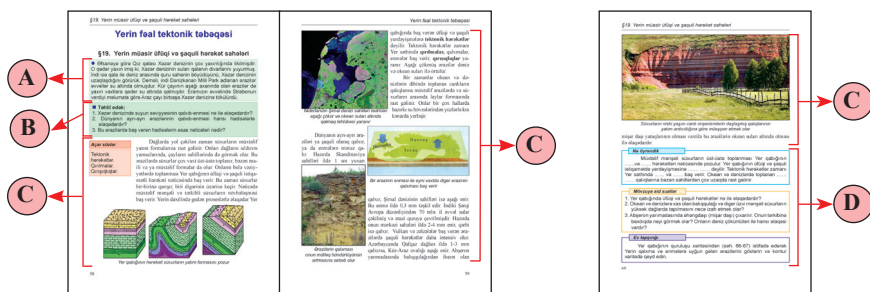
Mövzu: 19. Yerin müasir üfüqi və şaquli hərəkət sahələri

Alt standart

2.1.1. Litosfer təbəqələrinin hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.

Dərsin məqsədi

- Yer qabığında baş verən şaquli və üfüqi hərəkətləri və onların nəticələrini izah edir.
- Şaquli və üfüqi hərəkətlərin baş verdiyi əraziləri xəritədə göstərir.

A - Müəllim motivasiya qurarkən dərslikdə verilmiş girişdən istifadə edə bilər. Şagirdlərdə idraki fəallığın artırılması məqsədi ilə şəkillərdən və digər illüstrasiya materiallarından da istifadə etmək olar. Təqdim olunan şəkillər əsasında şagirdlərə yönləndirici suallar verilir. Qeyd edək ki, yönləndirici suallar şagirdlərdə müxtəlif fərziyyələr yaratmaq məqsədi daşdığından, onlar idrak səviyyələrinə uyğun verilməlidir. Ona görə də bu sualları hər bir müəllim sinifin səviyyəsinə uyğun olaraq verir.

B - **Tədqiqat sualı:** 1. Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin qalxıb-enməsi nə ilə əlaqədardır? 2. Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərinin qalxıb-enməsi hansı hadisələrlə əlaqədardır? 3. Bu ərazilərdə baş verən hadisələrin əsas nəticələri nədir?

C - Şagirdlər mövzunun mətnini sinifdə fasilələrlə oxuyur, onlara verilmiş sualların cavablarını iş vərəqlərində göstərilir. Mövzuda Yerin daxilində gedən proseslərlə bağlı olaraq Yer qabığında üfüqi və şaquli hərəkətlər şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. BİBÖ cədvəlində yeni öyrəndikləri qeyd olunur.

D - **Nə öyrəndik:** Müxtəlif mənşəli süxurların üst-üstə toplanması Yer qabığının **üfüqi** və **şaquli** hərəkətləri nəticəsində pozulur. Yer qabığının üfüqi və şaquli istiqamətdə yerdəyişməsinə **tektonik hərəkətlər** deyilir. Tektonik hərəkətlər zamanı Yer səthində **qalxma** və **enmələr** baş verir. Okean və dənizlərdə toplanan **canlı orqanizmlərin** qalıqlarına bəzən sahillərdən çox uzaqda rast gəlinir.

YERİN FƏAL TEKTONİK TƏBƏQƏSİ

Mövzuya aid suallar: 1. Yer qabığında üfüqi və şaquli hərəkətlər nə ilə əlaqədardır?

Yerin daxilində baş verən proseslərlə bağlı olaraq Yer qabığında üfüqi və şaquli hərəkətlər baş verir.

2. Okean və dənizlərə xas olan balıqqulağı və digər üzvi mənşəli süxurların yüksək dağlarda tapılmasını necə izah etmək olar?

Balıqqulağı və digər üzvi mənşəli süxurların yüksək dağlarda rast gəlinməsinin səbəbi tektonik hərəkətlər zamanı Yer səthinin şaquli qalxmasıdır.

3. Abşeron yarımadasında mişardaşı çıxarılır. Onun tərkibinə baxdıqda nəyi görmək olar? Onların dəniz çöküntüləri ilə hansı əlaqəsi vardır?

Vaxtilə indiki Abşeronun ərazisi okean suları altında olmuş və burada dəniz heyvanlarının qalıqları toplanmışdır. Hazırda onların daşlaşmış qalıqları qalın təbəqə əmələ gətirir. Bu qalıqlar arasında balıqqulağı üstünlük təşkil edir.

Ev tapşırığı: Yer qabığının quruluşu xəritəsindən istifadə edərək Yerinqalxma və enmələrə uyğun gələn ərazilərini göstərin və kontur xəritədə qeyd edin.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzahetmə	Yer qabığında baş verən şaquli və üfüqi hərəkətləri və onların nəticələrini izah etməkdə çətinlik çəkir	Yer qabığında baş verən şaquli və üfüqi hərəkətləri və onların nəticələrini izah edərkən çoxlu səhvlərə yol verir	Yer qabığında baş verən şaquli və üfüqi hərəkətləri və onların nəticələrini əsasən izah edir.	Yer qabığında baş verən şaquli və üfüqi hərəkətləri və onların nəticələrini dəqiq və nümunələr göstərməklə izah edir.
Xəritədə göstərmə	Şaquli və üfüqi hərəkətlərin baş verdiyi əraziləri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Şaquli və üfüqi hərəkətlərin baş verdiyi əraziləri xəritədə göstərkən çoxlu səhvlərə yol verir	Şaquli və üfüqi hərəkətlərin baş verdiyi əraziləri əsasən xəritədə göstərir.	Şaquli və üfüqi hərəkətlərin baş verdiyi əraziləri tam olaraq xəritədə göstərir

Mövzu: 20. Litosfer tavaları

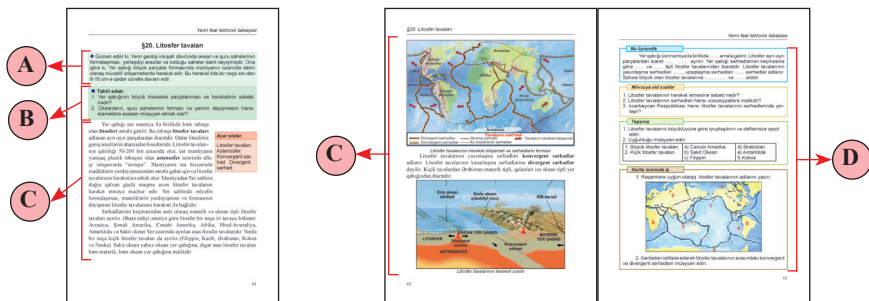
Alt standart

2.1.1. Litosfer tavalarının hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.

2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələrini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Litosfer tavaları anlayışını izah edir.
- Litosfer tavalarını fərqləndirir.

A - Motivasiya. Müəllim litosfer tavalarını əks etdirən şəkli löhvədən asır. Şəkil ətrafında yönəldici suallar verməklə mövzunu müəyyənləşdirir. Şagirdlərin fərziyyələri dinləndikdən sonra yerin daxilində maqmanın hərəkəti, yaxud litosfer tavalarının hərəkətinə aid elektron materiala baxılır.

B - Tədqiqat sualı: 1. Yer qabığının böyük hissələrə parçalanması və hərəkətinin səbəbi nədir?

2. Okeanların, quru sahələrinin forması və yerinin dəyişməsinə hansı əlamətlərə əsasən müəyyən etmək olar?

Löhvədə və ya flipçatda BİBÖ cədvəli asılır. Şagirdlərdən litosfer haqqında nəyi bildikləri soruşulur və cavablar qeyd olunur. Şagirdlərin nələri bilmək istədikləri soruşulur və qeyd olunur. Təqdim olunan şəkillər əsasında şagirdlərə yönəldici suallar verilir.

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik
Litosfer yer qabığı ilə üst mantiyanın birgə əmələ gətirdiyi təbəqədir. Litosfer Yerin bərk, daş təbəqəsidir.	Litosfer Yeri bütöv bir lay kimi örtürmü? Nə üçün Yerin səthində litosfer hərəkət edir?	

C - Şagirdlər mövzunun mətnini sinifdə fasilələrlə oxuyur, onlara verilmiş sualların cavablarını iş vərəqlərində göstərilər. Mövzuda litosfer tavalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edilir, onların ölçüləri və qalınlığı arasında fərqlərin yaranması səbəbləri müəyyənləşdirilir.

D - **Nə öyrəndik:** Yer qabığı üst mantiya ilə birlikdə **litosferi** əmələ gətirir. Litosfer ayrı-ayrı parçalardan ibarət **litosfer tavalarına** ayrılır. Yer qabığı sərhədlərinin keçməsinə görə **materik** və **okean** tipli litosfer tavalarından ibarətdir. Litosfer tavalarının yaxınlaşma sərhədləri **konvergent**, uzaqlaşma sərhədləri **divergent** sərhədlər adlanır. Sahəsi böyük olan litosfer tavalarına **Avrasiya, Afrika** və **Sakit okean** aiddir.

Mövzuya aid suallar: 1. Litosfer tavalarının hərəkət etməsinə səbəb nədir?

Litosfer tavalarının hərəkət etməsinə mantiyadan Yer səthinə doğru qalxan güclü maqma axını təsir edir.

2. Litosfer tavalarının sərhədləri hansı xüsusiyyətlərə malikdir?

Litosfer tavalarının sərhədi fəal seysmikliyi və vulkanizmin olması ilə seçilir.

3. Azərbaycan Respublikası hansı litosfer tavalarının sərhədlərində yerləşir?

Azərbaycan Respublikası Avrasiya və Ərəbistan litosfer tavalarının sərhədində yerləşir.

Tapşırıq: 1. Litosfer tavalarını böyüklüyünə görə qruplaşdırın və dəftərinizə qeyd edin.

Sakit okean, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Avrasiya, Antarktida, Hind-Avstraliya.

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

1. Böyük litosfer tavaları	2. Kiçik litosfer tavaları
a) Cənubi Amerika	c) Filippin
b) Sakit okean	d) Ərəbistan
e) Antarktida	f) Kokos

Xəritə üzərində iş:

1. Rəqəmlərə uyğun olaraq litosfer tavalarının adlarını yazın. Dərslikdə səhifə 65-də verilmiş xəritə-sxemi tamamlamaq üçün şagirdlər səh. 64-də verilmiş xəritə-sxem və səh. 66-67-də olan "Yer qabığının quruluşu" xəritəsindən istifadə edə bilərlər.

1. Sakit okean, 2. Filippin, 3. Hind-Avstraliya, 4. Naska, 5. Avrasiya, 6. Afrika, 7. Şimali Amerika, 8. Cənubi Amerika, 9. Antraktida.

2. Xəritədən istifadə edərək litosfer tavalarının arasındakı konvergent və divergent sərhədləri müəyyən edin.

Litosfer tavalarının hansı istiqamətlərdə hərəkət etdiyini müəyyənləşdirmək üçün şagirdlər dərslikdə səh. 64-də verilmiş xəritə-sxem və səh. 66-67-də olan "Yer qabığının quruluşu" xəritəsindən istifadə edə bilərlər.

Litosfer tavalalarının hərəkətinin nəticələri

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzahetmə	Litosfer tavaları anlayışını izah etməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavaları anlayışını xeyli səhlərlə etməklə izah edir.	Litosfer tavaları anlayışını əsasən izah edir.	Litosfer tavaları anlayışını düzgün izah edir.
Fərqləndirmə	Litosfer tavalalarının fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavalalarının fərqləndirərkən xeyli səhlərlə yol verir	Litosfer tavalalarını əsasən fərqləndirir.	Litosfer tavalalarını düzgün fərqləndirir.

Mövzu: 21. Litosfer tavalalarının hərəkətinin nəticələri

Alt standart

2.1.1. Litosfer tavalalarının hərəkətinə müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.

2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer tavalalarının hərəkətinin nəticələrini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Litosfer tavaları haqqında nəzəriyyəni izah edir.
- Litosfer tavalalarının hərəkət etməsi və onların coğrafi nəticələrini şərh edir.
- Litosfer tavalalarının hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formalarını xəritədə göstərir.

A

B

C

D

A - Giriş. Müəllim litosfer tavalalarının hərəkəti haqqında şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün belə bir motivasiya verə bilər: Azərbaycan ərazisində Afrikanın rütubətli tropik meşələrinə xas olan bitki və heyvan qalıqları tapılmışdır. Bu canlı qalıqları onların yaşadığı dövrlərdə iqlimin isti və rütubətli olmasını sübut edir. Alimlər rütubətli tropik meşələr üçün səciyyəvi olan canlı orqanizm qalıqlarının

Azərbaycanda olmasını maraqlı faktlarla sübut etməyə çalışırlar.

B - **Tədqiqat sualı:** 1. Litosfer tavalarının hərəkəti nəticəsində hansı relyef formaları yaranır?

2. Litosfer tavalarının sərhədləri və fəal tektonik zonalar arasında nə kimi əlaqələr mövcuddur?

C - Şagirdlər mövzunun mətnini sinifdə fasilələrlə oxuyur və müəllim onlara tapşırır ki, mətnin qısa məzmununu blok-sxem şəklində yığsınlar. Mövzuda litosfer tavalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edilir, onların ölçüləri, ağırlığı və qalınlığı arasında fərqlərin yaranması səbəbləri müəyyənləşdirilir.

D - **Nə öyrəndik:** And dağları **materik** və **okean** tipli tavaların qarşılaşması nəticəsində yaranır. Materik tipli litosfer tavalarının yaxınlaşma zonalarında **dağlar** yaranır. **Orta okean silsilələri** iki okean tipli litosfer tavalarının aralanması nəticəsində əmələ gəlir. Litosfer tavalarının sərhədləri Yer qabığının tektonik cəhətdən **fəal** sahələridir.

Mövzuya aid suallar: 1. Litosfer tavalarının hərəkət etməsi nə ilə əlaqədardır?

Litosfer tavalarının hərəkət etməsi üst mantiyada maddələrin yerdəyişməsindən əmələ gələn qüvvə ilə əlaqədardır.

2. Orta okean silsilələri necə yaranır?

Bu silsilələr iki okean tipli litosfer tavalarının kənarlaşma sərhədində yaranır.

3. Dərin okean çökəkliklərinə nümunələr göstərin.

Dərin okean çökəkliklərinə Aleut, Peru, Marian, Filippin və s. aiddir.

4. “Yer qabığının quruluşu” xəritəsindən istifadə edərək, divergent və konvergent sərhədlərdə yaranan relyef formalarını kontur xəritədə qeyd edin.

Tapşırıq: Bu bölməni yerinə yetirmək üçün müəllim **C** blokunun izahı zamanı hər iki tapşırıqdan istifadə edə bilər. 1. Divergent və konvergent sərhədlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini Venn diaqramında göstərin.

Litosfer tavalalarının hərəkətinin nəticələri

2. Uyğunluğu müəyyən edin:

Divergent	Konvergent
a) Azor adaları c) Cənubi Atlantika silsiləsi	b) Qafqaz dağları d) Peru çökəkliyi

Ev tapşırığı: 1. Dərin okean çökəkliklərinin yerləşdiyi obyektləri müəyyənləşdirin və kontur xəritədə qeyd edin.

2. Azərbaycanda ayrılan tektonik zonaların adlarını və əhatə etdiyi əraziləri dəftərinizə yazın.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Litosfer tavaları haqqında nəzəriyyəni izah etməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavaları haqqında nəzəriyyəni müəllimin köməyi ilə izah edir	Litosfer tavaları haqqında nəzəriyyəni əsasən izah edir	Litosfer tavaları haqqında nəzəriyyəni düzgün izah edir
Şərh- etmə	Litosfer tavalalarının hərəkət etməsi və onların coğrafi nəticələrini şərh etməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavalalarının hərəkət etməsi və onların coğrafi nəticələrini müəllimin köməyi ilə şərh edir	Litosfer tavalalarının hərəkət etməsi və onların coğrafi nəticələrini əsasən şərh edir	Litosfer tavalalarının hərəkət etməsi və onların coğrafi nəticələrini düzgün şərh edir
Xəritədə göstərmə	Litosfer tavalalarının hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formalarını xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavalalarının hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formalarını xəritədə səhvlərə yol verməklə göstərir	Litosfer tavalalarının hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formalarını xəritədə əsasən göstərir	Litosfer tavalalarının hərəkəti nəticəsində yaranan relyef formalarını xəritədə dəqiq göstərir

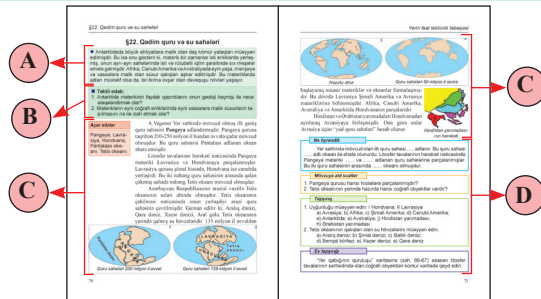
Mövzu: 22. Qədim quru və su sahələri

Alt standart

- 2.1.1. Litosfer tavalarının hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.
- 2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələrini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Yerın yaranmasından indiyədək onun səthində quru və su sahəsinin dəyişməsinin səbəblərini izah edir.
- Müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş nəhəng quru və su səthini fərqləndirir.
- Yerın inkişafının müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş su və quru sahələrini xəritədə göstərir.

A - Müəllim Pangeya, Hondvana, Lavrasiya və s. sahələrini əks etdirən şəkillər təqdim edir. Yerın daxilində baş verən prosesləri əks etdirən elektron vəsaiti, yaxud slaydlar təqdim edilir. Şagirdlərin diqqəti bu prosesləri əmələ gətirən qüvvələrə yönəldilir. Bu məqsədlə şagirdlərə aşağıdakı kimi yönəldici suallarla müraciət olunur: Sizcə yer səthində quru və su səthinin belə dəyişməsinin səbəbi nədir?

B - **Tədqiqat sualı:** 1. Antarktida materikinin faydalı qazıntılarını onun geoloji keçmişi ilə necə əlaqələndirmək olar?

2. Materiklərin eyni coğrafi enliklərində eyni xassələrə malik süxurların tapılmasını nə ilə izah etmək olar?

C - “İkiqat gündəlik” üsulundan istifadə etməklə müəllim mətni şagirdlərə oxutdurur. Şagirdlər mətni oxuduqca ən vacib parçaları seçib vərəqin bir hissəsində yazır. Vərəqin digər hissəsində isə izahatlar qeyd edilir:

- Bu parçada hansı fikirlər doğrudur?
- Bu hissə nə üçün vacibdir?
- Bu fikrə şübhə ilə yanaşmaq olarmı?

Müəllim hər bir şagirdin fikirlərini dinlədikdən sonra öz izahatını verir. Həmçinin

bu bölmədə müəllim **D** - blokundakı **Tapşırıq** bölməsindən istifadə edə bilər.

D - **Nə öyrəndik**: Yer səthində mövcud olan ilk quru sahəsi **Pangeya** adlanır. Bu quru sahəsi **Pantalass** adlı okean ilə əhatə olunurdu. Pangeya materiki **Lavrasiya** və **Hondvana** adlanan quru sahələrinə parçalanmışlar. Bu iki quru sahəsinin arasında **Tetis** okeanı olmuşdur.

Mövzuya aid suallar: 1. Pangeya qurusu hansı hissələrə parçalanmışdır?

Litosfer tavalının hərəkəti nəticəsində Pangeya materiki 200-250 mln. il əvvəl Lavrasiya və Hondvana quru sahələrinə parçalandılar.

2. Tetis okeanının yerində hazırda hansı coğrafi obyektlər vardır?

Vaxtilə Vətənimiz Tetis okeanının suları altında idi. Quru sahəsinin qalxması ilə əlaqədar olaraq onun yerində Aralıq dənizi, Qara dəniz, Xəzər dənizi, Aral gölü kimi su hövzələri yaranmışdır.

Tapşırıq: 1. Uyğunluğu müəyyən edin:

I – Hondvana	II – Lavrasiya
b) Afrika; d) Cənubi Amerika e) Antartida; ə) Avstraliya j) Hindistan yarımadası h) Ərəbistan yarımadası	a) Avrasiya c) Şimali Amerika

2. Tetis okeanının qalıqları olan su hövzələrini ayırın.

a) Aralıq dənizi; b) Şimal dənizi; c) Baltik dənizi;

d) Benqal körfəzi; e) Xəzər dənizi; ə) Qara dəniz

Ev tapşırığı: 1. “Yer qabığının quruluşu” xəritəsinə əsasən (səh. 66-67) litosfer tavalının sərhədində olan coğrafi obyektləri kontur xəritədə qeyd edin.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
1	2	3	4	5
İzahetmə	Yerin yaranmasından indiyədək onun səthində quru və su sahəsinin dəyişməsinin səbəblərini çətinliklə izah edir.	Yerin yaranmasından indiyədək onun səthində quru və su sahəsinin dəyişməsinin səbəblərini müəllimin köməyi ilə izah edir.	Yerin yaranmasından indiyədək onun səthində quru və su sahəsinin dəyişməsinin səbəblərini əsasən izah edir.	Yerin yaranmasından indiyədək onun səthində quru və su sahəsinin dəyişməsinin səbəblərini düzgün izah edir.

YERİN FƏAL TEKTONİK TƏBƏQƏSİ

1	2	3	4	5
Fərqləndirmə	Müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş nəhəng quru və su səthini zəif fərqləndirir.	Müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş nəhəng quru və su səthini səhlərlə fərqləndirir.	Müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş nəhəng quru və su səthini düzgün fərqləndirir.	Müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş nəhəng quru və su səthini dəqiq və düzgün fərqləndirir.
Xəritədə göstərmə	Yerin inkişafının müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş su və quru sahələrini xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir.	Yerin inkişafının müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş su və quru sahələrini xəritədə göstərəkən səhlərə yol verir	Yerin inkişafının müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş su və quru sahələrinin əksəriyyətini xəritədə göstərir.	Yerin inkişafının müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş su və quru sahələrinin hamısını xəritədə göstərir.

Mövzu: 23. Ümumiləşdirici tapşırıqlar. *Litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələri*

Alt standart

- 2.1.1. Litosfer tavalarının hərəkətini müasir relyef formalarının yaranması ilə əlaqələndirir.
- 2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer tavalarının hərəkətinin nəticələrini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Qədim və müasir quru sahələrini fərqləndirir.
- Litosfer tavalarının hərəkətini müəyyən edib xəritədə göstərir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Fərqləndirmə	Qədim və müasir quru sahələrini fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	Qədim və müasir quru sahələrini fərqləndirəkən səhlərə yol verir	Qədim və müasir quru sahələrini əsasən fərqləndirir	Qədim və müasir quru sahələrini düzgün fərqləndirir
Xəritədə göstərmə	Litosfer tavalarının hərəkətini müəyyən edib xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Litosfer tavalarının hərəkətini müəyyən edib xəritədə göstərəkən səhlərə yol verir	Litosfer tavalarının hərəkətini əsasən müəyyən edib xəritədə göstərir	Litosfer tavalarının hərəkətini düzgün müəyyən edib xəritədə göstərir.

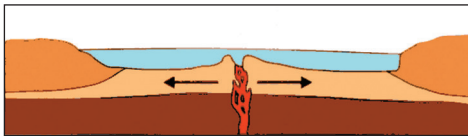
IV TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Aşağıda adları verilmiş litosfer tavalarını xəritə-sxem üzərində qeyd edin:

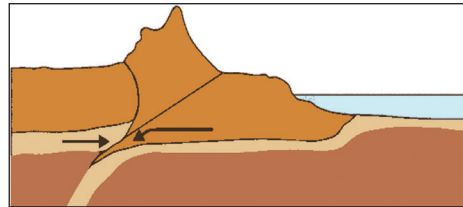
- a) Sakit okean
- b) Afrika
- c) Hind-Avstraliya
- d) Ərəbistan
- e) Filippin
- ə) Naska

2. Verilmiş sxemlərdə litosfer tavalarının hərəkəti nəticəsində əmələ gələn relyef formalarını müəyyən edin:

I

II

3. Litosfer tavalarını sahəsinə görə qruplaşdırın və cədvəli tamamlayın:

Böyük tavalar	Kiçik tavalar
1.	1.
2.	2.
3.	3.

4. Hal-hazırda sahəsi böyüyən su hövzələri:

1. Sakit okean, 2. Aralıq dənizi, 3. Atlantik okean,
4. Xəzər dənizi, 5. Hind okeanı, 6. Şimal Buzlu okeanı.
A) 1; 5 B) 2; 4 C) 3; 5 D) 4; 6 E) 1; 2

5. Düzgün olan ifadələri seçin:

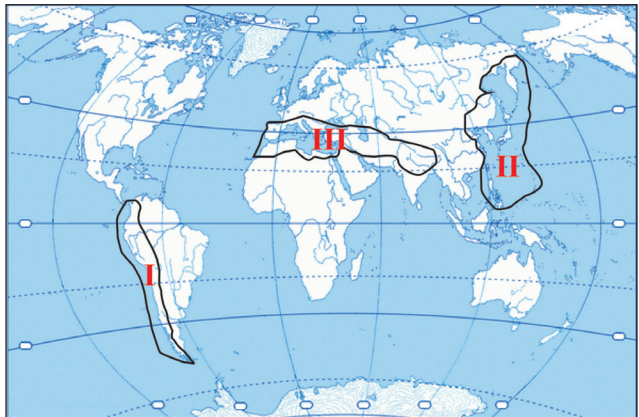
- a) Tektonik hərəkətlər Yer qabığının üfüqi və şaquli yerdəyişməsidir
- b) Üfüqi hərəkətlər litosfer tavalarının sərhədlərində əmələ gəlir
- c) Tavaların bir-birindən uzaqlaşma sərhədi konvergent sərhəd adlanır
- d) Ərəbistan tavası materik tipli Yer qabığına malikdir
- e) Materik və okean tipli litosfer tavalarının toqquşma sərhədində quruda sıra dağlar, dərin okean çökəklikləri əmələ gəlir

6. Aşağıdakı cümlələri tamamlayın:

- 1. Materik tipli litosfer tavalarının toqquşmasından dağlar əmələ gəlmişdir.
- 2. Sakit okean sahili dağlar sistemi tavalarının nəticəsində yaranmışdır.
- 3. İslandiya, Azor, Müqəddəs Yelena, Pasxa adaları əmələ gəlmişdir.

7. Kontur xəritədə işarələnmiş ərazilərə uyğun gələn coğrafi obyektləri qruplaşdırın:

- 1. Peru çökəkliyi
- 2. Akonkaqua dağı
- 3. Tubkal dağı
- 4. Fudziyama vulkanı
- 5. Qafqaz dağları
- 6. Klyuçi Söpkası
- 7. Filippin adaları

I _____ ; II _____ ; III _____

8. Uyğunluğu müəyyən edin:

- 1. Materik və okean tavalarının toqquşma zonası
- 2. Okean tavalarının kənarlaşma sərhədi
- 3. Materik tavalarının toqquşma sərhədi
- a) Pireney dağları
- b) Kuril-Kamçatka çökəkliyi
- c) İslandiya adası
- d) Cənubi Atlantika silsiləsi
- e) Himalay dağları

V TƏDRİS VAHİDİ

Atmosfer

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	2.1.3.	Hava kütlələri və atmosfer cəbhələri	1
2.	2.1.3.	Daimi və mövsümi küləklər	1
3.	2.1.3.	Siklon və antisiklonlar	1
4.	2.1.3.	Yağıntıların paylanması	1
5.	2.1.3.	İqlim və onun yaranması	1
6.	2.1.3. 2.1.4.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Temperatur və yağıntıların illik gedişi	1
7.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

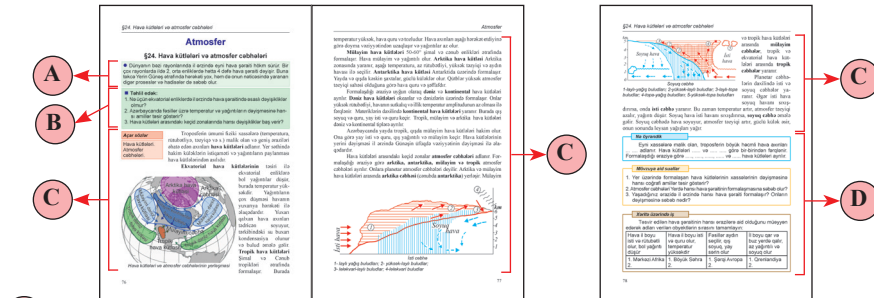
Mövzu 24. Hava kütlələri və atmosfer cəbhələri

Alt standart

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

Dərsin məqsədi

- Hava kütlələrinin xüsusiyyətlərini izah edir.
- Atmosfer cəbhələrini fərqləndirir.

A - Müəllim girişdə mətn və şəkil üzrə iş üsulundan istifadə edə bilər. İllüstrasiya materialları təqdim edildikdən sonra şagirdlər dərslikdəki mətnin motivasiya hissəsi ilə tanış olur və müəllim yönəldici suallarla sinfə müraciət edir.

B - **Tədqiqat sualı** 1. Nə üçün ekvatorial enliklərdə il ərzində hava şəraitində əsaslı dəyişikliklər olur?

2. Azərbaycanda fəsillər üzrə temperatur və yağıntıların dəyişməsinə hansı amillər təsir göstərir?

3. Hava kütlələri arasındakı keçid zonalarında hansı dəyişikliklər baş verir?

C - Yeni mövzusunun izahı zamanı müəllim "Fikirlər/anlayışlar xəritəsi" üsulundan istifadə edə bilər. Bunun üçün sinifi kiçik qruplara bölüb, mətni hissə-hissə oxutdurmaq olar. Sonra isə şagirdlərə mətnin əsas məzmununu blok-sxem şəklində qruplaşdırmaq tapşırılır.

D - **Nə öyrəndik**

Eyni xassələrə malik olan, troposferin böyük həcmli hava axınları **hava kütlələri** adlanır. Hava kütlələri **temperatur** və **yağıntıların miqdarına** görə bir-birindən fərqlənir. Formalaşdığı əraziyə görə **ekvatorial**, **tropik**, **mülayim**, **arktik** və **antarktik** hava kütlələri ayrılır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Yer üzərində formalaşan hava kütlələrinin xassələrinin dəyişməsinə coğrafi enlik, su və quru sahəsi, relyef kimi coğrafi amillər təsir göstərir.

Hava kütlələri və atmosfer cəbhələri

2. Hava kütlələri arasındakı keçid zonaları atmosfer cəbhələri adlanır. Əgər isti hava soyuq havanı sıxışdırırsa ona isti cəbhə deyilir. Bu zaman temperatur artır, atmosfer təzyiqi azalır, yağıntı düşür. Soyuq hava isti havanı sıxışdırırsa soyuq cəbhə əmələ gəlir. Soyuq cəbhədə hava soyuyur, atmosfer təzyiqi artır, güclü külək əsir, leysan yağışları yağır.

3. Azərbaycanda yayda tropik, qışda mülayim hava kütlələrinin təsiri müşahidə olunur. Hava şəraitinin dəyişməsinə səbəb yer səthinin qeyri-bərabər qızması, Günəşin zenitdə olan vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar hava kütlələrinin yerdəyişməsidir.

Xəritə üzərində iş bölməsini yerinə yetirmək üçün şagirdlər “Dünyanın iqlim xəritəsi”ndən və “Dünyanın fiziki xəritəsi”ndən istifadə edərək təsvir edilən hava şəraitinin hansı ərazilərə aid olduğunu müəyyənləşdirib adları verilən obyektlərin sırasını tamamlayırlar.

Hava il boyu isti və rütubətli keçir, bol yağıntı düşür	Hava il boyu isti və quru olur, temperatur yüksəkdir	Fəsillər aydın görünür, qış soyuq, yay sərin olur	İl boyu qar və buz yerdə qalır, az yağıntılı və soyuq olur
1. Mərkəzi Afrika 2. Amazon ovalığı 3. Cənub-Şərqi Asiya	1. Böyük Səhra 2. Qərbi Avstraliya 3. Tar səhrası	1. Şərqi Avropa 2. Böyük Göllər ətrafı 3. Pataqoniya yaylası	1. Qrenlandiya 2. Antarktida 3. Kanada-Arktika arxipelaqı

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzah- etmə	Hava kütlələrinin xüsusiyyətlərini izah etməkdə çətinlik çəkir	Hava kütlələrinin xüsusiyyətlərini izah edərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Hava kütlələrinin xüsusiyyətlərini əsasən izah edir	Hava kütlələrinin xüsusiyyətlərini düzgün izah edir.
Fərqlən- dirmə	Atmosfer cəbhələrini fərqləndirərkən çətinlik çəkir	Atmosfer cəbhələrini fərqləndirərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Atmosfer cəbhələrini əsasən fərqləndirir	Atmosfer cəbhələrini dəqiq fərqləndirir

Mövzu 25. Daimi və mövsümi küləklər

Alt standart

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

Dərsin məqsədi

- Daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəbini izah edir
- Daimi və mövsümi küləklərin təsiri altında olan əraziləri xəritədə göstərir.

The image shows three pages from a textbook. The left page (150) is titled '25. Daimi və mövsümi küləklər' and contains text about wind formation and types. The middle page (151) shows a globe with wind systems labeled. The right page (152) lists specific wind types like 'Ciklonlar', 'Tornado', 'Föhn', etc., and their characteristics. Red arrows labeled A, B, C, and D point to specific parts of the pages.

A - Müəllim girişdə bir neçə üsuldən istifadə edə bilər. Əgər sinifin şəraiti varsa, müəllim video nümayiş etdirə bilər. Digər variantda isə daimi və mövsümi küləkləri əks etdirən tabloulardan istifadə etmək olar.

Şagirdlər tərəfindən müxtəlif fikirlər səslənir. Şagirdləri cüt-cüt bölərək mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair siyahı tərtib etmək tapşırıqlı. Şagirdlər siyahı üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət **BİBÖ** cədvəlini qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir:

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik

Şagirdlərin yazdığı məlumatlar sadalanır, müəllim onları cədvəlin sol sütununda yazır.

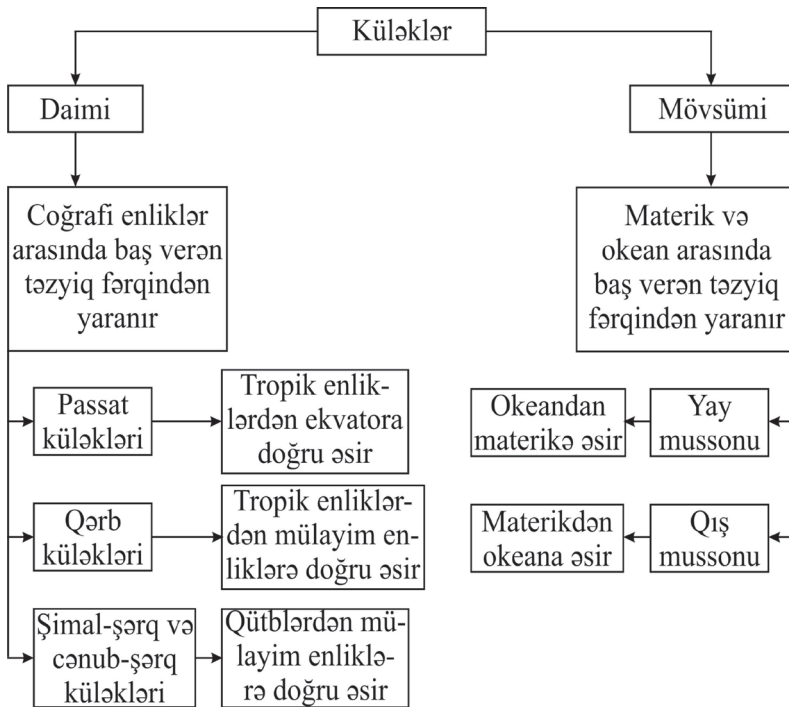
Şagirdlər bu mövzu ilə əlaqədar yarana biləcək sualları müəyyənləşdirirlər. Müəllim onların suallarını ikinci sütunda qeyd edir. Bu suallar şagirdlərin mövzu ilə bağlı nə bilmək istədiklərini göstərir.

B - Tədqiqat sualı

1. Yer səthində əsən küləklərin istiqamətinə hansı amillər təsir edir?
2. Okean və quru sahələrinin paylanması, suyun və qurunun müxtəlif istilik tutumuna malik olması küləklərin istiqamətinə necə təsir göstərir?

C - Yeni mövzunu mənimsəmək üçün müəllim "Fikirlər/anlayışlar xəritəsi" üsulundan istifadə edə bilər. Bunun üçün şagirdlər dərslikdəki mövzunun ayrı-ayrı

hissələrini oxumaqla məzmunu blok-sxemlər formasında qruplaşdırı bilər:

D - Nə öyrəndik

Yer üzərində atmosfer təzyiqi sahələrinin paylanması asılı olaraq **daimi küləklər** yaranır. Daimi küləklərə **passatlar, qərb küləkləri, şimal-şərq və cənub-şərq küləkləri** aiddir. Onlar **temperatur** və **yağıntıların** paylanmasına təsir göstərir. Materiklər və okeanlar arasında əsən **musson** küləkləri iqlimə təsirinə görə fərqlənir. Mussonlar yayda **okeanlardan quruya**, qışda **qurudan okeanlara** əsir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Daimi küləklərin istiqamətini Yer səthinin qeyri-bərabər qızması, materiklər və okeanlar üzərində müxtəlif atmosfer təzyiqi sahələrinin olması, Yer in öz oxu ətrafında fırlanması nəticəsində əmələ gələn Koriolis qüvvəsinin təsiri müəyyən edir.
2. Passat küləkləri ekvator da materiklərin şərq sahillərinə çoxlu yağıntı gətirir. Şimal mülayim qurşaqla qərb küləkləri Ural dağlarına qədər bol yağıntı gətirir. Antarktida materikinə ətrafında soyuq Qərb küləkləri cərəyanı yaranır. Qərb küləkləri Alyaska və Çilinin Sakit okean sahillərində də bol yağıntıların düşməsinə səbəb olur.
3. İl ərzində materiklər və okeanlar qeyri-bərabər qızır, fəsillər üzrə onların üzərində atmosfer təzyiqi sahələri yerini dəyişir. Onlar musson küləkləri əmələ gətirir. Yayda quru tez qızdığına görə onun üzərində alçaq təzyiq sahəsi yaranır. Nəticədə

hava axınları okeanlardan quruya yönəlir. Buna yay mussonu deyilir. İyuldan oktyabra qədər davam edən yay mussonları Şərqi, Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada hakim olur. Musson ərazidən axan Xuanxe, Yantszi, Mekonq, Qanq, Amur və Braxmaputra çaylarının rejiminə, regionda çəltikçiliyin inkişafına böyük təsir göstərir.

Qışda Avrasiyanın soyuq havası üzərində yüksək təzyiq sahəsi yaranır. Bu halda havanın istiqaməti materikdən okeanlara yönəlir və qış mussonu yaranır.

Xəritə üzərindəki tapşırığı yerinə yetirmək üçün şagirdlər “Dünyanın siyasi və fiziki xəritələrindən” istifadə edə bilirlər. Şagirdlər daimi və musson küləklərinin təsiri altında olan əraziləri uyğun olaraq qruplaşdırıb cədvəldə yazırlar.

Küləklər	Ölkələr	Şəhərlər	Dəniz və körfəzlər	Adalar	Yarımadalar
Daimi	Braziliya, İrlandiya, Çili, Danimarka, Kanada	Karakas, London, Paris	Alyaska, Karib, Şimal, Biskay	Madaqaskar, Sulavesi, Şri-Lanka, Aleut	Alyaska, Yutlandiya
Mövsümi	Malayziya, Yaponiya, Fippin, Koreya Respublikası	Sinqapur, Cakarta	Cənubi Çin, Benqal, Yapon	Kuril, Tayvan	Kamçatka, Malakka

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə dərsliyin mətnində verilmiş xəritə-sxemdən istifadə etməklə daimi küləklərin adlarını yazmaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzahetmə	Daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəbini çətinliklə izah etməkdə çətinlik çəkir.	Daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəbini müəllimin köməyi ilə izah edir	Daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəbini əsasən izah edir	Daimi və mövsümi küləklərin yaranma səbəbini düzgün izah edir
Xəritədə göstərmə	Daimi və mövsümi küləklərin təsiri altında olan əraziləri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir.	Daimi və mövsümi küləklərin təsiri altında olan əraziləri müəllimin köməyi ilə xəritədə göstərir.	Daimi və mövsümi küləklərin təsiri altında olan əraziləri xəritədə əsasən göstərir.	Daimi və mövsümi küləklərin təsiri altında olan əraziləri xəritədə dəqiq göstərir.

D - Nə öyrəndik

Mərkəzində alçaq təzyiq sahəsi olan qapalı ərazi **siklon** adlanır. Siklonun mərkəzində havanın **yuxarıya** hərəkəti yağıntılara səbəb olur. Mərkəzində yüksək təzyiq sahəsi olan ərazilərdə **antisiklon** yaranır. Antisiklonun mərkəzində hava **aşağıya** hərəkət etdiyinə görə yağıntı olmur. Tropik siklonlarda **leysan** düşür, **güclü** küləklər əsir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. **Siklonlar** atmosferin qapalı alçaq təzyiq sahəsində əmələ gəlir. Hava kənardakı yüksək təzyiq sahəsindən mərkəzdəki alçaq təzyiq sahəsinə yönəlir. Yerin fırlanması nəticəsində küləklər Şimal yarımkürəsində saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətinin əksinə, Cənubda saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində əsir. Havanın yuxarı hərəkəti bol yağıntılara səbəb olur.

Antisiklonun mərkəzində atmosfer təzyiqi normadan (760 mm c.st.) çox olur, hava mərkəzdən kənara yönəlir. Havanın hərəkəti Şimal yarımkürəsində saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində, Cənubda əksinə olur. Hava aşağı hərəkət etdiyinə görə quru keçir.

2. Siklon və antisiklonların təsiri altında qalan ərazilər tropik, subtropik və mülayim enliklərdə yerləşir.

3. **Tropik siklonlar** okeanların üzərində yaranan tropik hava kütləsinin yay aylarında ekvatorndan ən çox uzaqlaşdığı sahələrdə baş verir. Tropik siklonlar dənizlərdə güclü dalğalanmaya səbəb olur, quruya hərəkət edərkən yaranan güclü küləklər və leysan yağıntıları böyük dağıntılar əmələ gətirir.

Təpşırıq bölməsini yerinə yetirmək üçün şagirdlər yeni mövzunun izahından istifadə edərək Şimal yarımkürəsində siklon və antisiklonlara aid cədvəli tamamlayırlar.

Siklonlar	Əlamətləri	Antisiklonlar
1. Hava yuxarı qalxır 2. Saat əqrəbinin hərəkətinin əksi istiqamətində olur 3. Kənardan mərkəzə doğru küləyin sürəti artır 4. Bol rütubət verir 5. Buludlu hava şəraiti yaranır 6. Tropik, subtropik və mülayim enliklər	1. Havanın aşağı və ya yuxarı hərəkəti 2. Şimal yarımkürəsində hərəkət istiqaməti 3. Küləklərin olması 4. Rütubətlənmə şəraiti 5. Buludlar 6. Təsir etdiyi ərazilər	1. Hava aşağı enir 2. Saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində olur 3. Mərkəzdən kənarlara doğru küləyin sürəti artır 4. Az rütubətli olur 5. Buludsuz hava şəraiti yaranır 6. Tropik, subtropik və mülayim ərazilərdə yaranır

Ev tapşırığını yerinə yetirmək üçün şagirdlər dərsliyin mətnindəki xəritədən istifadə edə bilirlər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzahətmə	Siklon və antisiklonun yaranma səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir	Siklon və antisiklonun yaranma səbəblərini izah edərkən xeyli səhvlərə yol verir	Siklon və antisiklonun yaranma səbəblərini əsasən izah edir	Siklon və antisiklonun yaranma səbəblərini düzgün izah edir
Fərqləndirmə	Siklon və antisiklonların təsiri altında olan ərazilərin hava şəraitini fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	Siklon və antisiklonların təsiri altında olan ərazilərin hava şəraitini fərqləndirərkən köməkdən istifadə edir	Siklon və antisiklonların təsiri altında olan ərazilərin hava şəraitini əsasən fərqləndirir	Siklon və antisiklonların təsiri altında olan ərazilərin hava şəraitini dəqiq fərqləndirir

Mövzu 27. Yağıntılıların paylanması

Alt standart

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

Dərsin məqsədi

- Yağıntılıların paylanmasına təsir edən amilləri izah edir.
- Azərbaycanda yağıntılıların paylanması və ona təsir edən amilləri müəyyən edir.

§27. Yağıntılıların paylanması

A Dərslərin əvvəlində mövzunu girişlə təqdim edərək, dərslərin məqsədini və nəticələrini müəyyənləşdirir.

B Yağıntılıların paylanması haqqında məlumatlandırır.

C Yağıntılıların paylanması haqqında suallar verir.

§27. Yağıntılıların paylanması

İkinci hissədə dərslərin məqsədini və nəticələrini müəyyənləşdirir.

C Yağıntılıların paylanması haqqında suallar verir.

D Yağıntılıların paylanması haqqında suallar verir.

A - Müəllim dərslikdəki mövzunun girişini şagirdlərə oxutdurub müxtəlif yönəldici suallarla sinifə müraciət edə bilər. Digər variantda xəritədən istifadə etməklə motivasiya qurmaq olar.

Müəllim tədqiqat sualını elan etməzdən əvvəl şagirdləri kiçik qruplara bölür. İzahat üçün müəllim BİBÖ cədvəlindən istifadə edə bilər. Mövzu barəsində VII sinifdə öyrəndikləri biliklərə dair siyahı tərtib etmək tapşırılır. Şagirdlər siyahı

üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət **BİBÖ** cədvəlini qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir:

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik

Şagirdlərin yazdığı məlumatlar sadalanır, müəllim onları cədvəlin sol sütununda yazır. Şagirdlər bu mövzu ilə yarana biləcək sualları müəyyənləşdirirlər. Müəllim onların suallarını ikinci sütunda qeyd edir. Bu suallar şagirdlərin mövzu ilə bağlı nə bilmək istədiklərini göstərir.

B - Tədqiqat sualı

1. Atmosfer yağıntılarının fəsilələr üzrə paylanması hansı proseslər təsir edir?
2. Yağıntıların coğrafi enliklər və yüksəkliklərdən asılı olaraq dəyişməsinə hansı amillər təsir göstərir?
3. Azərbaycanda yağıntılar paylanması xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

C - Mətni şagirdlər hissə-hissə oxuyurlar. Mətni oxuduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır, sualları cavablandıraraq üçüncü sütuna qeyd edir.

Şagirdlər mövzuya dair əvvəlki bilikləri ilə yeni öyrəndiklərini müqayisə edir və dərsi ümumiləşdirirlər.

D - Nə öyrəndik

Buludlardan və birbaşa havadan Yer səthinə düşən sulara **yağıntı** deyilir. Yağıntılar **dolu, yağış və qar** şəklində düşür. Yer səthinə yaxın havada əmələ gələn yağıntılara **şeh, duman, qırov və sırsıra** aiddir. Düşmə xarakterinə görə **leysan, aramsız-narın və çiskin** yağıntılar olur. Yağıntıların paylanmasına **coğrafi enlik, okeanlara yaxınlıq, okean cərəyanları** təsir edir. Azərbaycanda ən çox yağıntılar **Talışın** ətəklərinə düşür. Ölkədə ən az yağıntı olan ərazilər **Abşeronun cənubunda** yerləşir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Yağıntıların paylanmasına coğrafi enliklər, atmosfer təzyiqi sahələri, okeanlara yaxınlıq, okean cərəyanları, dağların yamaclarının daimi küləklərə görə istiqaməti və ərazinin mütləq hündürlüyü təsir edir. Qərbi Avropada yağıntılar il ərzində bərabər paylanır. Şərqi və Cənubi Asiyada yay yağıntılı keçir. Okeanlara yaxın ərazilərdə, alçaq təzyiq sahələrində yağıntı çox olur.

2. Daimi küləklər yağıntıların paylanmasına böyük təsir edir. Passat küləkləri ekvatorial enliklərdə rütubətli hava şəraiti yaradır. Relyef şəraiti və isti okean cərəyanları bol yağıntılara səbəb olur. Yay mussonları okeandan materikə yağıntı gətirir, qış mussonları isə materikdən okeana doğru əsir və quru olur.

3. Bakı şəhərində yağıntılar əsasən yaz və payızda düşür. Dağlarda yazda və yayın əvvəlində, Lənkəran ovalığında payızda çox yağıntı olur.

Yağıntılarının paylanması

Tapşırıq: 1. Mövzudakı məlumatlar və “Azərbaycanın iqlim xəritəsi”ndən istifadə edərək cədvəli doldurun:

Ərazilər	Yağıntıların miqdarı, mm	Ən çox yağıntı düşən mövsüm
Kür-Araz ovalığı	200 – 400	Yaz və payız
Abşeron	150 – 200	Yaz və payız
Lənkəran ovalığı	1000 – 1600-dən çox	Qış
Böyük və Kiçik Qafqaz	600 – 900	Yaz və yay
Naxçıvan	200 – 700	Yaz və payız

Tapşırıq bölməsinin 2-ci hissəsində şagirdlərə dünyada yağıntıların ən az və ən çox düşdüyü əraziləri kontur xəritəyə köçürmək tapşırılır.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə yaşadığı ərazidə yağıntıların illik gedişi haqqında məlumatlar toplamaq tapşırığı verilir. Sonra onları “Azərbaycanın iqlim xəritəsi ilə” müqayisə etmək tövsiyə edilir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah-etmə	Yağıntıların paylanmasına təsir edən amilləri izah etməkdə çətinlik çəkir	Yağıntıların paylanmasına təsir edən amilləri izah edərkən səhvlərə yol verir	Yağıntıların paylanmasına təsir edən amillərin əksəriyyətini izah edir	Yağıntıların paylanmasına təsir edən amilləri düzgün izah edir.
Müəyyən etmə	Azərbaycanda yağıntıların paylanması və ona təsir edən amilləri çətinliklə müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Azərbaycanda yağıntıların paylanması və ona təsir edən amilləri müəllimin köməyi ilə müəyyən edir	Azərbaycanda yağıntıların paylanması və ona təsir edən amilləri əsasən müəyyən edir	Azərbaycanda yağıntıların paylanması və ona təsir edən amilləri dəqiq müəyyən edir

Mövzu 28. İqlim və onun yaranması

Alt standart

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

2.1.4. Atmosfer hadisələrinə dair sxem və diaqramlar tərtib edir.

Dərsin məqsədi

- İqlim əmələ gətirən amilləri izah edir.
- İqlim xəritəsindən istifadə etməklə ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini şərh edir.
- İqlim diaqramlarını oxuyur, onun aid olduğu iqlimi müəyyən edir.

The image shows three pages from a textbook. The first page (left) is titled "İqlim və onun yaranması" and contains text about climate factors and a diagram of the climate system. The second page (middle) is titled "İqlim" and contains text about climate types and a diagram of the climate system. The third page (right) is titled "İqlim" and contains text about climate types and a diagram of the climate system. Red circles A, B, and C are placed on the first page, and a red circle D is placed on the third page.

A - Müəllim girişdəki mətni şagirdlərlə oxuyaraq müzakirə edir.

B - Tədqiqat sualı

- İqlimin yaranmasında hansı fərqlər özünü göstərir?
- Dünyanın ayrı-ayrı ərazilərində iqlimin yaranmasında hansı fərqlər özünü göstərir?
- İqlim şəraiti hansı göstəricilər ilə müəyyən olunur və necə təsvir edilir?

C – yeni mövzunun izahı zamanı “İkiqat gündəlik” üsulundan istifadə etmək olar. Bunun üçün müəllim sinfi kiçik qruplara bölür. Şagirdlərə müəllim tərəfindən verilmiş vərəqi iki sütuna bölmək təklif olunur. Sütunun sol tərəfində şagirdlərin diqqətini çəkən mətnin əsas ideyalarının yazılması təklif olunur. Sağ tərəfdə isə seçilmiş ideyalara izahat vermək tapşırılır. Mətn şagirdlər tərəfindən fasilələrlə oxunur və ikiqat gündəlikdə qeydlər aparılır. Mətnin əsas hissəsinin seçilməsi üçün müəllim əvvəlcədən şagirdlərə göstəriş verə bilər.

D - Nə öyrəndik

Meteoroloji göstəricilərin çoxillik orta vəziyyətinə **iqlim** deyilir. **Coğrafi enlik, atmosferin ümumi dövrəni və səth örtüyü** əsas iqlim əmələ gətirən amillərdir. İqlim göstəriciləri **iqlim xəritələrində** təsvir olunur. İqlim diaqramlarına əsasən **temperatur və atmosfer yağıntılarının** illik gedişi müəyyən edilir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Temperatur, rütubət, yağıntı, atmosfer təzyiqi sahələrinin paylanması, küləklər iqlimin əsas göstəriciləridir.

2. Coğrafi enlik, atmosferin ümumi dövranı və səth örtüyü əsas iqlim əmələ gətirən amillərdir. İqlimə həmçinin, okean və dənizlərdən uzaqlıq, okean cərəyanları, relyef şəraiti, mütləq hündürlük, dağların yerləşmə istiqaməti də təsir göstərir.

3. Xəzər dənizi və Qafqaz dağları Azərbaycanda iqlimin formalaşmasına təsir göstərir. Mərkəzi Asiyadan gələn quru hava kütlələri Xəzər dənizi üzərindən keçdikdə rütubətlənir. Qafqaz dağları şimaldan gələn quru (kontinental) arktik hava kütlələrinin qarşısını kəsərək Xəzər dənizi üzərinə gətirir və orada rütubətlənir.

Tapşırıq bölməsindəki sualları şagirdlər mətndən istifadə edərək aşağıdakı kimi cavablandırma bilirlər:

1. Hər hansı bir iqlim qurşağında okean səthi və materik üzərində iqlimin göstəriciləri arasında xeyli fərq olur. Materiklərin daxilinə doğru getdikcə yağıntıların miqdarı azalır, yay və qış temperaturları arasındakı fərqlər yüksəlir. Avrasiyanın qərb hissəsində havanın illik temperatur amplitudu 12-15°C olduğu halda, materikin daxilində eyni coğrafi enlikdə temperatur amplitudu 45-50°C-yə çatır.

2. İqlim xəritələrində yanvar və iyul izotermələri okeanlarda az meyil edir. Eyni enlikdə temperaturun paylanması okeanlarda az fərq olur, quruda isə bəzən bu fərqlər çox olur.

Özünüü yoxlayın: Şimal yarımkürəsində məntəqələr üzrə yağıntıların illik gedişinə əsasən iqlim diaqramı qurmaq tapşırılır.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə yaşadıkları ərazidə iqlimin formalaşmasına təsir edən amillər haqqında məlumat toplamaq və esse yazmaq tapşırığı verilir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	İqlim əmələ gətirən amilləri izah etməkdə çətinlik çəkir	İqlim əmələ gətirən amilləri izah edərkən səhvlərə yol verir	İqlim əmələ gətirən amilləri əsasən izah edir	İqlim əmələ gətirən amilləri düzgün izah edir
Şərh- etmə	İqlim xəritəsindən istifadə etməklə ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	İqlim xəritəsindən istifadə etməklə ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini qismən şərh edir.	İqlim xəritəsindən istifadə etməklə ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini əsasən şərh edir.	İqlim xəritəsindən istifadə etməklə ərazinin iqlim xüsusiyyətlərini dəqiq şərh edir.
Müəyyən etmə	İqlim diaqramlarını oxumaqda, onun aid olduğu iqlimi müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	İqlim diaqramlarını oxuyur, onun aid olduğu iqlimi müəyyən edərkən xeyli səhvlərə yol verir	İqlim diaqramlarını oxuyur, onun aid olduğu iqlimi əsasən müəyyən edir.	İqlim diaqramlarını oxuyur, onun aid olduğu iqlimi dəqiq müəyyən edir.

Mövzu: 29. Ümumiləşdirici tapşırıqlar. *Temperatur və yağıntıların illik gedişi*

Alt standart

2.1.3. İqlim əmələ gətirən amilləri və dünyanın iqlimində baş verən dəyişiklikləri izah edir.

2.1.4. Atmosfer hadisələrinə dair sxem və diaqramlar tərtib edir.

Dərsin məqsədi

- Temperatur və yağıntıların illik gedişində olan fərqlərin yaranmasını izah edir.
- Şimal və Cənub yarımkürələri üzrə siklon və antisiklonun istiqamətini müəyyənləşdirir.
- Yağıntıların coğrafi paylanmasında hava axınlarının təsirinə aid nümunələr göstərir.
- Azərbaycanda yağıntılar və temperaturun paylanmasını müəyyən edir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah-etmə	Temperatur və yağıntıların illik gedişində fərqlərin yaranmasını izah etməkdə çətinlik çəkir	Temperatur və yağıntıların illik gedişində fərqlərin yaranmasını səhvlərlə izah edir	Temperatur və yağıntıların illik gedişində fərqlərin yaranmasını əsasən izah edir	Temperatur və yağıntıların illik gedişində fərqlərin yaranmasını düzgün izah edir
Müəyyənləşdirmə	Yarımkürələr üzrə siklon və antisiklonun istiqamətini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir	Yarımkürələr üzrə siklon və antisiklonun istiqamətini qismən müəyyən edir.	Yarımkürələr üzrə siklon və antisiklonun istiqamətini əsasən müəyyən edir.	Yarımkürələr üzrə siklon və antisiklonun istiqamətini dəqiq müəyyən edir.
Nümunə göstərmə	Yağıntıların coğrafi paylanmasında hava axınlarının təsirinə aid nümunələri göstərməkdə çətinlik çəkir	Yağıntıların coğrafi paylanmasında hava axınlarının təsirinə aid bir neçə nümunə göstərir	Yağıntıların coğrafi paylanmasında hava axınlarının təsirinə aid nümunələri əsasən göstərir	Yağıntıların coğrafi paylanmasında hava axınlarının təsirinə aid dəqiq nümunələr göstərir
Müəyyən etmə	Azərbaycanda yağıntılar və temperaturun paylanmasını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Azərbaycanda yağıntılar və temperaturun paylanmasını müəyyən edərkən səhvlərə yol verir	Azərbaycanda yağıntılar və temperaturun paylanmasını əsasən müəyyən edir.	Azərbaycanda yağıntılar və temperaturun paylanmasını dəqiq müəyyən edir.

V TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Sxemdə hansı küləklər təsvir edilmişdir?

- 1 _____
2 _____
3 _____

2. Siklon (I) və antisiklona (II) uyğun əlamətləri seçib qruplaşdırın:

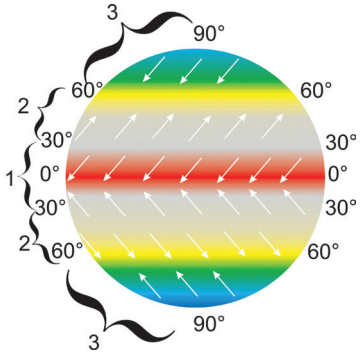
1. Havanın enən hərəkəti, rütubətin az olması
2. Mərkəzdə yüksək, kənarda alçaq atmosfer təzyiqinin olması
3. Küləyin sürətinin mərkəzə doğru artması
4. Mərkəzdə atmosfer təzyiqinin normal atmosfer təzyiqindən az olması
5. Şimal yarımkürəsində saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində olması
6. Tropiklərdə tayfun küləklərini əmələ gətirməsi

A) I – 3, 4, 6; II – 1, 2, 5

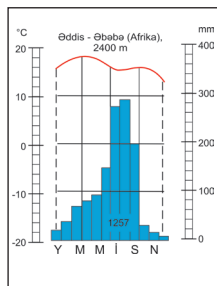
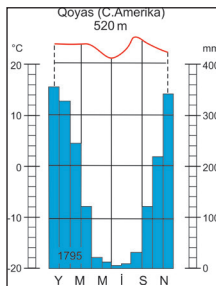
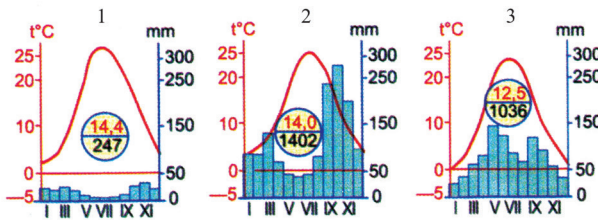
C) I – 2, 4, 6; II – 1, 3, 5

B) I – 1, 4, 6; II – 2, 3, 5

E) I – 4, 5, 6; II – 1, 2, 3

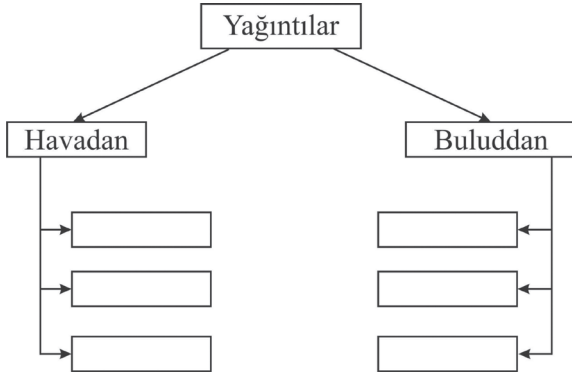
3. Azərbaycanın kontur xəritəsində ərazilərə uyğun gələn iqlim diaqramlarını qeyd edin.

4. Verilmiş iqlim diaqramlarının oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edin.

Oxşar	Fərqli
1.	1.
2.	2.
3.	3.

5. Verilmiş sxemi tamamlayın.

6. Cənub passatları ilə cənub-şərq küləklərinin oxşar cəhətlərini müəyyən edin:

1. Cənub-şərqdən şimal-qər-bə doğru əsirlər
2. Mövsümi küləklərdir
3. Yüksək təzyiq sahəsindən alçaq təzyiq sahəsinə doğru əsirlər
4. Daimi küləklərdir
5. Hər ikisi okeandan quru-ya əsdikdə bol rütubət gətirir

7. Verilmiş iqlim əmələgətirən amillərə uyğun cədvəli doldurun:

1. Hava kütlələrinin hərəkəti, 2. Səth örtüyünün xarakteri, 3. Relyef formaları,
4. Quru və suyun paylanması, 5. Okean cərəyanları, 6. Coğrafi enlik.

Əsas amillər	İkinci dərəcəli amillər

8. İsti cəbhə (I) və soyuq cəbhəyə (II) aid olan əlamətləri müəyyən edin:

1. Temperatur artır, 2. Atmosfer təzyiqi artır, 3. Hava soyuyur, 4. Topa buludlar yaranır, 5. Soyuq hava geri çəkilir. 6. Atmosfer təzyiqi azalır.

- A) I – 2, 3, 4; II – 1, 5, 6; C) I – 1, 5, 6; II – 2, 3, 4;
 B) I – 1, 4, 5; II – 2, 3, 6; D) I – 2, 3, 5; II – 1, 4, 6.

9. Aşağıda verilmiş xüsusiyyətlərin hansı hava kütlələrinə uyğun olduğunu müəyyən edib qarşısına yazın:

1. Hava il boyu isti, rütubətli və bol yağıntılıdır _____
2. Havanın temperaturu yüksək, quru və az yağıntılıdır _____
3. Fəsillər aydın müşahidə edilir, qış fəsli soyuq, yay fəsli isə sərin keçir. _____
4. Temperatur aşağı, rütubət az, hava aydın, şəffaf və buludsuz olması ilə seçilir _____

10. Yağıntılarda orta illik miqdarının 2000 mm-dən çox olduğu əraziləri kontur xəritədə qeyd edin.

VI TƏDRİS VAHİDİ

Yerin su təbəqəsi

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	2.1.5.	Dünya okeanının yaranması	1
2.	2.1.5. 2.1.6.	Okeanların öyrənilməsi	1
3.	2.1.5.	Okean suyunun temperaturu	1
4.	2.1.5. 2.1.6.	Okean suyunun duzluluğu və şəffaflığı	1
5.	2.1.5.	Okeanlarda suyun hərəkəti	1
6.	2.1.6.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Okean suyunun temperaturu və duzluluğunun təyin olunması	1
7.	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1

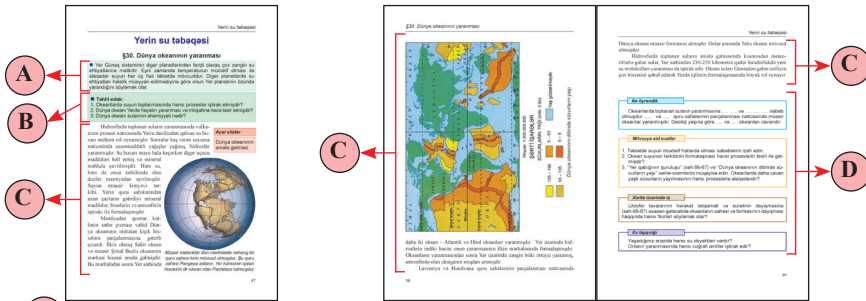
Mövzu 30. Dünya okeanının yaranması

Alt standart

2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.

Dərsin məqsədi

- Okean suyunun əmələ gəlməsini izah edir.
- Müasir Dünya okeanının yaranmasını şərh edir.

A - Müəllim giriş üçün şəkil və **Xəritə üzərində iş** üsulundan istifadə edə bilər. Suyun yaranması və müxtəlif aqreqat halları ilə bağlı yönəldici suallar verə bilər.

B - Tədqiqat sualı

1. Okeanlarda suyun toplanmasında hansı proseslər iştirak etmişdir?
2. Dünya okeanı Yerdə həyatın yaranması və inkişafına necə təsir etmişdir?
3. Dünya okeanı sularının əhəmiyyəti nədir?

C - Yeni mövzunun izahı zamanı mətni “Fasiləli oxu” üsulundan istifadə etməklə şagirdlərlə müzakirə edə bilərsiniz.

D - Nə öyrəndik

Okeanlarda toplanan suların yaranmasına **vulkan püskürməsi zamanı çıxan su buxarı** səbəb olmuşdur. **Lavraziya** və **Hondvana** quru sahələrinin parçalanması nəticəsində müasir okeanlar yaranmışdır. Geoloji yaşına görə **Atlantik** və **Hind** okeanları cavandır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Təbiətdə suyun müxtəlif hallarda olması temperaturun müxtəlif olması ilə izah edilir.

2. Okean suyunun tərkibinin formalaşması vulkanizm prosesləri, kosmosdan meteoritlərlə gələn sular və okeanda yaranan canlı orqanizmlərin təsiri ilə baş vermişdir.

3. Okeanlarda litosfer tavalarının kənarlaşma sərhədlərinə yaxın sahələrdə

Dünya okeanının yaranması

yerləşən süxurlar cavan yaşlıdır. Onların yaşı 5 mln. ilə qədərdir.

Xəritə üzərində iş: 1. Litosfer tavalarının hərəkət istiqaməti və sürətinin dəyişməsinə əsasən gələcəkdə okeanların sahəsi və formasının dəyişməsi haqqında hansı fikirləri söyləmək olar?

Sakit okean tavasının Avrasiya, Şimali Amerika və Naska (Cənubi Amerika) litosfer tavaları ilə toqquşması nəticəsində onun sahəsi kiçilir. Atlantik və Hind okeanlarında litosfer tavalarının aralanması prosesində onların sahəsi isə böyüməkdə davam edir.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə yaşadıkları ərazidə olan su obyektləri və onların yaranmasında hansı coğrafi amillərin iştirak etməsi haqqında məlumat toplamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzahətmə	Okean suyunun əmələ gəlməsini izah etməkdə çətinlik çəkir	Okean suyunun əmələ gəlməsini müəllimin köməyi ilə izah edir	Okean suyunun əmələ gəlməsini əsasən izah edir	Okean suyunun əmələ gəlməsini düzgün izah edir
Şərhetmə	Müasir Dünya okeanının yaranmasını şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Müasir Dünya okeanının yaranmasını müəllimin köməyi ilə şərh edir.	Müasir Dünya okeanının yaranmasını əsasən şərh edir.	Müasir Dünya okeanının yaranmasını düzgün şərh edir.

Mövzu 31. Okeanların öyrənilməsi

Alt standart

- 2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.
2.1.6. Okean sularının xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Okean dibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan cihazların əhəmiyyətini izah edir.
- Səs siqnallarının hərəkət sürətinə əsasən okean suyunun dərinliyini hesablayır.

A - Müəllim motivasiya yaratmaq üçün dərslikdə verilmiş şəkildən və ya **Anlayışın çıxarılması** üsulundan istifadə edə bilər:

B - Tədqiqat sualı

- Okeanların dərin sahələri və dib relyefi hansı üsullarla öyrənilir?
- Okeanların öyrənilməsində hansı ölkələr fəal iştirak edir?

C - Yeni mövzunu mənimsəmək üçün müəllim mövzunu fasilələrlə şagirdlərə oxutdurur. Onlara tapşırır ki, mətnin əsas məzmununu əks etdirmək üçün qeydlər aparsınlar.

D - Nə öyrəndik

Okeanların dərinliyini ölçmək üçün **exolotdan** istifadə olunur. Marian çökəkliyinin dərinliyini ilk dəfə keçmiş SSRİ-nin **“Vityaz”** gəmisi ölçmüşdür. Bu çökəkliyə ilk batiskaf **1960-cı** ildə endirilmişdir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Okeanları öyrənərkən müəyyən edildi ki, burada zəngin mineral və bioloji təbii ehtiyatlar vardır. Okeanlarda da quruda olduğu kimi dağların və düzənliklərin olması müəyyən edilmişdir. Dünya okeanı Yer in iqliminə təsir göstərir, canlılar aləminin yayılmasında mühüm rol oynayır.

2. Böyük Coğrafi kəşflərdən sonra okeanların dərinliyini ölçmək üçün ucuna yük bağlanmış kəndirdən istifadə edilirdi. Bu alət lot adlanırdı. XIX əsrin ortalarına qədər hesab edirdilər ki, okeanlar duzlu sular ilə dolmuş dərin çökəkliklərdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı okeanların dərinliyini ölçmək üçün exolot kəşf olundu. Okean dibinə göndərilən səs dalğası 1500 m/san sürətlə hərəkət edərək geri qayıdır və qəbul edilir.

Okeanların dərinliyi batisfer və batiskaf ilə öyrənilir. Batiskaf – okeanların dərin qatlarını öyrənmək üçün avtomatik idarə edilən qurğudur.

Tapşırıq 1. Okeanların öyrənilməsində Rusiya, Böyük Britaniya, İsveçrə, ABŞ, Yaponiya, Fransa kimi ölkələr aparıcı rola malikdirlər.

1872-1876-cı illərdə Böyük Britaniyanın “Çellencer” gəmisində okeanoqrafiya ekspedisiyası səyahət etmişdir. Ekspedisiyanın topladığı materiallar üzərində 70 alim 20 il əmək sərf etmişdir. Nəticədə, tədqiqatlar əsasında 50 cildlik əsər çap edilmişdir. Kitablarda 2279 xəritə, şəkil, rəsm vardır. Ekspedisiya müəyyən etdi ki, okean dibində dərinliyi 5000 metrədən çox olan çökəkliklər, dağlar və sıra dağlar vardır.

1943-cü ildə fransız okeanoloqu Jak-İv Kusto və E.Qanyan suyun 40 m-ə qədər sahələrini öyrənmək üçün akvalanq hazırladı. Marian çökəkliyinin dərinliyini ilk dəfə keçmiş SSRİ-nin “Vityaz” gəmisi 1957-ci ildə ölçmüşdür. Bu çökəkliyə ilk batiskaf 1960-cı ildə İsveçrə alimi Jak Pikar tərəfindən endirilmişdir.

Tapşırıq 2. Okeanların öyrənilməsinin həm elmi, həm də təcrübə əhəmiyyəti vardır. Okeanların öyrənilməsi insanların təbiət haqqında biliklərini daha da artırır, onların dünyagörüşünü inkişaf etdirir və təbiətdən istifadənin səmərəli yollarını müəyyən etməyə imkan verir.

Hesablama bölməsini yerinə yetirmək üçün mətndən istifadə etmək olar.

1. Okeanın dibinə göndərilən səs dalğası 1 saniyəyə 1500 metr məsafə qət edir. Əgər səs dalğası 5 saniyədən sonra qəbul edilirsə, burada suyun dərinliyinin nə qədər olmasını tapmaq üçün: $(5 \text{ san.} \cdot 1500 \text{ m/san.}) : 2 = 3750 \text{ m.}$

2. Dərinliyi 6000 m olan suya göndərilən səs signalının nə qədər vaxtdan sonra qəbul edilməsini hesablamaq üçün: $(6000 \text{ m.} : 1500 \text{ m/san.}) \cdot 2 = 8 \text{ saniyə.}$

3. Marian çökəkliyinin dərinliyi 11022 m-dir. Səs dalğası bir saniyədə 1500 metr gedirsə, onda hidronavtlar gəmidən göndərilmiş səs dalğasını 7,4 saniyədən sonra qəbul edər: $(11022 \text{ m} : 1500 \text{ m/san} = 7,4 \text{ saniyə}).$

Ev tapşırığını yerinə yetirmək üçün dərslikdə verilmiş xəritə-sxema əsasən “Çellencer” gəmisinin öyrəndiyi coğrafi obyektləri göstərmək və onun marşrut sxemini kontur xəritəyə köçürmək tapşırığı verilir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzahetmə	Okean dibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan cihazların əhəmiyyətini izah etməkdə çətinlik çəkir	Okean dibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan cihazların əhəmiyyətini izah edərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Okean dibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan cihazların əhəmiyyətini əsasən izah edir.	Okean dibinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan cihazların əhəmiyyətini düzgün izah edir.
Hesablama	Okean suyunun dərinliyini və səs siqnalının getdiyi müddəti hesablamaqda çətinlik çəkir	Okean suyunun dərinliyini və səs siqnalının getdiyi müddəti hesablayarkən müəllimin köməyindən istifadə edir	Okean suyunun dərinliyini və səs siqnalının getdiyi müddəti əsasən hesablayır	Okean suyunun dərinliyini və səs siqnalının getdiyi müddəti dəqiq hesablayır

Mövzu 32. Okean suyunun temperaturu

Alt standart

2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.

Dərsin məqsədi

- Okean suyunun temperaturunun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri izah edir.
- Okean sularını temperaturuna görə müqayisə edir.

The image shows three pages from a textbook. The left page (122) is titled '32. Okean suyunun temperaturu' and discusses factors affecting temperature. The middle page (123) shows a world map of ocean temperature distribution. The right page (124) lists types of temperature measurements and includes a table for data recording. Red circles with letters A, B, C, and D are placed around the pages to indicate specific points of interest.

A - Müəllim dərslikdəki girişdən istifadə etməklə dərsə başlaya bilər. Daha sonra şagirdlərin diqqətini dərslikdəki xəritəyə yönəltmək olar. **Xəritə** və **şəkil** **üzərində iş** üsulundan istifadə etməklə müzakirə davam etdirilə bilər.

B - Tədqiqat sualı

1. Okean suyunun temperaturu coğrafi enliklər üzrə necə dəyişir?
2. Nə üçün okean suyunun maksimum temperaturu tropiklərdə müşahidə olunur?

C - Yeni mövzunun izahı zamanı şagirdlər mətni fasiləli oxu üsulundan istifadə etməklə müstəqil və cütlərlə öyrənə bilirlər. Bu zaman əyaniliyi təmin etmək üçün xəritədən, şəkil və sxemlərdən istifadə etmək olar.

D - Nə öyrəndik

Suyun temperaturu, duzluluğu, şəffaflığı və səs dalğalarının yayılması **okean suyunun xassələridir**. Okeanların səthində suyun temperaturu **coğrafi enlikdən** asılıdır. **Ekvatorial** və **tropik** enliklərdə suyun temperaturu yüksəkdir. **Sakit** və **Hind** okeanlarında suyun temperaturu nisbətən yüksəkdir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Qütblərdə $-1 - 2^{\circ}\text{C}$ temperaturda okean suyu donur. Buna səbəb okean suyunun duzlu olmasıdır.

2. $5-10^{\circ}$ şimal enlikləri arasında okeanlar az sahə tutur və sular çox qızır. Burada okean suyunun orta illik temperaturu $27,4^{\circ}\text{C}$ -dir. Tropik enliklərə çox işıq düşsə də, əsas hissəsi buxarlanmaya sərf olunur. Ekvatordan şimala və cənuba doğru okean suyunun temperaturu azalır. Buna səbəb günəş işığının azalmasıdır.

3. Okeanda temperaturun paylanması üfüqi zonallığa uyğundur. Bu səbəbdən də izotermaların paylanması meyiletmə zəifdir.

Tapşırıq bölməsini yerinə yetirmək üçün “Dünyanın fiziki xəritəsi”ndən istifadə etmək olar.

Xassələr	Sakit okean	Atlantik okeanı	Hind okeanı	Şimal Buzlu okeanı
Donan	Bering dənizi	Baltik dənizi	Devis dənizi	Ağ dəniz
Donmayan	Cənubi Çin dənizi	Karib dənizi	Qırmızı dəniz	Barens dənizi

Xəritə üzərində iş 1. Okean sularında temperaturun paylanmasını göstərən izotermələri kontur xəritəyə köçürmək;

2. Ayrı-ayrı okeanlarda suyun temperaturunun paylanmasında olan fərqləri xəritə əsasında müəyyən etmək tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Okean suyunun temperaturunun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri izah etməkdə çətinlik çəkir	Okean suyunun temperaturunun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri müəllimin köməyi ilə izah edir	Okean suyunun temperaturunun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri əsasən izah edir	Okean suyunun temperaturunun dəyişməsinə təsir göstərən amilləri düzgün izah edir
Müqayisə etmə	Okean sularını temperaturuna görə müqayisə etməkdə çətinlik çəkir	Okean sularını temperaturuna görə müəllimin köməyi ilə müqayisə edir	Okean sularını temperaturuna görə əsasən müqayisə edir	Okean sularını temperaturuna görə düzgün müqayisə edir

Mövzu 33. Okean suyunun duzluluğu və şəffaflığı

Alt standart

2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.

2.1.6. Okean suyunun xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Okean suyunun duzluluğunun müxtəlifliyinin səbəbini izah edir.
- Okeanda duzluluğun coğrafi yayılmasını xəritədə göstərir.
- Okean suyunun duzluluğuna dair hesablamalar aparır.

A – Müəllim dərslikdə verilmiş girişdən istifadə etməklə dərsi qura bilər. Mövzuya aid yönəldici suallar verməklə şagirdləri tədqiqat mərhələsinə hazırlamaq olar.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Okean suyunun duzlu olmasına səbəb nədir? 2. Okeanların ayrı-ayrı sahələrində duzluluq necə paylanır?

C – Müəllim dərslikdə verilmiş girişdən istifadə etməklə dərsi qura bilər. Mövzuya aid yönəldici suallar verməklə şagirdləri tədqiqat mərhələsinə hazırlamaq olar.

D – Müəllim dərslikdə verilmiş girişdən istifadə etməklə dərsi qura bilər. Mövzuya aid yönəldici suallar verməklə şagirdləri tədqiqat mərhələsinə hazırlamaq olar.

C – Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa işçi vərəqlər təqdim edilir. İşçi vərəqlərdə hər bir qrup üçün 2-3 sualdan ibarət olan tapşırıqlar verilir. Şagirdlər dərslərdəki mətni fasilələrlə oxuyur, müəyyən qeydlər aparırlar. Yeni biliyin öyrənilməsində şəkillər və xəritələrdən də istifadə etmək olar. Şagirdlər dərslərdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə edə bilirlər. Qrup liderləri öz işlərini təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – Nə öyrəndik:

Bir litr suda həll olan duzların miqdarına **duzluluq** deyilir. Duzluluğu eyni olan nöqtələri birləşdirən xətlər **izoqalin** adlanır. Dünya okeanında ən yüksək duzluluq **Qırmızı** dənizdə qeydə alınıb. Okean suyunun duzluluğuna **yağıntılar, buxarlanma, okean cərəyanları və çay suları** təsir göstərir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Okean suyunun duzluluğuna yağıntılar və buxarlanmanın miqdarı, çay və buzlaq suları, okean cərəyanları təsir edir. Suyun səthindən şirin su buxarlanır. Ona görə buxarlanma getməsi suyun duzluluğunu artırır.

2. Suyun səthindən buxarlanmanın intensivliyi, su mübadiləsinin olması, əraziyə düşən yağıntının miqdarı suyun duzluluğuna təsir edən amillərdir.

Hesablayın 1.

1. Əvvəlcə 3 ton okean suyundan alınan duzun miqdarını hesablayaq. Okeanın 1 litr suyunda 35 qram duz olarsa, onda 3000 litrindən x qram duz olar:

$x = 35 \text{ qr} \cdot 3000 \text{ l} / 1 \text{ l} = 105000 \text{ qr} = 105 \text{ kq}$. 3 ton okean suyunda 105 kq duz alınar.

5 ton Xəzər dənizinin suyundan alınan duzun miqdarını hesablamaq üçün:

$x = 12 \text{ qr} \cdot 5000 \text{ l} / 1 \text{ l} = 60000 \text{ qr} = 60 \text{ kq}$. 5 ton Xəzər dənizinin suyundan 60 kq duz alınar.

$$105 \text{ kq} - 60 \text{ kq} = 45 \text{ kq}$$

Hesablayın 2. Duzluluq 15% olarsa, 1 litr suda 15 qram duz vardır. Əgər suyun yarısı buxarlanarsa duzluluq 2 dəfə artar. Bu halda 0,5 litr suyun tərkibində 15 qram duz olduğuna görə 1 litrdə 30 qram duz olacaq. Ona görə də suyun duzluluğu 30 % olar.

Hesablayın 3. Qırmızı dənizin 2 ton suyundan daha çox duz ($2 \cdot 42 = 84 \text{ kq}$) alınar. Duzun miqdarına görə ikinci yerdə Qara dəniz ($2 \cdot 18 = 36 \text{ kq}$), üçüncü yerdə isə Baltik dənizi ($2 \cdot 11 = 22 \text{ kq}$) olacaq. Xəzər dənizinin orta duzluluğu 12 % olduğuna görə onun 2 t suyundan 24 kq duz alınar.

Ev tapşırığını yerinə yetirmək üçün şagirdlər “Okean suyunun duzluluq xəritəsi”ni kontur xəritəyə köçürür.

B – Tədqiqat sualı:

1. Dünya okeanında hansı səbəblərdən suların hərəkəti baş verir?
2. Okeanlarda suyun hansı hərəkət formaları vardır?

C – Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa işçi vərəqlər təqdim edilir. İşçi vərəqlərdə hər bir qrup üçün 2-3 sualdan ibarət olan tapşırıqlar verilir. Şagirdlər dərslikdəki mətni fasilələrlə oxuyur, müəyyən qeydlər aparırlar. Yeni biliyin öyrənilməsində şəkillər və xəritələrdən də istifadə etmək olar. Şagirdlər dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə edə bilərlər. Qrup liderləri öz işlərini təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:** Küləyin təsiri ilə okean suyunun hərəkəti **okean cərəyanları**nı yaradır. Ayın və Günəşin cazibə qüvvəsi ilə **qabarma** və **çəkilmə** dalğaları əmələ gəlir. Sualtı vulkan və zəlzələ zamanı okeanlarda **sunami** dalğaları əmələ gəlir. Tropik enliklərdə materiklərin şərq sahillərindən **isti cərəyanlar**, qərb sahillərindən **soyuq cərəyanlar** keçir. Mülayim enliklərdə şərqdən **soyuq**, qərbdən **isti** cərəyanlar axır.

Mövzuaya aid sualların cavabları:

1. Okeanlarda daimi və mövsümi küləklər, suyun duzluluğu, temperaturu arasındakı fərqlər, Günəşin və Ayın cazibə qüvvəsi ilə sular daim hərəkət edir.

2. Qabarma dalğalarından, okean cərəyanlarından elektrik enerjisinin alınmasında, gəmiçilikdə və balıqçılıq təsərrüfatında istifadə edilir. Okean cərəyanları sahillərdə yağıntıların düşməsinə, orqanizmlərin yerdəyişməsinə, suyun duzluluğu və temperaturunun dəyişməsinə təsir edir.

3. Kanadanın sahillərindəki Fandi körfəzində ən yüksək səviyyəsi 18 m olan qabarma müşahidə edilir. Qabarma zamanı Oxot dənizində sular 14 m, İngiltərənin Bristol körfəzində 12 m qalxır. Daxili dənizlərdə qabarma bir neçə sm yaranır. Sakit okean sahillərində sunami dalğaları tez-tez əmələ gəlir. 1883-cü ildə Krakatau vulkanının püskürməsi zamanı, 1960-cı ildə Çili sahillərində, 2005-ci ildə Benqal körfəzində, 2011-ci ildə Yaponiyada sahildə güclü sunami yaranmışdır.

Tapşırıq 1. Okean cərəyanları sahillərin iqliminə, orqanizmlərin yerdəyişməsinə, suyun dövrünə, onun temperaturu və duzluluğunun dəyişməsinə təsir göstərir. Tropik enliklərdə materiklərin şərq sahillərindən isti cərəyanlar, qərb sahillərindən soyuq cərəyanlar keçir. Mülayim enliklərdə əksinə, şərqdən soyuq, qərbdən isti cərəyanlar axır.

2. Sahillərindən isti cərəyan keçən ərazilər rütubətli olur. Suyun səthində temperaturun yüksək olması onun buxarlanmasına, buludların əmələ gəlməsinə və yağıntı düşməsinə gətirib çıxarır. İsti cərəyanların suyu duzlu, soyuq cərəyanların suyu az duzlu olur. Sahillərindən soyuq cərəyanlar keçən ərazilər quru iqlimə malik olur, səhralar yaranır. Bu regionlarda suyun səthi soyuq olduğuna görə buxarlanma az olur. Nəticədə yağıntılar da az düşür.

Xəritə üzərində iş bölməsində verilmiş okean cərəyanlarının hərəkət istiqamətini kontur xəritəyə köçürüb və adlarını yazmaq üçün şagirdlər dərslikdə səh. 116-da verilmiş xəritədən istifadə edə bilirlər.

Ev tapşırığı Sakit okeanın sahilləri boyu sunami dalğaları yaranan ölkələrin adlarını kontur xəritəyə köçürmək tapşırılır. Tarixdə baş verən fəlakətli sunamilər haqqında məlumat toplanması üçün coğrafiya kitablarından istifadə etmək olar.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Okeanda suyun hərəkətinin başvermə səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir	Okeanda suyun hərəkətinin başvermə səbəbini xeyli səhvlərə yol verməklə izah edir	Okeanda suyun hərəkətinin başvermə səbəbini sərbəst izah edir	Okeanda suyun hərəkətinin başvermə səbəbini düzgün izah edir
Fərqləndirmə	Okean suyunun hərəkət formalarını fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	Okean suyunun hərəkət formalarını fərqləndirərkən çoxlu səhvlər edir	Okean suyunun hərəkət formalarını əsasən fərqləndirir	Okean suyunun hərəkət formalarını tam və dəqiq fərqləndirir
Xəritədə göstərmə	Cərəyanları xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Cərəyanların bir neçəsini xəritədə göstərir	Cərəyanların əksəriyyətini xəritədə göstərir	Cərəyanların hamısını dəqiqliklə xəritədə göstərir.

Mövzu 35. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Okean suyunun temperaturu və duzluluğunun təyin olunması

Alt standart

- 2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.
2.1.6. Okean sularının xüsusiyyətləri ilə bağlı sadə hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Okeanlarda temperatur və duzluluğun paylanması müxtəlifliyini izah edir.
- Okean suyunun duzluluğuna aid hesablamalar aparır.
- İsti və soyuq okean cərəyanlarını xəritədə göstərir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzah- etmə	Okeanlarda temperatur və duzluluğun paylanmasının müxtəlifliyini izah etməkdə çətinlik çəkir	Okeanlarda temperatur və duzluluğun paylanmasının müxtəlifliyini səhlərə yol verməklə izah edir	Okeanlarda temperatur və duzluluğun paylanmasının müxtəlifliyini əsasən izah edir	Okeanlarda temperatur və duzluluğun paylanmasının müxtəlifliyini düzgün izah edir
Hesab- lama	Okean suyunun duzluluğuna aid hesablamalar aparmaqda çətinlik çəkir	Okean suyunun duzluluğuna aid müəllimin köməyi ilə hesablamalar aparır.	Okean suyunun duzluluğuna aid hesablamaları əsasən aparır.	Okean suyunun duzluluğuna aid dəqiq hesablamalar aparır.
Xəritədə göstərmə	İsti və soyuq okean cərəyanlarını xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	İsti və soyuq okean cərəyanlarını xəritədə müəllimin köməyi ilə göstərir	İsti və soyuq okean cərəyanlarını xəritədə əsasən göstərir	İsti və soyuq okean cərəyanlarını xəritədə dəqiq göstərir

VI TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Okeanın dibinə göndərilən səs dalğası 6 saniyə ərzində gedib qayıdarsa, suyun dərinliyini tapın.

- A) 6000 m
- B) 7500 m
- C) 5000 m
- D) 4500 m
- E) 3000 m

2. Qabarma dalğalarının daha yüksək olduğu su obyektləri:

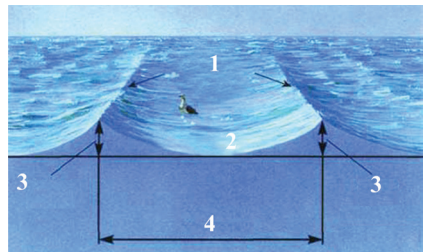
- A) Fandi körfəzi, Bristol körfəzi, Oxot dənizi
- B) Baltik dənizi, Azov dənizi, Fandi körfəzi
- C) Botnik körfəzi, Benqal körfəzi, Xəzər dənizi
- D) Filippin dənizi, Azov dənizi, Sarqas dənizi

3. Düzgün ifadələri seçin:

- 1) Sakit okean ən cavan okeandır.
- 2) Müasir okeanlar Hondvana və Lavrasiya quru sahələrinin parçalanması nəticəsində yaranmışdır.
- 3) Yerdə ilk yaranan okean Tetis adlanır.
- 4) Yerdə ilk yaranan sular vulkan püskürmələri nəticəsində əmələ gəlmişdir.
- 5) Yerdə toplanan suların əsas hissəsi kosmosdan gəlmişdir.
- 6) Suyun müasir kimyəvi tərkibi biosferin, litosferin, atmosferin iştirakı ilə formalaşmışdır.

4. Verilmiş sxemdə dalğanın elementlərini müəyyən edin.

1. _____	2. _____
3. _____	4. _____

5. Səhv fikirləri düzgün olanla əvəz edin:

- Okean cərəyanları Günəşin və Ayın təsiri ilə yaranır
- Zəlzələ və vulkan püskürmələri zamanı qabarma dalğaları yaranır.
- Sunami dalğası daimi küləklərin təsiri ilə yaranır.
- Okean cərəyanlarının temperaturu ekvatorndan qütblərə doğru artır.
- Qütblərdən ekvatora doğru hərəkət edən cərəyanlar isti, ekvatorndan qütblərə hərəkət edənlər isə soyuq olur.

6. Okean cərəyanları üçün doğru olan fikirləri seçin:

- 1) Tropik enliklərdə materiklərin şərq sahillərindən isti cərəyanlar, qərb sahillərindən soyuq cərəyanlar keçir.
- 2) Okean cərəyanları sahillərin geoloji yaşına, tektonik quruluşuna və faydalı qazıntıların yerləşməsinə təsir edir.
- 3) Okean cərəyanları sahillərin iqliminə, orqanizmlərin yerdəyişməsinə, suyun dövrünə, onun temperaturu və duzluluğunun dəyişməsinə təsir göstərir.
- 4) Cərəyanın gətirdiyi suyun temperaturu ətraf suyun temperaturundan aşağı olduqda o, isti cərəyan adlanır.
- 5) Koriolis qüvvəsinin təsiri ilə cərəyanlar Şimal yarımkürəsində sola, Cənubda sağa meyil edir.
- 6) Suyun səthində temperaturun yüksək olması suyun buxarlanmasına, buludların əmələ gəlməsinə və yağıntının düşməsinə gətirib çıxarır.

7. Afrikanın sahillərində isti cərəyanlar:

1) Qvineya	4) Somali
2) Labrador	5) Mozambik
3) Peru	6) İynə burnu

8. Orta duzluluğa malik Dünya okeanının 200 litr suyundan nə qədər duz almaq olar?

9. Xəzər dənizindən (12‰) 48 ton duz almaq üçün nə qədər su götürmək lazımdır?

10. Tropik enlikdə okean suyunun duzluluğunun yüksək olmasının səbəbləri:

- 1) Okeanların çox dərin olması
- 2) Yağıntıların az olması
- 3) Aysberqlərin əriməsi
- 4) Çayların çoxlu su gətirməsi
- 5) Buxarlanmanın yüksək səviyyəsi

VII TƏDRİS VAHİDİ

Biosfer

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	2.1.7.	Biosfer Yerin təbəqələri sistemində	1
2.	2.1.7.	Coğrafi təbəqə	1
3.	2.1.8.	Bitki və heyvanların yaşayış mühiti	1
4.	2.1.7. 2.1.8.	Təbii zonalar	1
5.	2.1.7. 2.1.8.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar “Təbii zonalar” xəritəsi üzərində iş	1
6.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

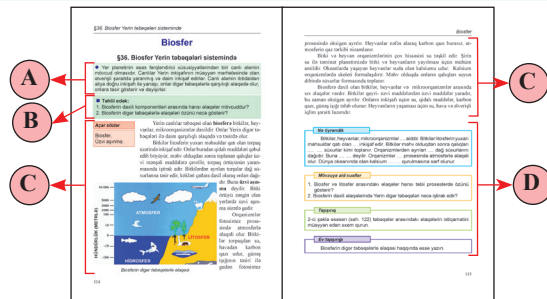
Mövzu 36. Biosfer Yerin təbəqələri sistemində

Alt standart

2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.

Dərsin məqsədi

- Biosferin daxili komponentləri arasında əlaqəni izah edir.
- Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsini əks etdirən sxem qurur.

A – Müəllim biosfer və Yerin digər təbəqələri ilə əlaqəni əks etdirən video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Biosferin daxili komponentləri arasında hansı əlaqələr mövcuddur?

2. Biosferin digər təbəqələrlə əlaqələri özünü necə göstərir?

C – Şagirdlər mövzunun mətnini sinifdə fasilələrlə oxuyur, onlara verilmiş sualların cavablarını iş vərəqlərində göstərirlər. Qrup liderləri işi təqdim edir. Müzakirə zamanı coğrafi təbəqənin digər komponentləri ilə biosferin qarşılıqlı əlaqəsi izah edilir. Canlı orqanizmlər təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edirlər. Onların Yer səthində yayılması da bu əlaqələrin təsiri ilə formalaşır. Nümayiş olunan işlər dinlənildikdən sonra qruplar arasında müzakirə olunur, nəticələr çıxarılır və ümumiləşdirmələr aparılır. Ümumiləşdirmələr zamanı tədqiqat sualına və fərziyyələrə qayıdaraq onların doğruluğunu yoxlamaq olar.

D – **Nə öyrəndik:** Bitkilər, heyvanlar və mikroorqanizmlər **biosferə** aiddir. Bitkilər litosferin yuxarı məhsuldar qatı olan **torpaqda** inkişaf edir. Bitkilər məhv olduqdan sonra qalıqları **üzvi mənşəli** süxurlar kimi toplanır. Orqanizmlərdən ayrılan **turşular** dağ süxurlarını dağıdır. Buna **üzvi aşınma** deyilir. Orqanizmlər **fotosintez** prosesində atmosferlə əlaqəli olur. Dünya okeanında olan kalsium **heyvanların skeletinin** qurulmasına sərf olunur.

Mövzuya aid suallar 1. Biosfer və litosfer arasındakı əlaqələr hansı təbii

proseslərdə özünü göstərir?

Bitkilər litosferin yuxarı məhsuldar qatı olan torpaq üzərində inkişaf edir. Onlar torpaqdan qidalı maddələri qəbul edib böyüyür, məhv olduqdan sonra əmələ gələn qalıqları üzvi mənşəli süxurlar kimi toplanır və torpağın əmələ gəlməsində iştirak edir.

2. Biosferin daxili əlaqələrində Yerin digər təbəqələri necə iştirak edir?

Temperatur və yağıntının çox olduğu ərazilərdə bitki və heyvan növləri zəngin olur. Temperatur çox, yağıntının az olduğu ərazilərdə bitki və heyvan növləri az olur.

Tapşırıq: Səhifə 122-də verilən ikinci şəkllə əsasən təbəqələr arasındakı əlaqələrin istiqamətini müəyyən edən sxem qurun.

Ev tapşırığı: Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsi haqqında esse yazın.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Biosferin daxili komponentləri arasında əlaqəni izah etməkdə çətinlik çəkir.	Biosferin daxili komponentləri arasında əlaqəni müəllimin köməyi ilə izah edir.	Biosferin daxili komponentləri arasında əlaqəni ümumi izah edir.	Biosferin daxili komponentləri arasında əlaqəni dəqiq izah edir.
Sxem tərtib- etmə	Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsini əks etdirən sxemi tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsini əks etdirən sxemi tərtib edərkən xeyli səhvlərə yol verir.	Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsini əks etdirən sxemi tərtib edərkən bəzi qüsurlara yol verir.	Biosferin digər təbəqələrlə əlaqəsini əks etdirən sxemi dəqiq tərtib edir.

Mövzu 37. Coğrafi təbəqə

Alt standart

2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.

Dərsin məqsədi

- Coğrafi təbəqəyə daxil olan komponentlər arasındakı əlaqələri müəyyən edir.
- Coğrafi təbəqəyə aid olan təbəqələrin əhəmiyyətini şərh edir.

A – Müəllim Yer in coğrafi təbəqələrinə dair video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Coğrafi təbəqənin formalaşmasına hansı coğrafi amillər təsir göstərir?
2. Coğrafi təbəqənin sərhədləri haradan keçir?
3. Coğrafi təbəqənin formalaşmasında günəş istiliyi hansı rola malikdir?

C – Yeni biliyin mənimsənilməsi zamanı müəllim fasilələrlə oxu üsulundan istifadə edə bilər. Bu zaman şagirdlərin diqqətini coğrafi təbəqənin sərhədlərinə yönəltmək lazımdır. Həmçinin, müəllim coğrafi təbəqədə baş verən proseslərin Günəş və Yer in daxili enerjisi ilə birbaşa əlaqəsi olduğunu vurğulayır.

D – **Nə öyrəndik:** Litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosfer birlikdə **coğrafi təbəqə** adlanır. Coğrafi təbəqənin yuxarı sərhədi **troposferdə**, aşağı sərhədi **litosfer** və **hidrosferdə** yerləşir. Coğrafi təbəqənin inkişafının ilkin mərhələsində onun tərkibinə **dağ süxurları, su və hava** aid olmuşdur.

Tapşırıq:

1. Coğrafi təbəqəyə aid olan komponentləri göstərin:

- 1) Biosfer, 2) Mezosfer, 3) Troposfer, 4) Hidrosfer,
- 5) Üst mantiya, 6) Litosfer, 7) Ekzosfer.

Coğrafi təbəqəyə biosfer, troposfer, hidrosfer və Yer qabığı aiddir.

2. Coğrafi təbəqənin komponentləri arasındakı əlaqələrə aid misalları mövzulardan götürmək olar.

3. Cədvəli doldurun:

Əlamətlər	Yer qabığının üstü	Hidrosfer	Atmosfer	Biosfer
1. Sərhədləri	3-4 km	11 km	20-25 km	4-11 km
2. Digər təbəqələrlə əlaqə	Torpaq qatı inkişaf edir	Su buxarlanır, yağış yağır	Havanın qaz tərkibi dəyişir	Canlılar aləmi inkişaf edir
3. Təbii hadisələr	Maddələr dövrəni baş verir	Suyun böyük və kiçik dövrəni baş verir	Hava dövrəni baş verir	Bioloji dövrəni baş verir

Ev tapşırığı: 1. Coğrafi təbəqənin tərkibinə daxil olan komponentlərin sxemini qurun.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Müəyyənətmə	Coğrafi təbəqəyə daxil olan komponentlər arasında əlaqələri müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafi təbəqəyə daxil olan komponentlər arasında əlaqələri xeyli səhvlərə yol verməklə müəyyən edir.	Coğrafi təbəqəyə daxil olan komponentlər arasında əlaqələri əsasən müəyyən edir.	Coğrafi təbəqəyə daxil olan komponentlər arasında əlaqələri sərbəst müəyyən edir.
Şərh etmə	Coğrafi təbəqəyə aid olan təbəqələrin əhəmiyyətini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Coğrafi təbəqəyə aid olan təbəqələrin əhəmiyyətini xeyli səhvlərə yol verməklə şərh edir.	Coğrafi təbəqəyə aid olan təbəqələrin əhəmiyyətini əsasən şərh edir.	Coğrafi təbəqəyə aid olan təbəqələrin əhəmiyyətini nümunələr göstərməklə sərbəst şərh edir.

2. Hansı ərazilərdə bitki və heyvanat aləmi kasıbdır?

Tropik və subtropik enliklərdə, həmçinin qütblərə yaxın ərazilərdə bitki-heyvanat aləminin inkişafı üçün əlverişli şərait yoxdur. Ona görə bu ərazilər bioloji cəhətdən kasıbdır.

Tapşırıq: Azərbaycanın dağlıq və düzənlik ərazilərində bitki örtüyünün yayılması üçün mövcud olan şəraitin müqayisəli səciyyəsinə verin.

Xəritə üzərində iş bölməsindən yeni mövzunun izahı zamanı da istifadə etmək olar. Dünyanın fiziki və iqlim xəritələrindən istifadə edərək cədvəli doldurun:

	Ekvatorial	Tropik	Mülayim	Qütbətrafi ərazilər
Temperatur, °C	25-28°C	20-30°C	10-20°C	-5-10°C
Yağıntı, mm	2000-3000 mm	150-170 mm	600-1000 mm	150-200 mm
Bitki örtüyü növü	Həmişəyaşıl ağaclar	Tikanlı bitkilər	İynəyarpaqlı, enliyarpaqlı və qarışıq meşələr, otlar	Mamır, şibyə

Ev tapşırığı: Yaşadığınız ərazidə temperatur və yağıntıların canlı aləmin inkişafına necə təsir göstərdiyini müəyyən edin.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Müqayisə etmə	Bitki və heyvanlar aləminin yaşayış mühitini müqayisə etməkdə çətinlik çəkir	Bitki və heyvanlar aləminin yaşayış mühitinin qismən elementlərini müqayisə edir	Bitki və heyvanlar aləminin yaşayış mühitini müxtəlif amillərə əsasən müqayisə edir	Bitki və heyvanlar aləminin yaşayış mühitini düzgün müqayisə edir
Şərh etmə	Bitki və heyvanların yaşayışı üçün zəruri amilləri şərh edərkən çətinlik çəkir	Bitki və heyvanların yaşayışı üçün zəruri amilləri qismən şərh edir	Bitki və heyvanların yaşayışı üçün zəruri amilləri əsasən şərh edir	Bitki və heyvanların yaşayışı üçün zəruri amilləri düzgün şərh edir

Mövzu 39. Təbii zonalar

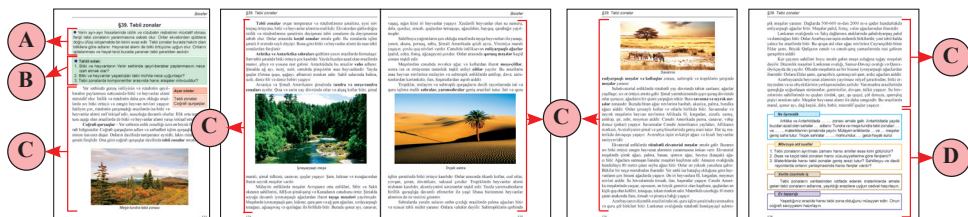
Alt standart

2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.

2.1.8. Təbii zonalar xəritəsini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Təbii zonaların yaranması qanunauyğunluqlarını şərh edir
- Müxtəlif ərazilər üçün xarakterik olan təbii zonaları xəritədə göstərir.

A – Müəllim təbii zonaları əks etdirən video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Bitki və heyvanların Yerin səthində qeyri-bərabər paylanmasını necə izah etmək olar?

2. Bitki və heyvanlar yaşadıqları təbii mühitə necə uyğunlaşır?

3. Təbii zonalarda komponentlər arasında hansı əlaqələr mövcuddur?

C – Şagirdlər verilmiş mətni hissə-hissə oxuduqdan sonra müzakirə olunur, suallar verilir və müəllimin fikirləri qeyd edilir. Şagirdlər bitki və heyvan növlərinə uyğun onların yaşayış mühitini təsvir edir, relyefin, okean cərəyanlarının və rütubətin paylanmasının təsirini izah edirlər.

D – **Nə öyrəndik:** Arktika və Antarktikada **buz səhraları** zonası əmələ gəlir. Antarktikada da yayda buzdan azad olan sahələr **vahə** adlanır. Tundra və meşə-tundra təbii zonaları **Avrasiya** və **Şimali Amerika** materiklərinin şimalında yayılır. Mülayim enliklərdə **iyənəarpaqlı** və **enliyarpaqlı** meşələr geniş sahə tutur. Tropik səhralar **bitki örtüyündən** məhrumdur, **heyvanlar** gecə həyatı sürür.

Mövzuya aid suallar 1. Təbii zonaların ayrılması zamanı hansı amillər əsas kimi götürülür?

Təbii zonaları bir-birindən fərqləndirmək üçün temperatur və rütubətlənmə şəraiti əsas götürülür.

2. Əsas və keçid təbii zonaları hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

Əsas və keçid təbii zonalar bir-birindən torpaq örtüyü, bitki və heyvanlar alə-

minin müxtəlifliyinə görə fərqlənirlər.

3. Materiklərdə hansı təbii zonalar geniş ərazi tutur? Sahilboyu və daxili rayonlarda onların yerləşməsində hansı fərqlər vardır?

Materiklərdə meşələr, meşə-çöllər, çöllər, səhra və yarımsəhra zonaları geniş sahə tutur. Materiklərin sahili boyunca isti okean cərəyanlarının keçdiyi ərazilərdə bol yağıntı düşməsi nəticəsində meşələr, soyuq cərəyanların keçdiyi ərazilərdə az yağıntı olması ilə əlaqədar səhralar əmələ gəlir.

Xəritə üzərində iş: 1. “Təbii zonalar”ın xəritəsindən istifadə edərək materiklərdə əmələ gələn təbii zonaların adlarına, yayıldığı ərazilərə uyğun cədvəl hazırlayın.

Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün şagirdlər dərslikdəki səhifə 129-da olan “Təbii zonalar” xəritəsindən istifadə edə bilərlər. Həmçinin, müəllim aşağıdakı kimi cədvəl də hazırlayıb şagirdlərə təqdim edə bilər.

Materiklər	Avrasiya	Afrika	Şimali Amerika	Cənubi Amerika	Avstraliya
Təbii zonalar					
Rütubətli ekvatorial meşələr	+	+		+	
Dəyişkən rütubətli meşələr	+	+	+	+	+
Savanna və seyrək meşələr	+	+	+	+	+
Səhra və yarımsəhralar	+	+	+	+	+
Codyarpaqlı, həmişəyaşıl meşə və kolluqlar	+	+	+	+	+
Çöllər və meşə-çöllər	+		+	+	
Enliyarpaqlı meşələr	+		+	+	
Qarışıq meşələr	+		+	+	
Tayqa	+		+		
Tundra və meşə-tundra	+		+		
Arktik səhraları	+		+		

Ev tapşırığı: Yaşadığınız ərazidə hansı təbii zona olduğunu müəyyən edin. Onun coğrafi səciyyəsinə hazırlayın.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Şərh- etmə	Təbii zonaların yaranması qanunauyğunluqlarını çətinliklə şərh edir	Təbii zonaların yaranması qanunauyğunluqlarını qismən şərh edir	Təbii zonaların yaranması qanunauyğunluqlarını bəzi səhvlərə yol verməklə şərh edir	Təbii zonaların yaranması qanunauyğunluqlarını şərh edir
Xəritədə göstərmə	Təbii zonaları xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Müəllimin və yoldaşlarının köməyi ilə təbii zonaları xəritədə göstərir	Təbii zonaların çoxunu xəritədə göstərir	Təbii zonaları dəqiqliyi ilə xəritədə göstərir

Mövzu 40. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

***Təbii zonalar
xəritəsi üzərində iş***

Alt standart

2.1.7. Biosferin digər təbəqələr ilə əlaqəsini şərh edir.

2.1.8. Təbii zonalar xəritəsini oxuyur.

Dərsin məqsədi

- Təbii komponentlər arasında əlaqəni müəyyən edir.
- Təbii zonaları xəritədə göstərir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Müəy- yənətmə	Təbii komponentlər arasında əlaqəni çətinliklə müəyyən edir.	Təbii komponentlər arasında əlaqəni müəllimin köməyi ilə müəyyən edir.	Təbii komponentlər arasında əlaqəni əsasən müəyyən edir.	Təbii komponentlər arasında əlaqəni tam və düzgün müəyyən edir.
Xəritədə göstərmə	Təbii zonaları xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir.	Təbii zonaların bəzilərini xəritədə göstərir.	Təbii zonaların əksəriyyətini xəritədə göstərir.	Təbii zonaların hamısını xəritədə dəqiq göstərir.

VII TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QIYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Üzvi aşınma hansı ərazilərdə daha intensiv gedir?

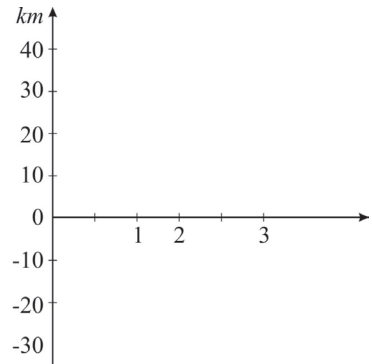
- A) Mülayim enliklərin çölləri və meşə-çölləri
- B) Subtropik enliklərin səhraları
- C) Tropik enliklərin yarımsəhraları
- D) Ekvatorial enliklərin daimi rütubətli meşələri
- E) Arktik enliklərin səhraları

2. Coğrafi təbəqənin:

1) litosfer; 2) hidrosfer, 3) atmosferdə sərhədlərini göstərən diaqramı tamamlayın:

3. Qütb və tropik səhraların oxşar əlamətlərini müəyyən edin:

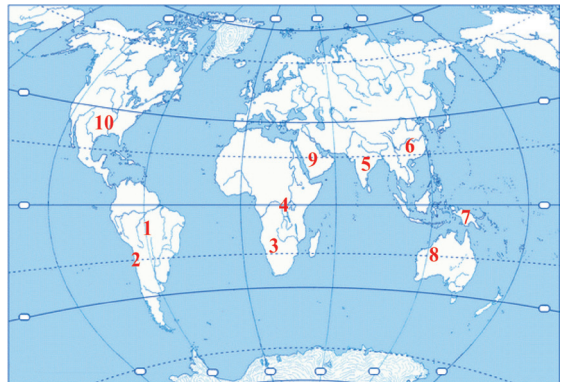
- A) Bioloji aləmin kasıblığı, zəif torpaq örtüyü
- B) Temperaturun yüksək olması, məhsuldar torpaqlar
- C) Rütubət çatışmazlığı, qumlu səhralar
- D) Şərq sahillərdə meşələr yaranması
- E) Qərb sahillərdən isti cərəyanlar keçməsi

4. Kontur xəritəyə əsasən isti və quru səhraların yayıldığı əraziləri müəyyən edin:

5. Mülayim enliklərdə yaranan təbii zonaları müəyyən edin:

- 1) İynəyarpaqlı meşələr
- 2) Meşə-çöl və çöllər
- 3) Enliyarpaqlı meşələr
- 4) Tundra və meşə-tundra
- 5) Codyarpaqlı meşələr
- 6) Savanna və seyrək meşələr və kolluqlar

Kiçik summativ qiymətləndirmə

6. “Təbii zonalar” xəritəsindən istifadə edərək Şimali və Cənubi Amerikada yaranan eyni təbii zonaların adlarını seçin:

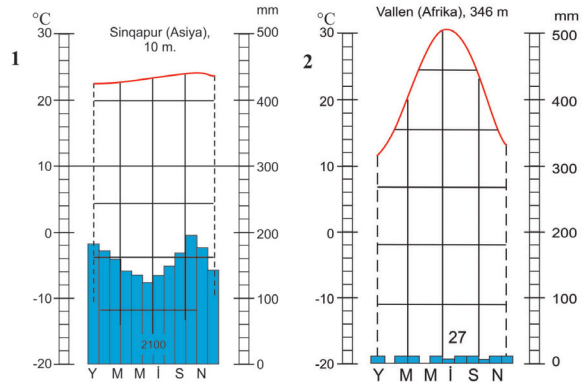
7. Xəritəyə görə okean cərəyanlarının təbii zonaların yaranmasına göstərdiyi təsirə aid misallar deyin. Fikirlərinizi cədvəldə əsaslandırın.

Göstəricilər	Sakit okean	Atlantik okeanı	Hind okeanı
İsti cərəyan			
Təsiri ilə yaranan təbii zona			
Soyuq cərəyan			
Təsiri ilə yaranan təbii zona			

8. Azərbaycanın düzənlik ərazilərində hansı təbii zonalar yerləşir?

Ərazilər	Təbii zonalar
Kür-Araz ovalığı	
Lənkəran ovalığı	
Şərur-Ordubad	
Qanıx-Əyriçay	

9. Təqdim edilmiş iqlim diaqramlarına uyğun olan təbii zonaları müəyyən edin:

VIII TƏDRİS VAHİDİ

Dünya ölkələrinin təsnifatı

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	3.2.1. 3.2.2.	Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı	1
2.	3.2.1. 3.2.2.	İnkişaf etmiş ölkələr (İEO)	1
3.	3.2.1.	İnkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ)	1
4.	3.2.1.	İnsanın İnkişaf Əmsalı	1
5.	3.2.1. 3.2.2.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Ölkələrin inkişaf səviyyəsinin müqayisə edilməsi	1
7.		Kiçik summativ qiymətləndirmə	1

Mövzu 41. Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı

Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.

3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.

Dərsin məqsədi

- Ölkələrin inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin yaranmasını izah edir
- Ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə fərqləndirir
- Ölkələri təsərrüfatın strukturunun əlamətlərinə görə şərh edir.

A

B

C

C

D

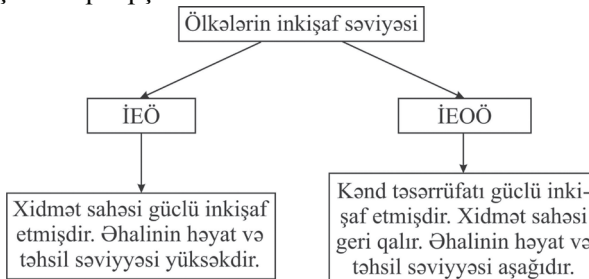
A – Müəllim ölkələrin inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün Afrika və Qərbi Avropa ölkələrindən video süjet təqdim edə bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Ölkələrin inkişafında təbii-coğrafi amillər hansı rol oynayır?

2. Hansı tədbirlər ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafına imkan verir?

3. Ərazilərin tarixi-iqtisadi inkişafı və mənimsənilməsi tarixi ölkələrin inkişafına necə təsir edir?

C – yeni mövzunun izahı zamanı müəllim “Fikirilər (anlayışlar) xəritəsi” üsulundan istifadə edə bilər. Bunun üçün sinifi kiçik qruplara bölüb, mətni hissə-hissə oxutdurmaq olar. Sonra isə şagirdlərə mətnin əsas məzmununu blok-sxem şəklində qruplaşdırmaq tapşırıqlı.

D – **Nə öyrəndik:** Ölkələr **iqtisadi inkişaf** səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Dünya ölkələri **inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan** qruplara ayrılır. Yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsi olan ölkələrdə əhali əsasən **xidmət sahələrində** çalışır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə məşğul əhalinin çoxu **kənd təsərrüfatında** işləyir. Ölkələrin təsnifatı zamanı **Ümumi Daxili Məhsul** və **hər nəfərə** məhsul istehsalı əsas göstərici kimi nəzərə alınır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. İqtisadi inkişafa təsir göstərən proseslər hansılardır?
Ölkədə iqtisadi inkişafa təsir göstərən proseslərə təbii ehtiyatlarla təminat, ixtisaslı kadrların olması, satış bazarı və s. kimi amillər daxildir.
2. Ölkənin iqtisadi potensialı onun inkişafına necə təsir göstərir?
Ölkənin iqtisadi potensialı onun inkişafının əsas göstəricisidir.
3. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərən amillər hansılardır?
Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərən amillərə iqtisadi potensial, təhsil səviyyəsi və xidmət sahəsinin güclü inkişaf etməsi aiddir.

Tapşırıq: İnkişaf etmiş ölkələrin adlarını kontur xəritədə qeyd edin.

Ev tapşırığı: Ölkələri hər nəfərə düşən ÜDM-in həcminə görə qruplara ayırın. Hər bir qrupa aid olan bir neçə ölkəni göstərin.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzahetmə	Ölkələrin inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin yaranmasını izah etməkdə çətinlik çəkir	Ölkələrin inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin yaranmasını müəllimin köməyi ilə izah edir	Ölkələrin inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin yaranmasını əsasən izah edir	Ölkələrin inkişaf səviyyəsində olan fərqlərin yaranmasını düzgün izah edir
Fərqləndirmə	Ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	Ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə müəllimin köməyi ilə fərqləndirir	Ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə əsasən fərqləndirir	Ölkələri inkişaf səviyyələrinə görə düzgün fərqləndirir
Şərhetmə	Ölkələri təsərrüfatın strukturunun əlamətlərinə görə şərh etməkdə çətinlik çəkir	Ölkələri təsərrüfatın strukturunun əlamətlərinə görə müəllimin köməyi ilə şərh edir	Ölkələri təsərrüfatın strukturunun əlamətlərinə görə əsasən şərh edir	Ölkələri təsərrüfatın strukturunun əlamətlərinə görə nümunələr göstərməklə şərh edir

Mövzu 42. İnkişaf etmiş ölkələr (İEO)

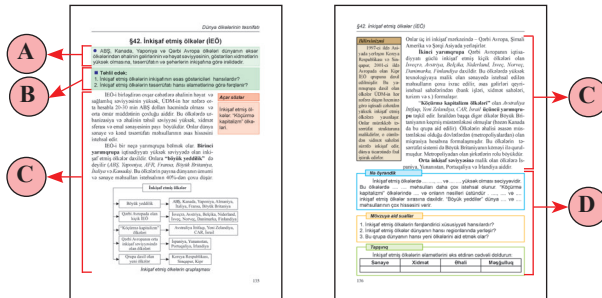
Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.

3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.

Dərsin məqsədi

- İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini fərqləndirir.
- İnkişaf etmiş ölkələri xəritədə göstərir.

A – Müəllim mövzudakı giriş hissəsini şagirdlərə oxutdura və onlara aşağıdakı suallarla müraciət edə bilər:

– Nə üçün Qərbi Avropa və ya Şimali Amerika regionunda yaşayan əhalinin həyat səviyyəsi digər ölkələrlə müqayisədə yüksəkdir?

– Bu ölkələrin güclü inkişaf etməsinin səbəbi nədir?

B – **Tədqiqat sualı:** 1. İnkişaf etmiş ölkələrin inkişafının əsas göstəriciləri hansılardır?

2. İnkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfatı hansı əlamətlərinə görə fərqlənir?

C – Müəllim şagirdləri cütlərə bölərək mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair siyahı tərtib etmək tapşırır. Şagirdlər siyahı üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət **BİBÖ** cədvəlini qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir:

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndik

Şagirdlərin yazdığı məlumatlar sadalanır, müəllim onları cədvəlin sol qrafasında yazır. Şagirdlər bu mövzu ilə bağlı yarana biləcək sualları müəyyənləşdirirlər. Müəllim onların suallarını ikinci sütunda qeyd edir. Bu suallar şagirdlərin mövzu ilə bağlı nə bilmək istədiklərini göstərir. Mətni şagirdlər hissə-hissə oxuyurlar. Mətni oxuduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır, müəllim sualları cavablandıraraq üçüncü sütuna qeyd edir.

Şagirdlər mövzuya dair əvvəlki bilikləri ilə yeni öyrəndiklərini müqayisə edir və dərsi ümumiləşdirirlər.

D – **Nə öyrəndik:** İnkişaf etmiş ölkələrdə **əhalinin gəlirləri, sağlamlığı və təhsil səviyyəsinin** yüksək olması səciyyəvidir. Bu ölkələrdə **emal sənayesi** məhsulları daha çox istehsal olunur. “Köçürmə kapitalizmi” ölkələrində **miqrantlar** və onların nəsilləri üstündür. **CAR, Kanada və Avstraliya** inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxildir. “Böyük yeddi” dünya **sənaye** və **xidmət** məhsullarının çox hissəsini verir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. İnkişaf etmiş ölkələrin fərqləndirici xüsusiyyəti hansılardır?
İnkişaf etmiş ölkələrin fərqləndirici xüsusiyyəti əhalinin həyat səviyyəsinin, xidmət sahəsinin, emal sənayesinin üstün olmasıdır.
2. İnkişaf etmiş ölkələr dünyanın hansı regionlarında yerləşir?
İnkişaf etmiş ölkələrə Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Avstraliya regionundakı dövlətlər daxildir.
3. Bu qrupa dünyanın hansı yeni ölkələrini aid etmək olar?
Son vaxtlar bu qrupa Sinqapur və Koreya Respublikası aid edilir.

Tapşırıq: İnkişaf etmiş ölkələrin əlamətlərini əks etdirən cədvəli doldurun:

Sənaye	Xidmət	Əhali	Məşğulluq
Emal sənayesi yüksək inkişaf edir	Yüksək inkişaf edir	Təbii artım aşağı, urbanizasiya yüksəkdir	Çox hissəsi xidmət sahələrində çalışır

Xəritə üzərində iş: İnkişaf etmiş ölkələri qruplaşdırın və adlarını kontur xəritədə qeyd edin.

Xəritə üzərində işi yerinə yetirmək üçün şagirdlər “Dünyanın siyasi xəritəsi”ndən istifadə edə bilərlər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Fərq- ləndirmə	İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini fərqləndirməkdə çətinlik çəkir	İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini qismən fərqləndirir	İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini əsasən fərqləndirir	İnkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini dəqiq fərqləndirir
Xəritədə göstərmə	İnkişaf etmiş ölkələri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	İnkişaf etmiş ölkələri köməkdən istifadə etməklə xəritədə göstərir	İnkişaf etmiş ölkələri xəritədə əsasən göstərir	İnkişaf etmiş ölkələri kontur xəritədə dəqiq göstərir

Mövzu 43. İnkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ)

Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.

3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.

Dərsin məqsədi

- İnkişaf etməkdə olan ölkələri xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır.
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yayıldığı əraziləri xəritədə göstərir.

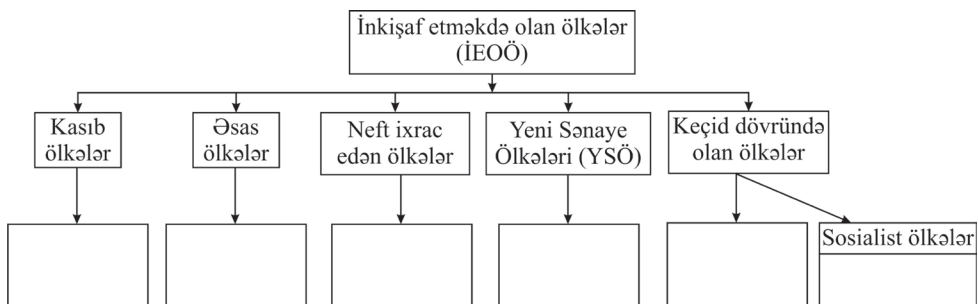
A – Müəllim İEOÖ-dən hər hansı biri haqqında video süjet təqdim edə bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas əlamətləri hansılardır?

2. İqtisadi inkişafın geri qalması bu ölkələrdə hansı problemləri yaradır?

3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təsərrüfatı hansı əlamətlərinə görə fərqlənir?

C – Yeni mövzunun izahı zamanı müəllim şagirdləri cütlərə bölərək, onlara mətni hissə-hissə oxumağı tapşırır. Bu zaman müəllim lövhədə belə bir sxem quraraq şagirdlərə tapşırır ki, mətnin qısa məzmununu sxemdə qeyd etsinlər.

D – **Nə öyrəndik:** İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün **təhsil, iqtisadi və sosial** göstəricilərin aşağı olması səciyyəvidir. Bu ölkələrdə **faydalı qazıntılar** və

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

kənd təsərrüfatı məhsulları daha çox istehsal olunur. Yeni sənaye ölkələrinə **İndoneziya, Tailand və Argentina** aiddir. **Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və BƏƏ** neft hasil edən ölkələr sırasına daxildir. **Braziliya, Meksika və Hindistan** İEOÖ arasında məhsul istehsalına görə fərqlənir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin fərqləndirici xüsusiyyəti hansılardır?
İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri urbanizasiya səviyyəsinin aşağı, əhəlinin təbii artımının yüksək, həyat səviyyəsinin aşağı olması ilə səciyyəvidir.
2. İnkişaf etməkdə olan ölkələr dünyanın hansı regionlarında yerləşir?
Bu ölkələr əsasən Asiya, Afrika, Latin Amerikası regionlarında yerləşir.
3. İnkişaf etməkdə olan ölkələr hansı qruplara bölünür?
Bu qrupda inkişaf səviyyəsinə görə Braziliya, Meksika, Hindistan və neft ixrac edən Ərəb ölkələri, yeni sənaye ölkələri və keçid dövründə olan ölkələr fərqlənir.

Tapşırıq: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əlamətlərini göstərən cədvəli doldurun:

Sənaye	Xidmət	Əhali	Məşğulluq
Hasilat sənayesi yüksək inkişaf edir	Zəif inkişaf edir	Təbii artım yüksək, urbanizasiya aşağıdır	Çox hissəsi kənd təsərrüfatında çalışır

Xəritə üzərində iş: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin adlarını kontur xəritəyə qeyd edin.

Xəritə üzərində işi yerinə yetirmək üçün şagirdlər “Dünyanın siyasi xəritəsi”ndən istifadə edə bilərlər.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Fərqləndirmə	İEOÖ-i xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaqda çətinlik çəkir	İEOÖ-i xüsusiyyətlərinə görə müəllimin köməyi ilə qruplaşdırır	İEOÖ-i xüsusiyyətlərinə görə əsasən qruplaşdırır	İEOÖ-i xüsusiyyətlərinə görə düzgün qruplaşdırır
Xəritədə göstərmə	İEOÖ-in yayıldığı əraziləri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	İEOÖ-in yayıldığı ərazilərin bəzilərini xəritədə göstərir	İEOÖ-in yayıldığı əraziləri xəritədə əsasən göstərir	İEOÖ-in yayıldığı əraziləri xəritədə dəqiq göstərir

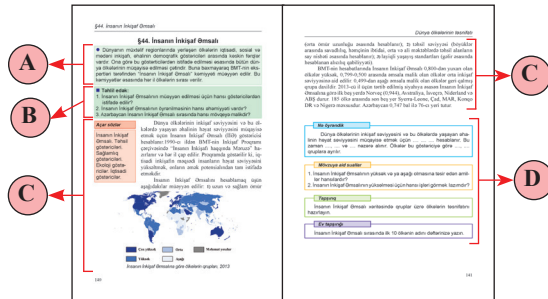
Mövzu 44. İnsanın İnkişaf Əmsalı

Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.

Dərsin məqsədi

- Müxtəlif ölkələrdə İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərini müqayisə edir.
- İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edir.

A – Müəllim mövzudakı girişi şagirdlərə oxutdura və sinfə aşağıdakı sualla müəricət edə bilər:

– İnkişaf etmiş ölkələrdə insanların həyat səviyyəsi yüksəkdir. Bunun səbəbi nədir?

B – **Tədqiqat sualı:** 1. İnsanın İnkişaf Əmsalının müəyyən edilməsi üçün hansı göstəricilərdən istifadə edilir?

2. İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin hansı əhəmiyyəti vardır?

3. Azərbaycan İnsanın İnkişaf Əmsalı sırasında hansı mövqeyə malikdir?

C – yeni mövzunun izahı zamanı müəllim sinfi cütlərə bölür. Oxunan mövzu üzrə testlər üsulundan istifadə edir. Şagirdlər öyrənilən mövzunun məzmununa əsasən və burada olan anlayışlardan istifadə etməklə bir-biri üçün testlər və ya suallar tərtib edirlər. Testlərin yerinə yetirilməsindən sonra cütlüklər cavabları müqayisə edir, onların mövzu ilə əlaqəli olmasını yoxlayır, cavabların doğruluğunu müzakirə edirlər. Əgər müzakirə zamanı qruplar arasında ciddi fikir ayrılığı olarsa, müəllim mübahisəyə aydınlıq gətirir.

D – **Nə öyrəndik:** Dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsini və bu ölkələrdə yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsini müqayisə etmək üçün **İnsanın İnkişaf Əmsalı** hesablanır. Bu zaman **uzunömürlülük, təhsil səviyyəsi** və **əhəlinin gəlirləri** nəzərə alınır. Ölkələr bu göstəriciyə görə **inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan** qruplara ayrılır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. İnsanın İnkişaf Əmsalı yüksək və ya aşağı olmasına təsir edən amillər hansılardır?

İnsanın İnkişaf Əmsalının yüksək və ya aşağı olmasına təsir edən amil əhalinin həyat səviyyəsinin göstəriciləridir.

2. İnsanın İnkişaf Əmsalının yüksəlməsi üçün hansı işləri görmək lazımdır?

İnsanın İnkişaf Əmsalının yüksəlməsi üçün təhsilin səviyyəsi, ölkənin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafına nail olmaq lazımdır.

Tapşırıq: İnsanın İnkişaf Əmsalı xəritəsində qruplar üzrə ölkələrin təsnifatını hazırlayın.

Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün şagirdlər mövzudakı xəritədən istifadə edə bilərlər.

Ev tapşırığı: İnsanın İnkişaf Əmsalı sırasında ilk 10 ölkənin adını dəftərinizə yazın.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Müqayisə- etmə	Müxtəlif ölkələrdə İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərini müqayisə etməkdə çətinlik çəkir	Müxtəlif ölkələrdə İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərini müqayisə edərkən köməkdən istifadə edir	Müxtəlif ölkələrdə İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərini əsasən müqayisə edir	Müxtəlif ölkələrdə İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərini dəqiq müqayisə edir
İzah- etmə	İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah etməkdə çətinlik çəkir	İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edərkən xeyli səhvlərə yol verir	İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin əhəmiyyətini əsasən izah edir	İnsanın İnkişaf Əmsalının öyrənilməsinin əhəmiyyətini nümunələr göstərməklə izah edir

Mövzu 45. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Ölkələrin inkişaf səviyyəsinin müqayisə edilməsi

Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir.

3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır.

Dərsin məqsədi

- İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır
- Ölkələri İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərinə əsasən kontur xəritədə qeyd edir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Qruplaşdırma	İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaqda çətinlik çəkir	İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə müəllimin köməyi ilə qruplaşdırır	İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə əsasən qruplaşdırır	İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə düzgün qruplaşdırır
Kontur xəritədə qeyd etmə	Ölkələri İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərinə əsasən kontur xəritədə qeyd etməkdə çətinlik çəkir.	Ölkələri İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərinə əsasən köməkdən istifadə etməklə kontur xəritədə qeyd edir.	Ölkələri İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərinə əsasən kontur xəritədə əksəriyyətini qeyd edir.	Ölkələri İnsanın İnkişaf Əmsalının göstəricilərinə əsasən kontur xəritədə düzgün qeyd edir.

VIII TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı zamanı nəzərə alınan amillər:

1. Əhalinin hər nəfərinə düşən məhsul
2. Faydalı qazıntıların zənginliyi
3. Əhalinin həyat səviyyəsi
4. Əlverişli iqlim şəraiti, məhsuldar torpaqlar
5. Şəhərlərin təsərrüfatı
6. Xidmət sahələrinin və emal sənayesinin inkişafı

2. “Böyük yeddiliyə” daxil olan ölkələri ayırın:

1. Fransa
2. İspaniya
3. Yaponiya
4. Avstraliya
5. İtaliya
6. Hindistan
7. Kanada
8. Rusiya

3. Ölkələrdən hansılar Qərbi Avropada yerləşir:

1. Niderland,
2. Monqolustan,
3. Norveç,
4. Ukrayna,
5. Özbəkistan,
6. Avstriya,
7. İrlandiya,
8. Malayziya,
9. İspaniya

4. “Köçürmə kapitalizm” ölkələrinin fərqləndirici xüsusiyyəti:

- a) İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrinə ixtisaslı kadrların göndərilməsi
- b) Müstəmləkəçi ölkədən buraya böyük əhali axınının olması
- c) ABŞ və Qərbi Avropadan emal müəssisələrinin bura köçürülməsi
- d) İnkişaf etmiş ölkələrdə uyğun çoxmərkəzli təsərrüfat sistemi yaradılması
- e) Qərbi Avropa ölkələri ilə eyni inzibati-ərazi quruluşunun yaradılması

5. Verilmiş ölkələrdən YSÖ-nə aid olanları seçin:

1. Hindistan, 2. Tailand, 3. Kamboca,
4. Pakistan, 5. Yaponiya, 6. İordaniya
7. Sinqapur, 8. Malayziya, 9. İndoneziya

6. İnsanın inkişaf əmsalının müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınan amillər:

1. Əhalinin təhsil səviyyəsi
2. Əhalinin yaş tərkibi
3. Təsərrüfatda hasilat sənayesi və turizmin payının çox olması
4. Layiqli yaşayış şəraiti
5. Orta ömür uzunluğu
6. Xidmət sahələrində çalışanların sayı

7. İnsanın İnkişaf Əmsalının yüksək göstəricilərinə malik olan ölkələri seçin:

8. İEOÖ-in təsnifat sxemini hazırlayın. Onlara aid olan əlamətləri göstərin.

9. İEOÖ-i yerləşdiyi regionlar üzrə qruplaşdırın:

Peru, Venesuela, Konqo DR, Nigeriya, Anqola, Myanma, Vyetnam, Papua Yeni Qvineya, Argentina, Misir, Kamboca, Nauru, Yəmən.

Asiya	Latın Amerikası	Okeaniya	Afrika

10. Keçid dövründə olan ölkələri müəyyən edin.

IX TƏDRİS VAHİDİ

Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	3.1.1. 3.1.2.	Əhalinin sayı	1
2.	3.1.1. 3.1.2.	Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası	1
3.	3.2.3. 3.2.4.	Təbii ehtiyatlar	1
4.	3.2.3.	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyəti	1
5.	3.2.3.	İstehsalın təşkili formaları	1
6.	3.1.2.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Təbii ehtiyatların təsnifatı və təsərrüfat əhəmiyyəti	1
7.	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1

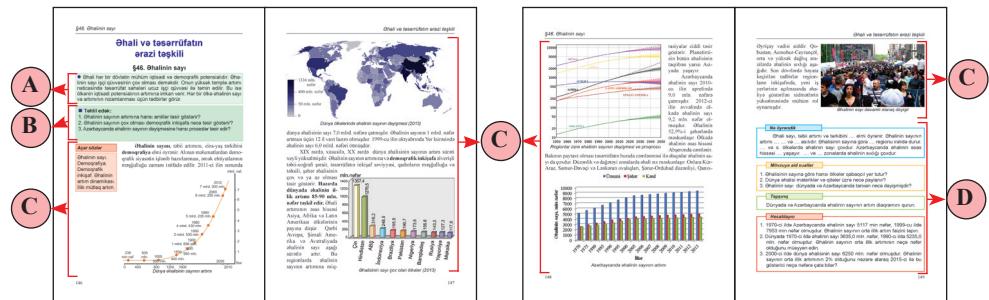
Mövzu 46. Əhalinin sayı

Alt standart

- 3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.
- 3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Əhalinin sayının dəyişməsinə təsir edən amilləri müəyyən edir.
- Əhalinin sayının regionlar üzrə paylanmasını xəritədə göstərir.
- Əhalinin sayının dəyişməsinə aid hesablamalar aparır.

A – Giriş üçün müxtəlif ölkələrin əhalisinin sayı verilmiş cədvəl yaxud grafik göstərilə bilər.

- B** – **Tədqiqat sualı:** 1. Əhalinin sayının artımına hansı amillər təsir göstərir?
 2. Əhalinin sayının çox olması demoqrafik inkişafa necə təsir göstərir?
 3. Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsinə hansı proseslər təsir edir?

C – Şagirdlər verilmiş mövzunu fasilələrlə oxuyub müzakirələr apara bilərlər. “Dünya əhalisinin sayı” mövzusunda BİBÖ üsulundan istifadə edilə bilər. Şagirdlər verilmiş tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra müzakirələr aparılır və nəticələr çıxarılır. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş sualları cavablandırıb, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

Əhalinin sayı, təbii artımı və tərkibini **demoqrafiya** elmi öyrənir. Əhalinin sayının artımı **təbii artımdan** və **miqrasiyadan** asılıdır. Əhalisinin sayına görə **Asiya** regionu irəlində durur. **Çin, Hindistan, İndoneziya** və s. ölkələrdə əhalinin sayı çoxdur. Azərbaycanda əhalinin əsas hissəsi **Abşeronda** yaşayır. **Düzənlik** və **dağətəyi zonalarda** əhalinin sıxlığı çoxdur.

Mövzuya aid sualların cavabları:

ƏHALİ VƏ TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

1. Dünyada əhalisinin sayına görə Çin birinci, Hindistan ikinci, ABŞ üçüncü yeri tutur.

2. Dünya əhalisinin 80%-i Şərq, 90%-i Şimal yarımkürəsində yaşayır. Əhalinin əsas hissəsi mülayim və subtropik iqlim qurşaqlarında, dəniz səviyyəsindən 500 m-ə qədər yüksəklikdə yaşayır. Avrasiya materikində 5 milyard nəfərdən artıq insan yaşayır. Avrasiyada yaşayan əhalinin 4/5-hissəsi Asiyada, 1/5-hissəsi Avropada məskunlaşmışdır.

XXI əsrin əvvəllərində Amerika qitəsində 1,1 milyard nəfər, Afrikada isə 1 milyard nəfərdən artıq əhali yaşayır. Avstraliya və Okeaniyanın sakinlərinin ümumi sayı isə 35 milyon nəfərə yaxındır.

3. Eramızın əvvəllərində dünyada 230 milyon insan olması ehtimal olunur. 1500 il ərzində əhalinin sayı xeyli artmış və 440 milyon nəfər təşkil etmişdir. XIX əsrdən başlayaraq əhalinin sayı sürətlə artmışdır. Bu proses XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər davam etmişdir. Hazırda Asiya, Afrika və Latın Amerikasında əhali daha sürətlə artır. 2011-ci ildə isə dünya əhalisi 7,0 milyard nəfəri ötmüşdür.

Azərbaycanda əhalinin sayı 2010-cu ilin aprelində 9,0 mln. nəfərə çatmışdır. 2009-cu ildə aparılan siyahıyaalmada ölkədə əhalinin sayı 8922,4 min nəfər olmuşdur.

Tapşırıq bölməsində şagirdlər verilən statistik məlumatlar əsasında dünyada və Azərbaycanda əhalinin sayının artım diaqramını qura bilərlər.

Hesablayın bölməsində şagirdlər çalışmaları sadə tənasüb qurmaqla aşağıdakı kimi həll edə bilərlər.

1. 1970-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 5117 min nəfər, 1999-cu ildə 7953 min nəfər olmuşdur. Əhalinin sayının orta illik artım faizini tapın.

5117000 nəfər-----100%

7953000 nəfər----- x %.

$x = (7953000 \text{ nəfər} \cdot 100\%) : 5117000 \text{ nəfər} = 155,4\%$,

$155,4\% - 100\% = 55,4\%$

$1999 - 1970 = 29 \text{ il}$. Əhalinin orta illik artımı $55,4\% : 29 \text{ il} = 1,9\%$ olur.

2. Dünyada 1970-ci ildə əhalinin sayı 3635,0 mln. nəfər, 1990-cı ildə 5235,0 mln. nəfər olmuşdur. Əhalinin sayının orta illik artımının neçə nəfər olduğunu müəyyən edin.

$5235 - 3635 = 1600 \text{ mln. nəfər}$, yəni 20 il ərzində dünya əhalisinin sayı 1,6 mlrd. nəfər artmışdır. Təhlil aparılan 20 il müddətində əhalinin orta illik artımı 80 mln. nəfər olur. Yəni, $1600 \text{ mln. nəfər} : 20 \text{ il} = 80 \text{ mln. nəfər}$.

3. 2000-ci ildə dünya əhalisinin sayı 6250 mln. nəfər olmuşdur. Əhalinin sayının orta illik artımının 2% olduğunu nəzərə alaraq 2015-ci ilə bu göstərici neçə nəfərə çata bilər?

6250 mln.-----100%

x mln.-----2%

$x = (6250 \text{ mln} \cdot 2\%) : 100\% = 125 \text{ mln. nəfər}$

$125 \text{ mln} \cdot 15 \text{ il} = 1875 \text{ mln. nəfər}$

$6250 \text{ mln.} + 1875 \text{ mln} = 8125 \text{ mln. nəfər}$

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Müəyyənətmə	Əhalinin sayının dəyişməsinə təsir edən amilləri müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Əhalinin sayının dəyişməsinə təsir edən amilləri köməkdən istifadə etməklə müəyyən edir	Əhalinin sayının dəyişməsinə təsir edən amilləri əsasən müəyyən edir	Əhalinin sayının dəyişməsinə təsir edən amilləri dəqiq müəyyən edir
Xəritədə göstərmə	Əhalinin sayının regionlar üzrə paylanmasını xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Əhalinin sayının regionlar üzrə paylanmasını qismən xəritədə göstərir	Əhalinin sayının regionlar üzrə paylanmasını xəritədə əsasən göstərir	Əhalinin sayının regionlar üzrə paylanmasını xəritədə düzgün göstərir
Hesablama	Əhalinin sayının dəyişməsinə aid hesablamaları apararkən çətinlik çəkir	Əhalinin sayının dəyişməsinə aid sadə hesablamaları köməkdən istifadə etməklə aparır	Əhalinin sayının dəyişməsinə aid sadə hesablamaları aparır	Əhalinin sayının dəyişməsinə aid hesablamaları düzgün aparır

Mövzu 47. Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası

Alt standart

3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.

3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.

Dərsin məqsədi

- Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyini izah edir.
- Əhalinin təbii artımına dair hesablamalar aparır.
- Miqrasiyanın istiqamətini və mərkəzlərini xəritədə göstərir.

647. Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası

A **B** **C**

647. Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası

Təbii artım

Əhalinin təbii artımı - əhalinin sayının təbii dəyişməsidir. Bu dəyişməyə təsir edən amillər doğum və ölumdür. Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyi regionlar arasında fərqlənir. Bəzi regionlarda doğum surəti ölüm surətindən çox, digərlərində isə azdır. Bu fərqlər əhalinin təbii artımının sürətinə və istiqamətinə təsir edir.

Miqrasiya

Miqrasiya - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsidir. Miqrasiya təbii artımın bir hissəsidir. Əhalinin təbii artımına miqrasiyanın təsiri regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

648. Əhalinin miqrasiyası

Miqrasiyanın istiqaməti

Miqrasiya istiqaməti - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsinin istiqamətidir. Miqrasiya istiqaməti regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

649. Əhalinin miqrasiyası

Miqrasiyanın sürəti

Miqrasiya sürəti - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsinin sürətidir. Miqrasiya sürəti regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

647. Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası

C **D**

647. Əhalinin təbii artımı və miqrasiyası

Təbii artım

Əhalinin təbii artımı - əhalinin sayının təbii dəyişməsidir. Bu dəyişməyə təsir edən amillər doğum və ölumdür. Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyi regionlar arasında fərqlənir. Bəzi regionlarda doğum surəti ölüm surətindən çox, digərlərində isə azdır. Bu fərqlər əhalinin təbii artımının sürətinə və istiqamətinə təsir edir.

Miqrasiya

Miqrasiya - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsidir. Miqrasiya təbii artımın bir hissəsidir. Əhalinin təbii artımına miqrasiyanın təsiri regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

648. Əhalinin miqrasiyası

Miqrasiyanın istiqaməti

Miqrasiya istiqaməti - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsinin istiqamətidir. Miqrasiya istiqaməti regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

649. Əhalinin miqrasiyası

Miqrasiyanın sürəti

Miqrasiya sürəti - əhalinin bir regiondan digərinə köçməsinin sürətidir. Miqrasiya sürəti regionların yerləşməsinə, iqlimə, iqtisadi və mədəni şərtlərə bağlıdır.

A – Müəllim suallar verməklə motivasiya yarada bilər: Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksək olması ailədə uşaqların sayına necə təsir edir? Qadınların təhsil səviyyəsi və məşğulluğu ilə təbii artım arasında əlaqə varmı?

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Əhalinin təbii artımına hansı amillər təsir göstərir?
2. Əhalinin təbii artımı hansı yollarla tənzimlənir?
3. Miqrasiyanın hansı müsbət və mənfi əlamətləri vardır?

C – Müəllim şaxələndirmə üsulundan istifadə etməklə mövzunun mətnini şagirdlərə mənimsədə bilər. Şagirdlər əhalinin təbii artımı ilə bağlı müəyyən biliklər əldə edir, təbii artımına və miqrasiyaya dair hesablamalar aparırlar. Xəritə üzərində iş üsulundan istifadə etməklə təbii artımın və miqrasiyanın müxtəlif göstəriciləri olan əraziləri kontur xəritədə qeyd edirlər. Mövzu ilə əlaqədar olaraq şagirdlər cədvəllər tərtib edə və qrafiklər də qura bilərlər.

D – **Nə öyrəndik:** Əhali arasında doğulanlar və ölənlərin say fərqi **təbii artım** adlanır. Təbii artımın səviyyəsinə görə dünya ölkələri **birinci və ikinci tipə** ayrılır. Birinci tip ölkələrdə **təbii artım az, doğum və ölüm aşağı** müşahidə olunur. İkinci tip ölkələrdə təbii artım **yüksək, doğum yüksək, demoqrafik partlayış** yaranır. Əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsi **miqrasiya** adlanır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Təbii artımın səviyyəsinə görə ölkələrin fərqli xüsusiyyətləri hansılardır?

Təbii artımın səviyyəsinə görə ölkələrin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün dərslikdəki “Əhalinin təbii artım xəritəsi”ndən istifadə etmək olar. Dünya əhalisi təbii artımın səviyyəsinə görə iki tipə ayrılır. Əhalinin təbii artımının birinci tipinə inkişaf etmiş ölkələr daxildir. İkinci tipə Afrika, Asiya, Latın Amerikasına ölkələri daxildir.

2. İnkişaf etmiş ölkələrdə təbii artımın nizamlanması necə həyata keçirilir?

Əhalinin təbii artımının nizamlanması üçün inzibati, iqtisadi, təbliğati tədbirlər sistemi vasitəsilə ölkələr demoqrafik siyasət həyata keçirir. Bu sistemin köməkliyi ilə dövlət əhalinin təbii artımına təsir edir və onu ölkə üçün arzu olunan istiqamətə yönəldir. I tipə aid olan inkişaf etmiş ölkələr təbii artımı artırmağa çalışır.

3. Miqrasiyanın nizamlanması üçün hansı tədbirləri görmək olar?

Bir yerdə əmək ehtiyatları çox, digərində çatışmadıqda, müxtəlif yerlərdə əmək haqqında və məşğulluq səviyyəsində fərqlər olduqda miqrasiyalar baş verir. Qeyd olunan məsələləri həll etməklə miqrasiya prosesini tənzimləmək olar. Əhalinin miqrasiyası siyasi, dini, ekoloji səbəblərdən də ola bilər.

Xəritə üzərində iş bölməsindəki tapşırıqları yerinə yetirmək üçün şagirdlər dərsliyin mətnində verilmiş xəritələrdən istifadə edə bilərlər.

Kontur xəritədə miqrasiyanın üstün olduğu istiqamətləri göstərin.

Hesablayın:

1. 2014-cü ildə Özbəkistanda əhalinin sayı 30,5 mln. nəfər, hər 1000 nəfərə təbii artım 17 nəfər olmuşdur. Əhalinin sayı mütləq hesabla neçə nəfər artmış olar?

Çalışmanı həll etmək üçün tənəsüb qurulur, bir il ərzində ölkə əhalisinin artımı hesablanır:

1000 ----- 17 nəfər

30 500 000 ----- x nəfər, $x = (30\,500\,000 \cdot 17 \text{ nəfər}) : 1000 = 518\,500$ nəfər
Deməli, Özbəkistanda 2014-cü ildə əhalinin sayı 518,5 min nəfər artmışdır.

2. Türkiyədə əhalinin sayı 2014-cü ilin sonunda 76,7 mln. nəfər olmuşdur. Ölkədə əhalinin sayı 1303,9 min nəfər artmışdırsa hər 1000 nəfərə düşən təbii artımı müəyyən edin.

Məsələnə həll etmək üçün aşağıdakı mütənasibliyi qurmaq olar:

76 700 000 ----- 1 303 900 nəfər

1000 ----- x nəfər

$x = (1\,303\,900 \cdot 1000) : 76\,700\,000 = 12$ nəfər.

Deməli, Türkiyədə 2014-cü ildə hər 1 000 nəfərə görə təbii artım 12 nəfər olmuşdur.

3. Mingəçevir şəhərində 1990-cı ildə əhalinin sayı 85,5 min nəfər, 2010-cu ildə 97,5 min nəfər olmuşdur. Bu dövrdə şəhərdə miqrasiya hesabına əhalinin sayı 2,8 min nəfər artmışdır. Təbii artım hesabına əhalinin neçə nəfər çoxaldığını müəyyən edin.

20 il ərzində Mingəçevir şəhərində əhalinin sayının neçə nəfər çoxaldığını müəyyən etmək üçün onların mütləq sayında olan fərq tapılır:

97 500 nəfər – 85 500 nəfər = 12 000 nəfər

Əhalinin sayı təbii artım və miqrasiya hesabına çoxaldığına görə əhalinin sayının ümumi artımından miqrasiya artımı çıxılır:

12000 nəfər – 2800 nəfər = 9200 nəfər.

Deməli, Mingəçevir şəhərində 20 il ərzində əhalinin sayı təbii artım hesabına 9, 2 min nəfər çoxalmışdır.

Ev tapşırığı. Təbii artımın birinci və ikinci tipinə aid ölkələrin kontur xəritəyə köçürülməsini ev tapşırığı kimi yerinə yetirmək tapşırılır.

ƏHALİ VƏ TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyini izah etməkdə çətinlik çəkir	Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyini müəllimin köməyi ilə izah edir	Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyini əsasən izah edir	Əhalinin təbii artımının müxtəlifliyini düzgün izah edir
Hesab- lama	Əhalinin təbii artımına dair hesablamalarda xeyli səhvlərə yol verir	Əhalinin təbii artımına dair hesablamalar apararkən müəyyən səhvlərə yol verir.	Əhalinin təbii artımına dair hesablamaları əsasən düzgün aparır.	Əhalinin təbii artımına dair dəqiq hesablamalar aparır.
Xəritədə göstərmə	Miqراسiyanın istiqamətini və mərkəzlərini xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Miqراسiyanın istiqamətini və mərkəzlərini müəllimin köməyi ilə xəritədə göstərir	Miqراسiyanın istiqamətini və mərkəzlərini əsasən xəritədə göstərir	Miqراسiyanın istiqamətini və mərkəzlərinin hamısını xəritədə göstərir

Mövzu 48. Təbii ehtiyatlar

Alt standart

3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.

3.2.4. Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.

Dərsin məqsədi

- Təbii ehtiyatların növlərini müəyyən edir.
- Müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə təbii ehtiyatları qruplaşdırır.

A

B

C

C

D

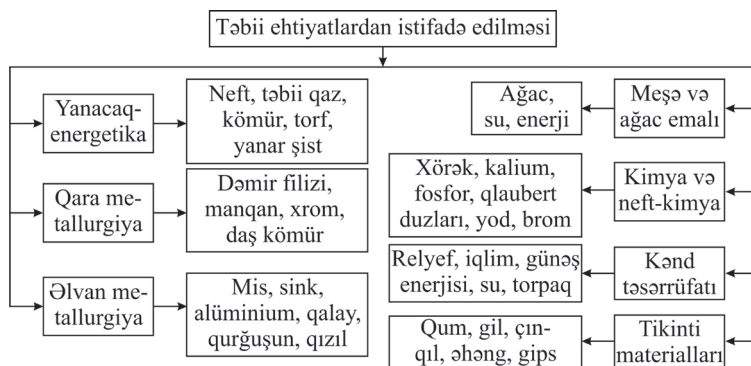
Təbii ehtiyatlar

A – Motivasiyanı “Anlayışın çıxarılması” üsulundan istifadə etməklə qurmaq olar.

B – **Tədqiqat sualı:**

1. Təbii ehtiyatların hansı növləri vardır?
2. Təbii ehtiyatların təsnifatı hansı xüsusiyyətlərə görə aparılır?
3. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün hansı tədbirlər görülür?

C – Müəllim Təbii ehtiyatlar mövzunu şagirdlərə mənimsədərkən şəxələndirmə, BİBÖ, müzakirə, İNSERT üsullarından istifadə edə bilər. Müəllim şagirdlərdən təbii ehtiyatların hansı növlərini tanıdıqlarını soruşur və cavabları qeyd edir. Şagirdlərdən bu təbii ehtiyatlardan hansılarının tükəndiyi, hansılarının tükənmədiyini soruşulur. Bəzi təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq onların yenidən bərpa olunduğu qeyd edilir və misallar göstərilir. Əldə edilən informasiyalar sistemləşdirilir və təbii ehtiyatlar anlayışı çıxarılır. Şagirdlər mövzunu oxuduqdan sonra suallar verilir və müzakirələr davam etdirilir. Şagirdlərin müzakirələri əsasında nəticələr çıxarılır.

Şagirdlər dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırırlar, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

Mineral ehtiyatlar **filiz** və **qeyri-filiz** faydalı qazıntılara ayrılır. Təbii ehtiyatlar **tükənən** və **tükənməyən** qruplara bölünür. Tükənən ehtiyatlara **neft, qaz** və **filizlər**, tükənməyən ehtiyatlara **günəş enerjisi, külək** və **geotermal** daxildir. Ehtiyatları müəyyən edilmiş təbii sərvətlər **potensial ehtiyatlar** adlanır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Təbii ehtiyatların əsas növlərinə mineral ehtiyatlar, günəş enerjisi, Yerin

ƏHALİ VƏ TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

daxili istiliyi, su, torpaq, bitki və heyvan aiddir. Mineral ehtiyatlara faydalı qazıntılar aiddir.

2. Tükənən ehtiyatlara mineral xammallar, torpaq, su, hava, bitki və heyvan ehtiyatları daxildir. Mineral ehtiyatlara tükənən, bərpa olunmayan ehtiyatlar deyilir. Torpaq, su, hava, bitki və heyvan ehtiyatları tükənən, bərpa olunan ehtiyatlardır.

3. Mineral ehtiyatlar filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntılara ayrılır. Filiz faydalı qazıntılarına dəmir, mis, alüminium, polimetal filizləri və s. daxildir. Neft, təbii qaz, kömür, yanar şist, müxtəlif duzlar və mineral tikinti xammalları qeyri-filiz faydalı qazıntılarıdır. Torpaq-bitki ehtiyatları tükənir, lakin sonradan bərpa olunur.

Hesablayın bölməsində şagirdlər hər nəfərə düşən ehtiyatları tapmaq üçün kəşf edilmiş dəmir filizi ehtiyatlarının miqdarını əhalinin sayına bölməlidirlər:

Nö	Ölkələr	Kəşf edilmiş dəmir filizi ehtiyatları, mlrd. ton	Əhalinin sayı, mln. nəfər	Hər nəfərə düşən ehtiyatlar, ton
1.	Braziliya	17,6	195,5	90,0
2.	Avstraliya	16,0	24,1	663.9
3.	Rusiya	57,8	143,5	402.8
4.	Kanada	11,7	34,5	339.1

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə Azərbaycanda olan təbii ehtiyatların təsnifatını hazırlamaq tapşırılır. Onlardan hansıların yaşadıkları ərazidə olması və istifadə olunması səviyyəsi soruşulur.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Müəyyən etmə	Təbii ehtiyatların növlərini müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Təbii ehtiyatların növlərini qismən müəyyən edir	Təbii ehtiyatların növlərini sərbəst müəyyən edir.	Təbii ehtiyatların növlərini tam və dəqiq müəyyən edir
Qruplaşdırma	Təbii ehtiyatları qruplaşdırmaqda çətinlik çəkir	Təbii ehtiyatları köməkdən istifadə etməklə qruplaşdırır	Təbii ehtiyatların əksər növlərini sərbəst qruplaşdırır	Təbii ehtiyatları müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə sərbəst qruplaşdırır

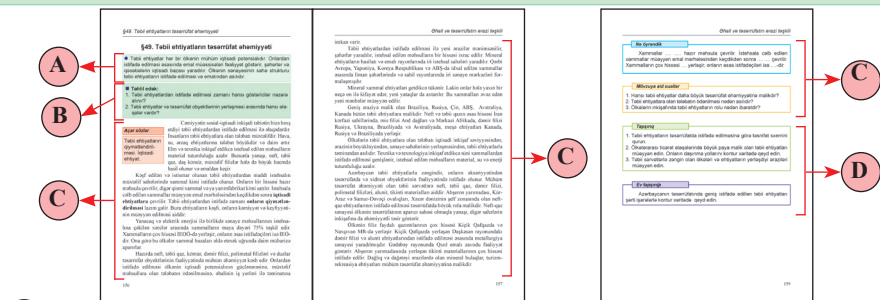
Mövzu 49. Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyəti

Alt standart

3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.

Dərsin məqsədi

- Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyətini qiymətləndirir.
- Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən edir.
- Təbii ehtiyatların yerləşdiyi regionları və ölkələri xəritədə göstərir.

A – Müəllim təbii ehtiyatların çıxarıldığı əraziləri və onların daşınmasını əks etdirən video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər. Motivasiyanın yaradılmasında dərslikdə verilmiş materiallardan da istifadə etmək olar.

B – **Tədqiqat sualı:**

1. Təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi zamanı hansı göstəricilər nəzərə alınır?
2. Təbii ehtiyatlar və təsərrüfat obyektlərinin yerləşməsi arasında hansı əlaqələr vardır?

C – Müəllim Ziq-zaq üsulundan istifadə etməklə mövzunun mətnini şagirdlərə mənimsədə bilər. Şagirdlər təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyəti ilə bağlı müəyyən biliklər əldə edir, təbii ehtiyatların yayılması ilə tanış olurlar. Xəritə üzərində iş üsulundan istifadə etməklə təbii ehtiyatların yayıldığı əraziləri kontur xəritədə qeyd edirlər. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş sualları cavablandırırlar, qrup liderləri onları təqdim edirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

Xammallar **istehsal prosesində** hazır məhsula çevrilir. İstehsala cəlb edilən xammallar müəyyən emal mərhələsindən keçdikdən sonra **iqtisadi ehtiyatlara** çevrilir. Xammalların çox hissəsi **İEOÖ**-də yerləşir, onların əsas istifadəçiləri isə **İEO**-dir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Hansı təbii ehtiyatlar daha böyük təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir?

Neft, təbii qaz, kömür, müxtəlif filizlərin hasilatı və emalı hələ də böyük həcmdə həyata keçirilir. Bu təbii ehtiyatlar daha böyük təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

2. Təbii ehtiyatlara olan tələbatın ödənilməsi nədən asılıdır?

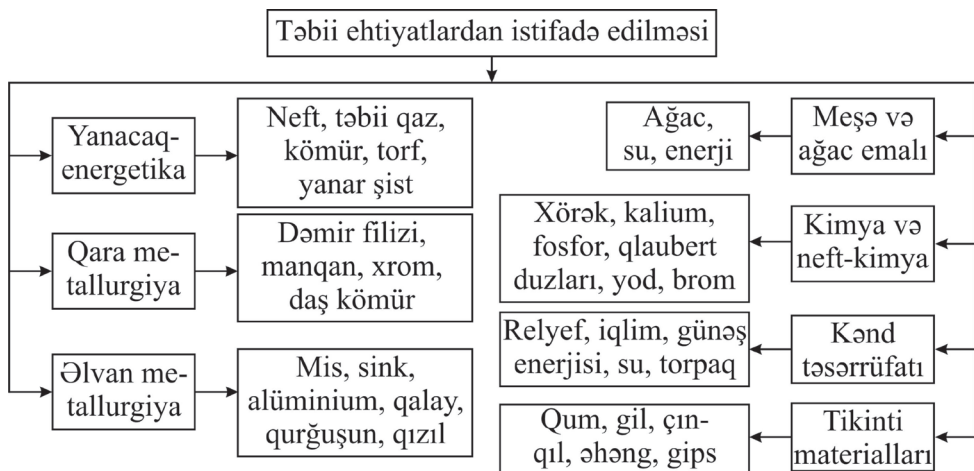
Kəşf edilən və istismar olunan təbii ehtiyatlardan maddi istehsalın müxtəlif sahələrində xammal kimi istifadə olunur. Onların bir hissəsi hazır məhsula çevrilir, digər qismi xammal və ya yarımfabrikat kimi satılır. İstehsala cəlb edilən xammallar müəyyən emal mərhələsindən keçdikdən sonra iqtisadi ehtiyatlara çevrilir. Nəticədə təbiət elementlərindən əmək təbiiqi nəticəsində əmək alətləri və ya maddi nemətlər alınır. Təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı onların qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Bura ehtiyatların kəşfi, onların kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi aiddir.

3. Ölkələrin inkişafında təbii ehtiyatların rolu nədən ibarətdir?

Təbii ehtiyatlar hər bir ölkənin sərvəti hesab olunur. Onların hasilatı əsasında emal müəssisələri fəaliyyət göstərir, şəhərlər salınır, məhsullar istehsal edilir. Təbii ehtiyatlar zəngin olan ölkələrin ixracında mineral xammalların payı mühüm yer tutur.

Tapşırıq.

1. Təbii ehtiyatlardan təsərrüfatda istifadə edilməsinə görə təsnifat sxemi:

2. Ölkələrarası ticarət əlaqələrində böyük paya malik olan təbii ehtiyatları müəyyən edin. Onların daşınma yollarını kontur xəritədə qeyd edin.

Xammalların çox hissəsi İEOÖ-də yerləşir, onların əsas istifadəçiləri isə sənayecə İEOÖ-dir. Ona görə də bu ölkələr xammal bazaları əldə etmək uğrunda daim mübarizə aparır. Mineral xammalların ehtiyatları getdikcə tükənir. Lakin onlar hələ yaxın bir neçə on ilə kifayət edir, yeni yataqlar axtarılır. Bu xammalları əvəz edən yeni mənbələr müəyyən edilir. Mineral ehtiyatlar, neft, qaz, kömür və s. xammal ehtiyatları ölkələrarası ticarət zamanı daşınır. Əsas daşınma istiqamətləri ABŞ-a, Qərbi Avropaya və Şərqi Asiya ölkələrinə yönəlir.

Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyəti

3. Təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələri və ehtiyatların yerləşdiyi əraziləri müəyyən edin.

Geniş əraziyə malik olan Braziliya, Rusiya, Çin, ABŞ, Avstraliya, Kanada bütün təbii ehtiyatlara malikdir. Neft və təbii qazın əsas hissəsi İran körfəzi sahillərində, mis filizi And dağları və Mərkəzi Afrikada, dəmir filizi Rusiya, Ukrayna, Braziliya və Avstraliyada, meşə ehtiyatları Kanada, Rusiya, Braziliyada yerləşir.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə Azərbaycanın təsərrüfatında geniş istifadə edillən təbii ehtiyatları şərti işarələrlə kontur xəritədə qeyd etmək tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Qiymətləndirmə	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyətini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir.	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyətini qismən qiymətləndirə bilər.	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyətini əsasən qiymətləndirir	Təbii ehtiyatların təsərrüfat əhəmiyyətini dəqiq qiymətləndirir
Müəyyən etmə	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəllimin köməyi ilə müəyyən edir.	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni əsasən müəyyən edir.	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni düzgün müəyyən edir.
Xəritədə göstərmə	Təbii ehtiyatların yerləşdiyi regionları və ölkələri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir.	Təbii ehtiyatların yerləşdiyi regionları və ölkələri xəritədə göstərən səhvlərə yol verir.	Təbii ehtiyatların yerləşdiyi regionları və ölkələri xəritədə əsasən göstərir.	Təbii ehtiyatların yerləşdiyi regionları və ölkələri xəritədə dəqiq göstərir.

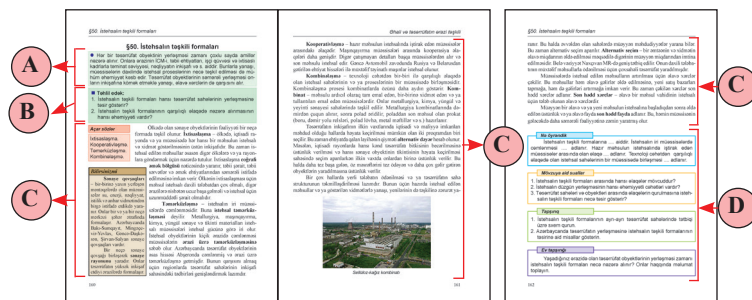
Mövzu 50. İstehsalın təşkili formaları

Alt standart

3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.

Dərsin məqsədi

- İstehsalın təşkili formalarını izah edir
- Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən edir.

A – Müəllim istehsal vasitələrinə dair video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər. Motivasiyanın yaradılmasında dərslikdə verilmiş materiallardan da istifadə etmək olar.

B – **Tədqiqat sualı:**

- İstehsalın təşkili formaları hansı təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinə təsir göstərir?
- İstehsalın təşkili formalarının qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınmasının hansı əhəmiyyəti vardır?

C – Müəllim Təbii ehtiyatlar mövzusunun şagirdlərə mənimsədərək şəxələndirmə, BİBÖ, müzakirə, İNSERT üsullarından istifadə edə bilər. Müəllim şagirdlərdən təbii ehtiyatların hansı növlərini tanıdıklarını soruşur və cavabları qeyd edir. Yeni mövzunu oxuduqdan sonra şagirdlər yeni anlayışları qeyd edir, onların mahiyyətini dərk etmək üçün sxemlər tərtib edirlər. Şagirdlər dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırıb, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

İstehsalın təşkili formalarına **ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, kombinəlmə, kooperativləşmə** aiddir. İstehsalın iri müəssisələrdə cəmlənməsi **təmərküzləşmə**

adlanır. Hazır məhsulun istehsalında iştirak edən müəssisələr arasında olan əlaqə **kooperativləşmə** adlanır. Texnoloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqədə olan istehsal sahələrinin bir müəssisədə birləşməsi **kombinələşmə** adlanır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

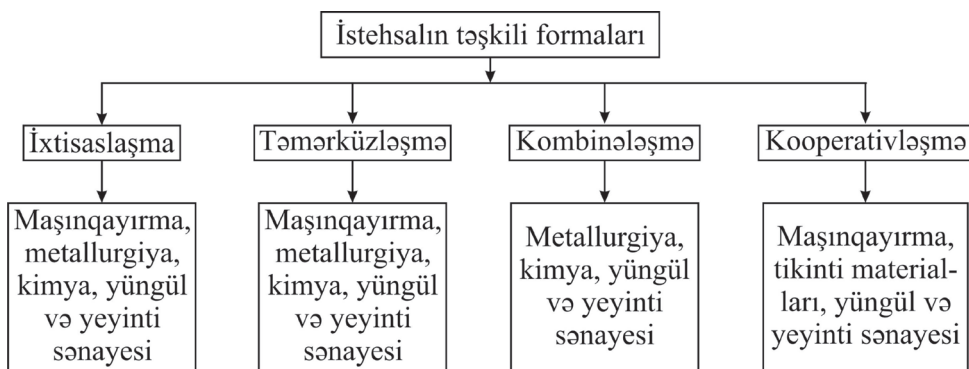
1. İstehsalın təşkili formaları arasında sıx əlaqələr vardır. Kombinatlar yaradılması prosesində istehsal obyektləri təmərküzləşir. İxtisaslaşma yaranması maşınqayırma müəssisələri arasında kooperasiya əlaqələrinin genişlənməsinə və kooperativləşməyə şərait yaradır.

2. İstehsalın düzgün yerləşməsi təbii şərait, təbii sərvətlər və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir, texnoloji prosesləri əlaqələndirir, məhsulun maya dəyərini aşağı salır, iqtisadi səmərəliliyi artırır.

3. İstehsalın təşkili formaları təsərrüfat sahələri və obyektləri arasında əlaqələrin qurulmasına müsbət təsir edir. İstehsal müəssisələrinin məhsul istehsalında birgə iştirakı, texnoloji cəhətdən yaxınlaşması istehsal prosesinin uzunmüddətli olmasına, rəqabətə davam gətirməsinə şərait yaradır. Kombinatlarda xammallar ardıcıl olaraq bütün emal mərhələlərini keçir, istehsal olunan məhsulların çeşidi artır.

Tapşırıq.

1. İstehsalın təşkili formalarının ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrində tətbiqi üzrə sxem qurun:

2. Azərbaycanda təsərrüfat sahələrinin ərazi təşkilində istehsalın təşkili formaları nəzərə alınır. Bu zaman sənaye qovşaqları əmələ gəlir. **Sənaye qovşaqları** – bir-birinə yaxın yerləşən məntəqələrdə olan müəssisələr su, enerji, nəqliyyat, istilik və anbar xidmətindən birgə istifadə etdikdə yaranır. Onlar bir və ya bir neçə mərkəzi şəhər ətrafında formalaşır. Azərbaycanda Bakı-Sumqayıt, Mingəçevir-Yevlax, Gəncə-Daşkəsən, Şirvan-Salyan sənaye qovşaqları vardır. Bir neçə sənaye qovşağı birləşərək **sənaye rayonunu** yaradır. Onlar təsərrüfatın yüksək inkişaf etdiyi ərazilərdə formalaşır.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə yaşadıkları ərazidə yerləşən təsərrüfat

ƏHALİ VƏ TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ

obyektlərinin yerləşməsi zamanı istehsalın təşkili formaları necə nəzərə alınması haqqında məlumat toplamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzah- etmə	İstehsalın təşkili formalarını izah etməkdə çətinlik çəkir	İstehsalın təşkili formalarını xeyli səhvlərə yol verməklə izah edir	İstehsalın təşkili formalarını əsasən izah edir	İstehsalın təşkili formalarını düzgün izah edir
Müəy- yən etmə	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdə çətinlik çəkir	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni müəyyən edərkən çoxlu səhvlərə yol verir	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni əsasən müəyyən edir	Təbii ehtiyatlardan istifadə və təsərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni düzgün müəyyən edir

Mövzu 51. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Təbii ehtiyatların təsnifatı və təsərrüfat əhəmiyyəti:

Alt standart

- 3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir.
- 3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır.
- 3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir.
- 3.2.4. Təbii ehtiyatların təsnifatı sxemini qurur.

Dərsin məqsədi

- Əhalinin təbii və mexaniki artımına aid müxtəlif hesablamalar aparır.
- Əhalinin və təbii ehtiyatların yerləşdiyi əraziləri xəritədə göstərir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Hesab- lama	Əhalinin təbii və mexaniki artımına aid hesablamaları aparmaqda çətinlik çəkir.	Əhalinin təbii və mexaniki artımına aid hesablamalarda çoxlu səhvlərə yol verir	Əhalinin təbii və mexaniki artımına aid hesablamaları əsasən aparır.	Əhalinin təbii və mexaniki artımına aid dəqiq hesablamalar aparır.
Xəritə- də göstər- mə	Təbii ehtiyatlar- dan istifadə və tə- sərrüfatın inkişafı arasındakı əlaqəni xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Təbii ehtiyatlar- dan istifadə və tə- sərrüfatın inki- şafı arasındakı əlaqəni xəritədə göstərərkən çoxlu səhvlərə yol verir	Təbii ehtiyatlar- dan istifadə və tə- sərrüfatın in- kişafı arasındakı əlaqəni xəritədə əsasən göstərir	Təbii ehtiyatlar- dan istifadə və tə- sərrüfatın in- kişafı arasındakı əlaqəni xəritədə düzgün göstərir

IX TƏDRİS VAHİDİ ÜZRƏ KİÇİK SUMMATİV QİYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Ölkələri əhalisinin sayına görə azalan sırada ardıcıl düzün:

1. Hindistan	3. Gürcüstan	5. Türkiyə
2. Rusiya	4. ABŞ	6. Azərbaycan

2. Azərbaycanda əhalinin seyrək məskunlaşdığı ərazilər:

1. Qarabağ düzü	4. Ceyrançöl
2. Muğan düzü	5. Cənub-Şərqi Şirvan düzü
3. Abşeron yarımadası	6. Yan silsilə

3. Əhalisinin sayı 100 mln. nəfərdən çox olan ölkələri materiklər üzrə sıralayın:

1. ABŞ, 2. Çin, 3. Braziliya, 4. İndoneziya, 5. Meksika,
6. Pakistan, 7. Hindistan, 8. Yaponiya, 9. Banqladeş, 10. Nigeriya

Asiya	Latın Amerikası	Şimali Amerika	Afrika

4. Hazırda dünya əhalisinin əsas immiqrasiya mərkəzi olan ölkələr:

5. İstehsalın təşkili formalarını müəyyən edin:

1. Kooperasiya, 2. Əmək bölgüsü, 3. Sənaye mərkəzi, 4. İxtisaslaşma 5. Təmərküzləşmə, 6. Kombinləşmə, 7. Məskunlaşma

6. Dünya əhalisinin sayı 2011-ci ildə 7 mlrd. nəfər olmuşdur. İllik əhali artımının 90 mln. nəfər olduğunu nəzərə alaraq 2015-ci ildə onun artımını hesablayın:

Kiçik summativ qiymətləndirmə

7. Ölkələri təbii artımın I və II tipinə uyğun olaraq qruplaşdırın:

1. Niger, 2. Bolqarıstan, 3. Mozambik, 4. Ukrayna,
5. Braziliya, 6. Nikaraqua, 7. Almaniya, 8. Avstraliya.

Təbii artımın I tipi	Təbii artımın II tipi

8. Ölkələrdə təbii qazla təminatı müqayisə edin, onların neçə ilə çatacağını hesablayın:

Ölkə	Kəşf edilmiş ehtiyat, trln. m ³	Qaz hasilatı, ildə mlrd. m ³
Avstraliya	2,52	38
İran	26,74	87
ABŞ	5,29	540

9. Təbii ehtiyatlarla daha zəngin olan ölkələri ayırın

10. Kooperativləşmə nədir?

- A) İstehsalın iri müəssisələrdə cəmlənməsi
- B) İxtisaslı kadrlardan istifadəyə əsaslanan istehsal yaradılması
- C) Sahil boyu istehsal rayonlarının təşkili
- D) Müəyyən məhsul istehsalının təşkili
- E) Məhsul istehsalında müəssisələrin birgə iştirakı

X TƏDRİS VAHİDİ

Ekoloji mühit və onun mühafizəsi

Nö	Alt standart	Mövzu	Saat
1.	3.2.5.	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr	1
2.	3.2.5.	Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit	1
3.	3.2.5.	Ətraf mühitin mühafizəsi yolları	1
4.	3.2.5.	Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunması	1
5.	3.2.5.	Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və turizm-rekreasiya ehtiyatları	1
6.	3.2.5.	Ümumiləşdirici tapşırıqlar Ekoloji problemlər və onların aradan qaldırılması yolları	1
7.	Kiçik summativ qiymətləndirmə		1
Böyük summativ qiymətləndirmə			1

Mövzu 52. Ətraf mühiti çirkəndirən mənbələr

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Ətraf mühiti çirkəndirən mənbələri izah edir.
- Ətraf mühitin çirkəndiyi əraziləri xəritədə göstərir.

A – Müəllim Yer in ayrı-ayrı təbəqələrini əks etdirən video süjet, yaxud plakat nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Ətraf mühiti çirkəndirən əsas mənbələr hansılardır? 2. Ətraf mühitin çirkənlənməsində hansı fiziki-coğrafi amillər iştirak edir? 3. Ətraf mühitin daha çox çirkəndiyi ərazilər harada yerləşir?

C – Şagirdlər tədqiqat aparmaq məqsədi ilə mövzunun mətnini sinifdə fasilələrlə oxuyur, cavablarını iş vərəqlərində göstərlirlər. Nümayiş olunan işlər dinləniləndikdən sonra qruplar arasında müzakirə olunur, müəllim fikirlərini qeyd edir. Müzakirə zamanı ətraf mühiti çirkəndirən mənbələr müəyyən edilir və onların nəticələrinin canlı orqanizmlərə mənfi təsiri qeyd edilir. Mövzunun mənimsənilməsi zamanı BİBÖ cədvəlindən istifadə edilə bilər. Şagirdlər dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırırlar, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

Yerin təbii mühiti **təbii-coğrafi** və **antropogen** təsirlər nəticəsində çirkənlənməyə məruz qalır. Ətraf mühiti çirkəndirən təbii mənbələrə **vulkan püskürməsi, şimşək çaxması və meşə yanğınları** aiddir. Toz burulğanı **səhrada** yerləşən şəhərlərdə tez-tez yaranır və ciddi problemlər yaradır. Vulkan püskürməsi bəzən **insanların məhvinə** səbəb olur.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Ətraf mühitin çirkənlənməsi hansı mənfi nəticələrə səbəb olur?

Ətraf mühitin çirkənlənməsinə insanın təsərrüfat fəaliyyəti, avtomobillərin hərəkəti,

kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, şəhərlərdə yaranan məişət tullantıları da ciddi təsir göstərir. Ətraf mühitin çirklənməsi insanların və digər canlıların sağlamlığına mənfi təsir edir, xəstəliklərin artmasına, təbii tarazlığın pozulmasına səbəb olur.

2. Hansı hallarda təbii proseslər çirklənməyə səbəb olur?

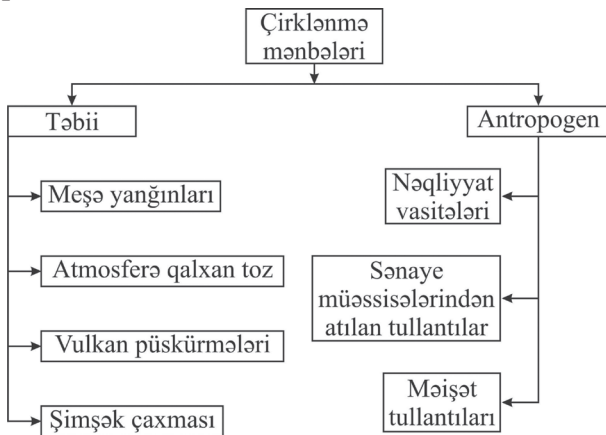
Təbii-coğrafi proseslər nəticəsində ətraf mühiti çirkləndirən mənbələrə ilk növbədə vulkanların püskürməsi, meşə yanğınları zamanı atmosfərə atılan tullantılar, qazlar, külək burulğanları zamanı havaya qarışan tozlar aiddir. Onlar atmosferdə normadan atriq əlavə qarışıqların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, vulkanların püskürməsi nəticəsində hər il atmosfərə 3 mln.t kükürd oksidi atılır.

Səhralarda və onlara yaxın olan rayonlarda yaranan toz burulğanı ətraf yaşayış məntəqələrinə daxil olaraq havanı çirkləndirir.

3. Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün hansı işlərin görülməsi tələb olunur?

Əhalinin ekoloji maariflənməsi onlarda yüksək ekoloji təfəkkürün yaranmasına, ekoloji tərbiyənin, ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına səbəb ola bilər. Ekoloji təfəkkürü yaxşı inkişaf etmiş insanlar ətraf mühitin qorunmasında fəal iştirak etməklə yanaşı, onun inkişaf etməsinə öz töhfələrini vermiş olar. Ağaclar əkmək, yaşıllıq sahələrini qorumaq, torpağı, suyu, havanı mühafizə etmək müasir dövrdə ən vacib işlərdən hesab olunur.

Təpşırıq 1. Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələrin sxemini hazırlayın:

Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələrin sxemi

2. Ətraf mühitdə yaranan problemlərin ardıcılığını müəyyən edin:

a. Su anbarları yaradılması	b. Suvarma kanalları çəkilməsi
c. Pambıqçılığın inkişafı	d. Torpaqların şoranlaşması

Cavab:

- b. Su anbarları yaradılması
a. Suvarma kanalları çəkilməsi, əkilən torpaqların genişlənməsi

Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit

d. Pambıqçılığın inkişafı.

c. Torpaqların şoranlaşması və yararsız hala düşməsi

3. Şagirdlər dərslikdəki “Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti” xəritəsinə əsasən ətraf mühitin çirkləndiyi əraziləri müəyyən edirlər.

Ev tapşırığı Şagirdlərə ətraf mühitin çirklənməsinin artması səbəbləri haqqında esse yazmaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələri izah etməkdə çətinlik çəkir	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələri izah edərkən çoxlu səhvlərə yol verir	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələri əsasən izah edir	Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələri dəqiq izah edir
Xəritədə göstər- mə	Ətraf mühitin çirkləndiyi əraziləri xəritədə göstərməkdə çətinlik çəkir	Ətraf mühitin çirkləndiyi əraziləri xəritədə göstərəkən çoxlu səhvlərə yol verir	Ətraf mühitin çirkləndiyi əraziləri xəritədə əsasən göstərir	Ətraf mühitin çirkləndiyi əraziləri xəritədə dəqiq göstərir

Mövzu 53. Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini şərh edir.
- Yerin ayrı-ayrı təbəqələrinin çirklənməsi mənbələrini müəyyən edir.

A

B

C

53. Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit

53.1. Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit

Ekoloji mühit – canlı və cansız təbiət mühitinin cəmiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mühitdir. Ekoloji mühitdə canlı və cansız təbiət mühitinin cəmiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mühitdir. Ekoloji mühitdə canlı və cansız təbiət mühitinin cəmiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mühitdir.

53.2. Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit

Ekoloji mühit – canlı və cansız təbiət mühitinin cəmiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mühitdir. Ekoloji mühitdə canlı və cansız təbiət mühitinin cəmiyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mühitdir.

C

D

D

A – Müəllim Yerin Coğrafi təbəqəsinə dair şəkillərdən, sxemlərdən, plakatlardan nümayiş etdirməklə motivasiya yarada bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Hansı təsərrüfat sahələri ətraf mühitin çirklənməsinə təsir edir?

2. Dünyanın hansı regionları təsərrüfat sahələrinin fəaliyyəti nəticəsində daha çox çirklənir?

3. Azərbaycanda ətraf mühiti çirkləndirən əsas mənbələrə hansı istehsal sahələrini aid etmək olar?

C – Təsərrüfat sahələri və ekoloji mühit mövzusunda şagirdlər tədqiqat aparmaq üçün beyin həmləsi, müzakirə, xəritə üzərində iş üsullarından istifadə edə bilər. Şagirdlərə ətraf mühiti çirkləndirən təsərrüfat sahələri ilə bağlı suallar verilə bilər. Verilən suallar müzakirə edildikdən sonra müəllim şagirdlərə mövzunu fasilələrlə oxutdurub, xəritə üzərində tapşırıqlar verə bilər. Şagirdlər ətraf mühitin çirklənməsində həm sənaye sahələrinin, həm də kənd təsərrüfatının rolunu qeyd edirlər. Litosferin çirklənməsində dağmaddən sənayesinin rolunun daha böyük olması fikri vurğulanır. Hidrosferin çirklənməsində sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarının olduğu qeyd edilir. Daha çox çirklənmiş çayların və digər su hövzələrinin adları yazılaraq qruplaşdırılır, xəritədə göstərilir və kontur xəritədə qeyd olunur. Atmosferin çirklənməsində iri sənaye müəssisələrin, xüsusilə də kimya sənayesinin mənfi təsiri qeyd edilir. İri şəhərlərdə avtomobillərdən atmosfərə atılan tullantıların mənfi təsirləri vurğulanır və onların həll edilməsi üçün təkliflər təqdim edilir. Atmosferin qorunmasında meşələrin rolunun böyük olması və onların qorunması üçün ictimaiyyətin maarifləndirilməsinin əhəmiyyəti göstərilir. Dərsləkdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə şagirdlər verilmiş tapşırıqları cavablandırır, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

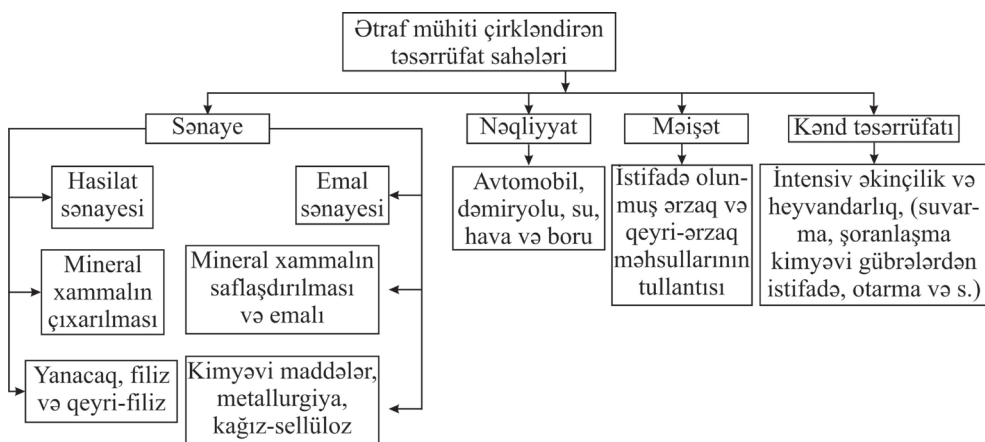
Yerin təbəqələri **məişət** və **sənaye** tullantıları atılması nəticəsində çirklənməyə məruz qalır. Dünya okeanının dərin sulu çökəklikləri **radioaktiv çirklənməyə** məruz qalır. Sənaye və məişət tullantılarının atılması nəticəsində **Reyn, Dunay, Sena və Temza** çayları, **Aralıq, Şimal, Baltik, Karib** dənizləri çox çirklənmişdir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Antropogen fəaliyyət prosesində müxtəlif maddələr və birləşmələrin atılması ətraf mühiti çirkləndirir. Əsas çirklənmə sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı obyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində torpaqlar, su hövzələri istifadə üçün yararsız hala düşür, bitki örtüyü məhv olur, insanların sağlamlığı üçün təhlükə yaranır. Okeanlar və dənizlərin çirklənməsi nəticəsində onların canlıları məhv olur. Turşulu yağışlar şəhərlərin tarixi binalarının aşınmasına səbəb olur.

3. İEO-də yüksək texnologiyanın tətbiq edilməsi, insanların sağlamlığına daha çox qayğı göstərilməsi və ətraf mühitin çirklənməsinə görə vergilərin yüksək olması ilə əlaqədar ekoloji cəhətdən daha təmiz hesab edilən maşınqayırma sənayesi inkişaf etmişdir. Bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat obyektlərində təmizləyici qurğular tikilir, tullantılar və zibillər emal edilir, az tullantılı istehsal sahələri yaradılır. İEOÖ-də xammalların ilkin emalı prosesində ətraf mühitə çoxlu tullantılar atılır. Çirkli sənaye sahələri, neft-kimya, kimya və metallurgiya müəssisələri əsasən bu qrup ölkələrdə yerləşmişdir.

Tapşırıq 1.

Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr

2. Şagirdlər Azərbaycanda təbii mühiti çirkləndirən müəssisələrin yerləşdiyi şəhərlərin adlarını (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan, Salyan, Daşkəsən) kontur xəritədə qeyd edirlər.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə ətraf mühiti çirkləndirən təsərrüfat sahələrinin düzgün yerləşməsi yolları haqqında məlumat toplamaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar	2	3	4	5
1				
Şərh- etmə	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini şərh etməkdə çətinlik çəkir	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini müəllimin köməyi ilə şərh edir	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini əsasən şərh edir	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini dəqiq şərh edir

1	2	3	4	5
Müəyyən etmə	Yerin ayrı-ayrı təbəqələrinin çirklənməsi mənbələrini müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.	Yerin ayrı-ayrı təbəqələrinin çirklənməsi mənbələrini müəllimin köməyi ilə müəyyən edir.	Yerin ayrı-ayrı təbəqələrinin çirklənməsi mənbələrini əsasən müəyyən edir.	Yerin ayrı-ayrı təbəqələrinin çirklənməsi mənbələrini dəqiq müəyyən edir.

Mövzu 54. Ətraf mühitin mühafizəsi yolları

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Ətraf mühitin mühafizəsi yollarını izah edir.
- Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və regional tədbirlərin əhəmiyyətini şərh edir.

A

B

C

C

D

A – Müəllim “Ətraf mühit nədir?”, “Ətraf mühiti necə qoruya bilərik?” kimi yönəldici suallar verməklə motivasiya qura bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Ətraf mühitin mühafizəsi hansı yollarla aparılır?
2. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində regional və beynəlxalq səviyyədə hansı tədbirlər yerinə yetirilir?

C – Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa işçi vərəqlər təqdim edilir. İşçi vərəqlərdə hər bir qrup üçün 2-3 sualdan ibarət olan tapşırıqlar verilir. Şagirdlər mövzunun mətnini oxuduqdan sonra ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı fikirlər ətrafında müzakirələr aparırlar. Mövzunu mənimsətmək məqsədi ilə şəxsləndirmə üsulundan istifadə etmək olar. Şagirdlərə ətraf mühiti mühafizə etməyin yollarını qruplaşdırmaq və onların təsnifatını aparmaq tapşırılır. Şagirdlər verilən tapşırığa

uyğun işləri yerinə yetirir və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı nəticələr əldə edir. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırır, qrup liderləri cavabları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir.

D – Nə öyrəndik:

Ətraf mühitin qorunması üçün **səmərəli tədbirlər** həyata keçirilir. Bunun üçün **yeni texnologiyalar** tətbiq olunur, **az tullantılı** istehsal sahələri yaradılır, **dövriyyəli** su sisteminə keçilir. Ətraf mühiti daha çox çirkləndirən sənaye sahələrinə **kimya, neft-kimya və metallurgiya** aiddir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Ətraf mühitin çirklənməsi ölkələrin hansı regionlarında daha çox nəzərə çarpır?

Dünyanın əksər ölkələrində təsərrüfat obyektləri təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı əsasında fəaliyyət göstərir. Onların çoxu iri sənaye mərkəzlərində və paytaxt regionunda yerləşir. Nəticədə belə mərkəzlərin ətraf sahələri ekoloji cəhətdən çirklənmiş olur. Buna kiçik ərazilərdə əhalinin çox cəmlənməsi də təsir göstərir.

2. Hansı tədbirləri ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində daha səmərəli hesab etmək olar?

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində səmərəli tədbirlərə müxtəlif təmizləyici qurğuların tikilməsi, zibillərin emalı, torpaqların rekultivasiyası, yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi, az tullantılı istehsal sahələrinə keçmək, alınan tullantıları emal etmək, dövriyyəli su təchizatı sisteminə keçmək aiddir.

3. Dünya miqyasında ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hansı tədbirlərin görülməsi vacibdir?

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr artıq çoxdan ətraf mühitin qorunmasına yönəldilən ekoloji siyasət həyata keçirir. Son vaxtlarda belə siyasət bəzi İEOÖ-də də aparılır. Dünyanın ayrı-ayrı regionlarında təbiəti mühafizə sahəsində BMT tərəfindən də xeyli işlər görülür. Bu sahədə fəaliyyətin nizamlanması üçün təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin qorunması üzrə təşkilat (YUNEP) yaradılmışdır.

Tapşırıq:

Kənd təsərrüfatında ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan amilləri müəyyən edin:

1. Mineral gübrələrdən istifadə
2. Əkinlərin növbəli sisteminə keçid
3. Tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının salınması
4. Zıyanvericilərə qarşı maddələrdən istifadə edilməsi
5. Suvarmada yeraltı sülardan istifadə
6. Normadan artıq suvarma

Göründüyü kimi tapşırıqda 1, 4 və 6-cı bəndlər düzgündür.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə yaşadıkları rayonda hansı ekoloji problemlərin olması, onların aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlərin görülməsi haqqında məlumat toplamaq və verilən suallara cavab yazmaq tapşırılır.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Ətraf mühitin mühafizəsi yollarını izah etməkdə çətinlik çəkir	Ətraf mühitin mühafizəsi yollarını müəllimin köməyi ilə izah edir	Ətraf mühitin mühafizəsi yollarını əsasən izah edir	Ətraf mühitin mühafizəsi yollarını dəqiq izah edir
Şərh etmə	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və regional tədbirlərin rolunu şərh etməkdə çətinlik çəkir	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və regional tədbirləri müəllimin köməyi ilə şərh edir	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və regional tədbirləri əsasən şərh edir	Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq və regional tədbirləri dəqiq şərh edir

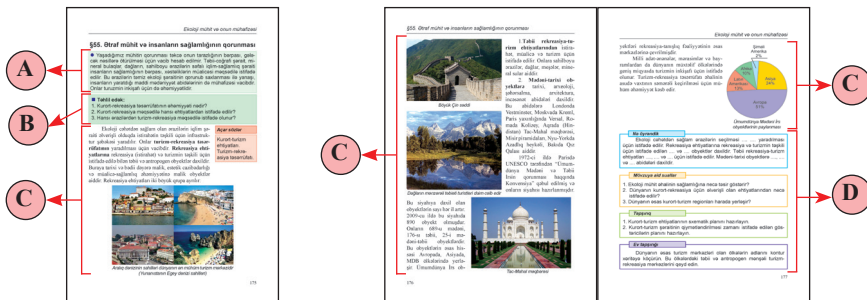
Mövzu 55. Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunması

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Ətraf mühitin insanın sağlamlığında rolunu izah edir.
- Kurort-rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan əraziləri xəritədə göstərir.

A – Müəllim mövzuya maraq yaratmaq üçün ətraf mühitlə insan arasında əlaqəni əks etdirən şəkillər və video materiallar təqdim edə bilər.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Kurort-rekreasiya təsərrüfatının əhəmiyyəti nədir?
2. Kurort-rekreasiya məqsədilə hansı ehtiyatlardan istifadə edilir?
3. Hansı ərazilərdən turizm-rekreasiya məqsədilə istifadə olunur?

C – Ətraf mühitin insanların sağlamlığında rolu ilə əlaqədar müəllim şagirdlərə suallar verib, mövzunun mətnini oxumağı tapşırıq. Şagirdlər şəxsləndirmə üsulundan istifadə edərək rekreasiya ehtiyatlarını qruplara ayırır və hər bir qrupa daxil olan sahələri qeyd edirlər. Müəllim şagirdlərə Ümumdünya Mədəni və Təbii İrs siyahısına daxil edilən mədəni və təbii obyektlərdən daha məşhur olanların adlarını və yerləşdikləri ölkələri qeyd etmək üçün cədvəl hazırlamağı tapşırıq. Qruplar verilən suallar ətrafında öz tədqiqatlarını apardıqdan sonra öz işlərini təqdim edir və mövzu ilə bağlı müzakirələrini davam etdirirlər. Onlar dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş tapşırıqları cavablandırır, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – **Nə öyrəndik:**

Ekoloji cəhətdən sağlam ərazilərin seçilməsi **rekreasiya təsərrüfatının** yaradılması üçün istifadə edilir. Rekreasiya ehtiyatlarına rekreasiya və turizmin təşkili üçün istifadə edilən **təbii** və **antropogen** obyektlər daxildir. Təbii rekreasiya-turizm ehtiyatlarından **xəstəliklərin müalicəsi** və **istirahəti** üçün istifadə edilir. Mədəni-tarixi obyektlərə **tarixi**, **arxeoloji** və **incəsənət** abidələri daxildir.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Ekoloji mühit əhalinin sağlamlığına necə təsir göstərir?

İnsanların sağlamlığının bərpası, xəstəliklərin müalicəsi, təbii-coğrafi şərait, mineral bulaqlar, dağların, sahilboyu ərazilərin səfalı iqlim-balneoloji şəraitindən xəstəliklərin müalicəsi məqsədilə istifadəsi üçün də lazım gəlir. Ekoloji cəhətdən sağlam olan ərazilərin iqlim şəraiti əlverişli olduqda, istirahətin təşkili üçün infrastruktur şəbəkəsi yaradılır.

2. Dünyanın kurort-rekreasiya üçün əlverişli olan ehtiyatlarından necə istifadə edilir?

Dünyanın **rekreasiya ehtiyatlarına** rekreasiya (istirahət) və turizmin təşkili üçün istifadə edilə bilən, nadir tarixi və bədii dəyərə malik olan, estetik cazibədarlığı və müalicə-sağlamlıq əhəmiyyətinə malik olan təbii və antropogen obyektlər daxildir.

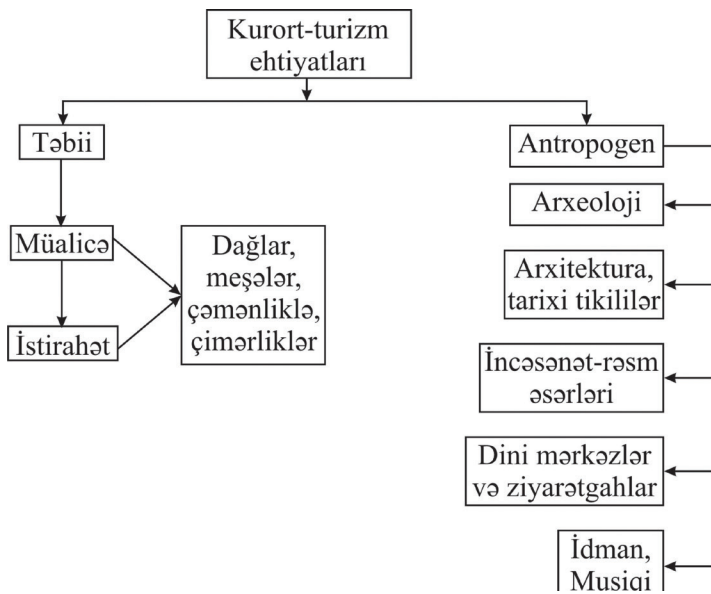
3. Dünyanın əsas kurort-turizm regionları hansılardır?

Təbii rekreasiya-turizm ehtiyatları istirahət, müalicə və turizm üçün istifadə edilir. Onlara sahilboyu ərəzilər, dağlar, meşələr, mineral sular aiddir.

Mədəni-tarixi obyektlərə tarixi, arxeoloji, şəhərsalma, arxitektura, incəsənət abidələri daxildir. Bu abidələrə Londonda Vestminster, Moskvada Kreml, Paris yaxınlığında Versal, Romada Kolizey, Aqrada (Hindistan) Tac-Mahal məqbərəsi, Misir piramidaları, Nyu-Yorkda Azadlıq heykəli aiddir.

Tapşırıq:

1. Kurort-turizm ehtiyatlarının sxematik planını hazırlayın.

2. Şagirdlər kurort-turizm şəraitinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən göstəricilərin aşağıdakı planını hazırlayırlar.

Rekreasiya potensialı

1. İqlim
2. Günəş enerjisi

Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunması

3. Təbii mənzərə
4. Çümərlik qumunun və suyunun müalicəvi əhəmiyyəti
5. Mineral bulaqlar
6. Tarixi mədəni abidələrin unikalılığı

İnfrastruktur

1. Nəqliyyat
2. Müalicə obyektləri
3. İctimai-iaşə obyektləri
4. Mehmanxana obyektləri
5. Ticarət obyektləri
6. Digər xidmət obyektləri

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə dünyanın əsas turizm mərkəzləri olan ölkələrin adlarını kontur xəritəyə köçürmək və bu ölkələrdə təbii və antropogen mənşəli turizm-rekreasiya mərkəzlərini qeyd etmək tapşırığı verilir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
İzah- etmə	Ətraf mühitin insanın sağlamlığında rolunu çətinliklə izah edir	Ətraf mühitin insanın sağlamlığında rolunu müəllimin köməyi ilə izah edir	Ətraf mühitin insanın sağlamlığında rolunu əsasən izah edir	Ətraf mühitin insanın sağlamlığında rolunu dəqiq izah edir
Xəritədə göstərmə	Kurort-rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan əraziləri xəritədə çətinliklə göstərir	Kurort-rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan əraziləri xəritədə müəllimin köməyi ilə göstərir	Kurort-rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan ərazilərin əksəriyyətini xəritədə göstərir	Kurort-rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunan ərazilərin hamısını xəritədə göstərir

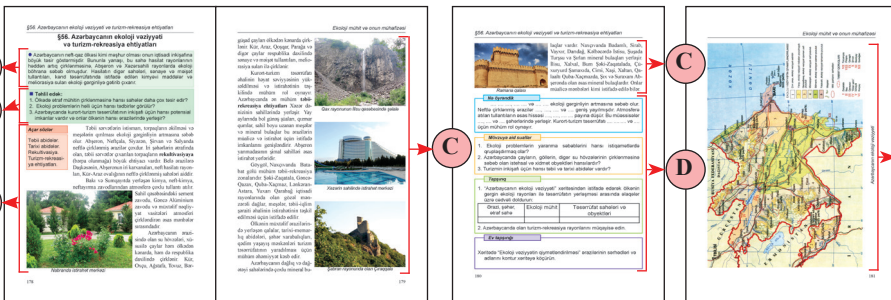
Mövzu 56. Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və turizm-rekreasiya ehtiyatları

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Azərbaycanda ətraf mühitin pozulmasının səbəblərini izah edir.
- Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının potensialını müəyyən edir.

A – Müəllim Azərbaycanın ekologiyası ilə bağlı video materiallar, yaxud şəkillər təqdim edə bilər. Yönlədirici suallarla şagirdlərin diqqətini kurort və turizm sahələrinə yönəltmək olar.

B – **Tədqiqat sualı:** 1. Ölkədə ətraf mühitin çirklənməsinə hansı sahələr daha çox təsir edir?

2. Ekoloji problemlərin həlli üçün hansı tədbirlər görülür?

3. Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafı üçün hansı potensial imkanlar vardır və onlar ölkənin hansı ərazilərində yerləşir?

C – Verilmiş mövzunun qısa müddət ərzində mənimsənilməsi üçün Ziq-zaq üsulundan istifadə oluna bilər. Mövzunun mətnini mənimsədikdən sonra şagirdlər Azərbaycanda turizm-rekreasiya potensialı böyük olan ərazilərin adlarını qeyd edir, onları qruplaşdırır və xəritəyə köçürürlər.

Azərbaycanda mövcud ekoloji vəziyyətlə tanış olmaq üçün dərslikdə verilmiş “Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti” xəritəsindən istifadə edə bilərlər. Şagirdlər həzrladıqları qrup işlərini təqdim etdikdən sonra müzakirələr davam etdirilir və müvafiq nəticələr əldə olunur. Dərslikdən, Coğrafiya Ensiklopediyasından, elektron vəsaitlərdən istifadə etməklə verilmiş sualları cavablandırır, qrup liderləri onları təqdim edirlər. Şagirdlər hər bir qrup işlərini müzakirə edir, suallar verir, öz fikirlərini bildirir və qiymətləndirirlər.

D – Nə öyrəndik:

Təbii sərvətlərin istismarı, torpaqların əkilməsi və meşələrin qırılması ekoloji gərginliyin artmasına səbəb olur. Neftlə çirklənmiş ərazilər **Abşeron, Neftçala, Siyəzən, Şirvan və Salyanda** geniş yayılmışdır. Atmosferə atılan tullantıların əsas hissəsi **kimya, neft-kimya, neftayırma zavodlarının** payına düşür. Bu müəssisələr **Bakı, Sumqayıt və Gəncə** şəhərlərində yerləşir. Kurort-turizm təsərrüfatı **əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və istirahəti** üçün mühüm rol oynayır.

Mövzuya aid sualların cavabları:

1. Ekoloji problemlərin yaranması səbəblərini hansı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar?

Təbii sərvətlərin istismarı, torpaqların əkilməsi və meşələrin qırılması ekoloji gərginliyin artmasına səbəb olur. Kimya, neft-kimya, neftayırma zavodlarından atmosfərə çoxlu tullantı atılır. Qaradağda yerləşən Sement zavodu, Gəncə Alüminium zavodu və müxtəlif nəqliyyat vasitələri atmosferi çirkləndirən əsas mənbələr sırasındadır.

2. Azərbaycanda çayların, göllərin, digər su hövzələrinin çirklənməsinə səbəb olan istehsal və xidmət obyektləri hansılardır?

Azərbaycanın ərazisində olan su hövzələri, xüsusilə çaylar həm ölkədən kənarda, həm də respublika daxilində çirklənir. Kür, Oxçu, Ağstafa, Tovuz, Bərgüsad çayları ölkədən kənarda çirklənir. Kür, Araz, Qoşqar, Parağa və digər çaylar respublika daxilində sənaye və məişət tullantıları, meliorasiya suları ilə çirklənir.

3. Turizmin inkişafı üçün hansı təbii və tarixi abidələr vardır?

Azərbaycanda ən mühüm təbii-rekreasiya ehtiyatları Xəzər dənizinin sahillərində yerləşir. Yay aylarında olan bol günəş enerjisi, qızmar qumlar, sahil boyu meşələr və mineral bulaqlar bu ərazilərin müalicə və istirahət üçün istifadə imkanlarını genişləndirir.

Ölkənin müxtəlif ərazilərində yerləşən qalalar, tarixi-memarlıq abidələri, şəhər xarabalıqları, qədim yaşayış məskənləri turizm təsərrüfatının yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tapşırıq:

1. Şagirdlər “Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti” xəritəsinə əsasən hasilat və emal sənaye müəssisələrinin, eləcə də suvarma, kənd təsərrüfatının inkişafı, dağlıq ərazilərdə heyvanların intensiv otarılması nəticəsində yaranan torpaq eroziyasının əlaqəsini müəyyən edib hazırladıqları sxemi təqdim edirlər.

EKOLOJİ MÜHİT VƏ ONUN MÜHAFİZƏSİ

Ərazi, şəhər, ətraf sahə	Ekoloji mühit	Təsərrüfat sahələri və obyektləri
Abşeron	Gərgin və fəlakətli	Yanacaq-energetika, metallurgiya, kimya, neft-kimya
Kür-Araz ovalığı Lənkəran ovalığı Samur-Dəvəçi ovalığı	Böhranlı	Yanacaq-energetika, kənd təsərrüfatı
Gəncə-Qazax Şərur-Ordubad Qanix-Əyriçay Qusar maili düzənliyi	Qənaətbəxş	Kənd təsərrüfatı
Orta və yüksək dağlıq	Yaxşı	Heyvandarlıq
Yüksək dağlıq sahələr	Çox yaxşı	Heyvandarlıq

2. Abşeron yarımadasının şimal sahilləri, Nabran-Yalama, Xəzərin digər sahil boyu zonaları, Göygöl, Naxçıvanda olan Batabat mühüm təbii-rekreasiya zonalarıdır. Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında olan dağlar, meşələr, təbii-iqlim şəraitindən əhalinin istirahətinin təşkil edilməsi üçün istifadə edilir.

Ev tapşırığı bölməsində şagirdlərə aşağıdakı tapşırıq verilir:

Dərslikdə verilmiş “Ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi” xəritəsində ərazilərinin sərhədləri və adlarını kontur xəritəyə köçürün.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Azərbaycanda ətraf mühitin pozulmasının səbəblərini çətinliklə izah edir	Azərbaycanda ətraf mühitin pozulmasının səbəblərini müəllimin köməyi ilə izah edir	Azərbaycanda ətraf mühitin pozulmasının səbəblərini sərbəst izah edir	Azərbaycanda ətraf mühitin pozulmasının səbəblərini düzgün izah edir
Müəy- yən etmə	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının potensialını çətinliklə müəyyən edir	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının potensialını müəllimin köməyi ilə müəyyən edir	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının potensialını əsasən müəyyən edir	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının potensialını dəqiq müəyyən edir

Mövzu 57. Ümumiləşdirici tapşırıqlar.

Ekoloji problemlər və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi

Alt standart

3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini müəyyən edir.
- İnsanın sağlamlığında ətraf mühitin rolunu izah edir.
- Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafını qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
Müəyyən etmə	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini müəllimin köməyi ilə müəyyən edir.	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini əsasən müəyyən edir.	Təsərrüfat sahələrinin ətraf mühitə təsirini dəqiq müəyyən edir.
İzah etmə	İnsanın sağlamlığında ətraf mühitin rolunu izah etməkdə çətinlik çəkir.	İnsanın sağlamlığında ətraf mühitin rolunu müəllimin köməyi ilə izah edir.	İnsanın sağlamlığında ətraf mühitin rolunu əsasən izah edir.	İnsanın sağlamlığında ətraf mühitin rolunu dəqiq izah edir.
Qiymətləndirmə	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafını qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafını müəllimin köməyi ilə qiymətləndirir.	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafını əsasən qiymətləndirir.	Azərbaycanda kurort-turizm təsərrüfatının inkişafını dəqiq qiymətləndirir.

X Tədris vahidi üzrə kiçik summativ qiymətləndirmə

1. Təbii və sosial-iqtisadi çirklənmə mənbələrini ayırmaqla cədvəli doldurun:

1. Vulkan püskürməsi, 2. Meşə yanğınları, 3. Torf yanğını, 4. Avtomobillər, 5. Zavodlar, 6. Dağ-mədən sənayesi, 7. Külək burulğanı, 8. Məişət tullantılarının yandırılması

Təbii mənbələr	
Sosial-iqtisadi mənbələr	

2. Son vaxtlarda iqtisadi çirklənmə mənbələrinin rolunun artması nə ilə əlaqədardır?

- 1) Şəhərlərin genişlənməsi, yeni müəssisələr tikilməsi
- 2) Hava şəraitinin dəyişməsi, temperaturun artması
- 3) Xammalların hasilatının genişlənməsi
- 4) Çayların sahilləri boyu meşə zolaqlarının salınması, əkin sahələrinin artması
- 5) Əhalinin şəhərlərdən kəndlərə miqrasiyası

3. Daha çox çirklənməyə məruz qalmış çaylar, dənizlər və körfəzləri seçib cədvələ yazın

Çaylar	Dənizlər	Körfəzlər

Çaylar: Volqa, Ob, Hind, Yukon, Dunay, Missisipi, Lena, Kür

Dənizlər: Qara, Karib, Şimal, Baffin, Aralıq, Şərqi Sibir, Çukot

Körfəzlər: Hudzon, Benqal, İran, Botnik, Biskay, Anadır

4. Ətraf mühitin mühafizəsinin əsas yollarına aiddir:

1. İstehsalın kiçik və orta şəhərlərə köçürülməsi
2. Təmizləyici qurğuların tikilməsi
3. Məhsul istehsalının su və enerji tutumluğunun azaldılması
4. Az tullantılı istehsal texnologiyasının tətbiqi
5. Xammal və yarımfabrikatların kənardan gətirilməsi
6. Tullantıların emal edilməsi

5. Azərbaycanda ekoloji cəhətdən gərgin olan əraziləri müəyyən edin:

1. Abşeron yarımadası
2. Ceyrançöl
3. Lənkəran ovalığı
4. Qarabağ vulkanik yaylası
5. Gəncə-Qazax düzənliyi
6. Qanıx-Əyriçay vadisi

DƏRS NÜMUNƏLƏRİ

Nö	Alt standart	Mövzu	
1.	1.3.1	Dərs 9. Xəritələrdə təsvir üsulları	
2.	3.2.1.; 3.2.2.	Dərs 42. İnkişaf etmiş ölkələr	

Mövzu 9. Xəritələrdə təsvir üsulları

Alt standart

1.3.1. Kartografik təsvirlərin müxtəlifliyini, əhəmiyyətini izah edir.

Dərsin məqsədi

- Xəritələrin tərtib edilməsi üçün istifadə olunan üsulları izah edir.

İş forması: Kollektiv, kiçik qruplarla

İş üsulu: Müzakirə

Resurslar: Dərslik, iş vərəqləri

Motivasiya:

Müəllim şagirdlərə müraciət edir:

– Uşaqlar, “Xəritələr coğrafiyanın ikinci dilidir” deyirlər. Bu fikiri necə izah edə bilərsiniz? Xəritələr danışa bilirlər ki? Xəritələr insanlarla nəyin vasitəsilə danışır?

Hər bir sualdan sonra şagirdlərin fərziyyələri alınır. Müəllim fərziyyələri ümumiləşdirərək tədqiqat sualını elan edir.

Tədqiqat sualı: 1. Xəritənin tərtib edilməsi üçün hansı üsullardan istifadə olunur?

2. Tətbiq edilən üsullar xəritənin məzmunundan necə asılıdır?

Tədqiqatın aparılması: Müəllim hər hansı bir üsuldən istifadə edərək şagirdləri qruplara ayırır və onlara iş vərəqləri paylayır.

I qrup: Mətni oxuyun və izah edin: keyfiyyət fonu üsulu ilə xəritələrdə hansı əlamətlərinə görə fərqlənən ərazilər göstərilir. Misallar göstərin.

II qrup: Mətni oxuyun və izah edin: İzoxətlər üsulu xəritələrdə hansı hadisə və prosesləri əks etdirərkən istifadə olunur. Misallar göstərin.

III qrup: Mətni oxuyun və izah edin: Hərəkət xətləri üsulu xəritələrdə nə zaman tətbiq olunur? Misallar göstərin.

IV qrup: Mətni oxuyun və izah edin: Areal üsulu ilə nələr təsvir olunur? Misallar göstərin.

V qrup: Mətni oxuyun və izah edin: Nöqtələr üsulu nə zaman və hansı xəritələrdə tətbiq olunur? Misallar göstərin.

Məlumat mübadiləsi: Tədqiqat işi başa çatdıqdan sonra görülməli işin nəticələrini şərh etmək və alınmış qərarı əsaslandırmaq üçün qrup öz nümayəndəsini seçir. Qruplar iş vərəqlərini lövhədən asır və təqdimatlarını keçirirlər. Qrup nümayəndələri çıxış edir və sinfi öz qrup işinin nəticələri ilə tanış edir.

Müəllim sinifə mövzu ilə bağlı müzakirə sualları verir.

Müzakirə sualları:

1. Xəritələrdə yanacaq-enerji və dəmir filizi xammallarının yerləşdiyi rayonlar, daşınma istiqamətləri hansı üsullarla göstərilir?

2. Yağıntılardan paylanması və temperatur hansı üsulların köməyi ilə xəritəyə köçürülür?

3. Kənd əhalisinin sayı hansı üsulla göstərilə bilər?

Nəticələrin çıxarılması:

1. Fiziki xəritədə ovalıqlar, yüksəkliklər, yaylalar, dağlıq ərazilər, bitki və torpaq zonaları **keyfiyyət fonu üsulu** ilə göstərilir.

2. İqlim xəritəsində temperatur (izotermələr), atmosfer təzyiqi (izobarlar), atmosfer yağıntılarının paylanması (izogiyetlər), fiziki xəritələrdə mütləq hündürlük (horizontallar) **ixoxətlər üsulu** ilə göstərilir.

3. Okean cərəyanları, gəmilərin hərəkəti, təyyarələrin, avtomobillərin, qatarların hərəkət istiqamətləri **hərəkət xətti üsulu** ilə təsvir olunur.

4. Faydalı qazıntıların, bitki və heyvanların yayıldığı sahələr **areal üsulu** ilə verilir.

5. Əhalinin yerləşməsi, heyvanların sayı, əkin sahələrinin ölçüləri tematik xəritələrdə **nöqtələr üsulu** ilə göstərilir.

Yaradıcı tətbiqetmə: Azərbaycanın sənaye xəritəsinə əsasən neft və təbii qaz kəmərlərinin keçdiyi əraziləri müəyyən edin. Burada hansı üsuldən istifadə edilmişdir?

Qiymətləndirmə

Səviyyələr	I	II	III	IV
Meyarlar				
İzah- etmə	Xəritələrin tərtib edilməsi üçün istifadə olunan üsulları izah etməkdə çətinlik çəkir	Xəritələrin tərtib edilməsi üçün istifadə olunan üsulları müəllimin köməyi ilə izah edir	Xəritələrin tərtib edilməsi üçün istifadə olunan üsulları əsasən izah edir	Xəritələrin tərtib edilməsi üçün istifadə olunan üsulları düzgün izah edir

Mövzu 42. İnkişaf etmiş ölkələr

Alt standart

3.2.1. Ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə təhlil edir

3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır

Dərsin məqsədi

- Ölkələrin inkişafı arasında əsas göstəriciləri təhlil edir.
- İEO-ləri xəritə üzərində qruplaşdırır

İnteqrasiya: Azərbaycan tarixi 3.1.1

İş forması: Kollektiv və kiçik qruplarla

İş üsulu: Müzakirə, Beyin həmləsi

Resurs: Dərslik, iş vərəqləri

Motivasiya:

Müəllim: Ümumdünya konfranslarının birində ABŞ, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniyadan gəlmiş nümayəndələr bir-birlərinə öz ölkələrində əhəlinin həyat səviyyəsindən, şəhərlərin, və təsərrüfatın inkişafından danışdı. Sizcə, bu insanlar öz ölkələri barədə nə deyə bilərdilər?

Şagirdlərin fərziyyələri dinlənir. Müəllim yönəldici suallar vasitəsilə şagirdlərin fikirlərini göstərilən məsələlər üzrə danışmağa yönəldir. Deyilən fərziyyələri ümumiləşdirərək müəllim tədqiqat sualını elan edir.

Müəllim fikirləri ümumiləşdirərək tədqiqat sualı təqdim edir.

Tədqiqat sualı: İEO inkişafının əsas göstəriciləri hansılardır?

Tədqiqatın aparılması: Hər hansı bir üsuldən istifadə edərək şagirdlər qruplara bölünür və onlara işçi vərəqləri paylanır.

I qrup: Mətni oxuyun və müəyyənəşdirin:

İEO -ri birləşdirən ümumi cəhət nədir? “Böyük yeddi” adlanan ölkələrin adlarını yazın və təqdimat zamanı onları xəritədə göstərin.

II qrup: İEO-lərin II qrupuna aid olan ölkələr hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir? Onların adlarını mətndən seçin. Təqdimat zamanı onları xəritədə göstərin.

III qrup: “Köçürülmə kapitalizmi” ölkələri hansılardır? Bu ölkələr nə üçün belə adlanır? Təqdimat zamanı onları xəritədə göstərin.

IV qrup: Mətdə verilmiş “İEO-lərin iqtisadi xüsusiyyətləri” cədvəlindən istifadə edərək verilmiş ölkələrin oxşar xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirin.

Məlumat mübadiləsi: Tədqiqat işi başa çatdıqdan sonra qrup nümayəndələri işlərini müəllimə və sinfə təqdim edirlər. Bu zaman müəllim fəal dinləmə mövqeyində duraraq, yeri gəldikcə yardımçı suallar verir.

Məlumat müzakirəsi: Təqdimatlar bitdikdən sonra müəllim sinfə aşağıdakı

suallarla müraciət edir:

1. İnkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrdən hansı əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

2. Sizin fikrinizcə, niyə bütün dünya ölkələri İEÖ-lər qrupuna daxil deyillər?

3. İEÖ-lər əsasən hansı yarımkürədə yerləşir?

4. Bu yarımkürədə yerləşmələri onların inkişafına təsir göstərirmi? Necə?

Nəticə və ümumiləşdirmə: İEÖ-ləri birləşdirən əsas cəhətlərə əhalinin həyat və sağlamlıq səviyyəsinin yüksək olması və uzunömürlülük aiddir. “Böyük 7”-lər üç iri mərkəz – Qərbi Avropa, Şimali Amerika və Şərqi Asiyayı yaradırlar. Qərbi Avropanın iqtisadiyyatı güclü inkişaf etmiş ölkələr İEÖ-in II qrupuna aid edirlər.

Yaradıcı tətbiqetmə: İnkişaf etmiş ölkələri kontur xəritədə qeyd edin.

Refleksiya: Bu gün öyrəndiklərimizin əhəmiyyəti nədir?

Qiymətləndirmə

Səviyyələr Meyarlar	I	II	III	IV
Təhlil- etmə	Ölkələrin inkişafı arasında əsas göstəriciləri təhlil etməkdə çətinlik çəkir	Ölkələrin inkişafı arasında əsas göstəriciləri müəllimin köməyi ilə təhlil edir	Ölkələrin inkişafı arasında əsas göstəriciləri əsasən təhlil edir	Ölkələrin inkişafı arasında əsas göstəriciləri düzgün təhlil edir
Qrup- laş- dırma	İEÖ-ləri xəritə üzərində qruplaşdırmaqda çətinlik çəkir	İEÖ-ləri xəritə üzərində qismən qruplaşdırır	İEÖ-ləri xəritə üzərində müəyyən səhvlərlə qruplaşdırır	İEÖ-ləri xəritə üzərində tam qruplaşdırır

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (milli kurikulumu) “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2007, № 2.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Coğrafiya” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), VI-XI siniflər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2013.
3. Z.Veysova. Fəal / İnteraktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı, 2007.
4. Coğrafiya ensiklopediyası. I və II cildlər. Bakı, 2012.
5. X.Qədimova. İnteraktiv təlim metodları. Bakı, 2005
6. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. Bakı, 1978.
7. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, “Kövsər”, 2008, 224 səh.
8. İbtidai siniflər üçün yeni fənn kurikulumlarına dair gündəlik planlaşdırma nümunələri. Bakı, “Kövsər”, 2010, 196 səh.
9. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı, “Kurikulum” jurnalı, 2010, №3, səh. 115-130.
10. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr. Bakı, “Mütərcim”, 2011, 344 səh.
11. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, “Mütərcim”, 2012, 402 səh.
12. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası. Bakı, “Kurikulum” jurnalı, 2009, №2, səh. 138-150.
13. А.И.Алексеев, С.И.Болысов, В.В.Николина, Г.Ю.Кузнецова, Е.К.Липкина. География. Природа и люди. 6 класс. М, Просвещение, 2010.
14. Большая энциклопедия школьников. Оксфорд. Росмен. М, 2005.
15. Атлас. Для 6-го класса, М.: ПКО «Картография», 2011.
16. Атлас. Для 7-го класса, М.: ПКО «Картография», 2011.
17. Атлас. Для 10-го класса, М.: ПКО «Картография», 2006.
18. Атлас мира. М.: ПКО «Картография», АСТ, 2010. – 424 с.
19. Большая иллюстрированная энциклопедия географии. М.: Махаон. – 2011.
20. К.С. Лазаревич, Ю.Н.Лазаревич. Справочник школьника. География. 6-10 классы. – М.: Дрофа, 1997.- 368 с.
21. Энциклопедия для детей: Т:3 (География) / Сост. С.Т. Исмаилова. – М.: Аванта +, 1994. – 640 с.
22. Современные образовательные технологии: учебное пособие для студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов, школьных педагогов и вузовских преподавателей / Бордовская Н.В., ред. М.: КноРус, 2010.
23. Б.М. Владимирский. Гибкие образовательные технологии: мифы и реальность / Б. М. Владимирский // Высшее образование в России. – 2010. – №4. - С. 17-21.

MÜNDƏRİCAT

Dərslik komplekti haqqında	3
VIII sinif üzrə məzmun standartları	6
Fənn üzrə məzmun standartlarının və fənlərarası integrasiyanın reallaşması cədvəli	7
Mövzuların illik planlaşdırılmasına dair nümunə	11
Coğrafiya fənninin tədrisində istifadə olunan fəal təlim formaları və üsulları ...	13
Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə aid tövsiyələr	18
I Tədris vahidi. Coğrafi kəşflərdən tədqiqatlara doğru	23
II Tədris vahidi. Xəritələr və onların üzərində təsvir üsulları	38
III Tədris vahidi. Yer in hərəkəti və onun coğrafi nəticələri	53
IV Tədris vahidi. Yer in fəal tektonik təbəqəsi	67
V Tədris vahidi. Atmosfer	80
VI Tədris vahidi. Yer in su təbəqəsi	96
VII Tədris vahidi. Biosfer	111
VIII Tədris vahidi. Dünya ölkələrinin təsnifatı	123
IX Tədris vahidi. Əhali və təsərrüfatın ərazi təşkili	135
X Tədris vahidi. Ekoloji mühit və onun mühafizəsi	153
Dərs nümunələri	170
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	174

*Eminov Zakir Namin oğlu
Səmədov Qabil Mahmud oğlu
Əliyeva Aygün Rafiq qızı*

Coğrafiya

8

Müəllim üçün metodik vəsait

Mətbəənin direktoru	Həsən Həsənov
Kompüter dizaynı	Vüqar Nağıyev
Korrektor	Fəridə Ələsgərli

Çapa imzalanıb: 02.07.2015

Formatı $70 \times 100 \frac{1}{16}$

F.ç.v. 11. Sayı 7000 nüsxə

“Xəzər Etiket” mətbəəsi

Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E. Tel.: 497-35-76.

Pulsuz